

7 ІСТОРІЯ

середніх віків

О. П. Крижановський, О. С. Хірна

EXPLA ARGVNT
IN... ILLI

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Рішення Колегії Міністерства освіти України
Протокол № 5/1-19 від 12.04.2007 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Рецензенти:

докт. істор. наук, проф. Гладких М. І.
докт. істор. наук, проф. Колесник В. Ф.
докт. істор. наук, доц. Мордвінцев В. М.

Крижановський О. П., Хірна О. О.
К 82 Історія середніх віків: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч.
закл. — Л.: Оріяна-Нова, 2007. — 271 с.: іл., карти.
ISBN 978-966-2128-00-0

Підручник для сьомого класу з історії середніх віків написано професором Київського національного університету імені Тараса Шевченка Крижановським О. П. та вчителем-методистом СШ № 25 м. Києва Хірною О. О.

Простою і доступною для сприйняття мовою автори знайомлять учнів з середньовіччям — важливою й цікавою сторінкою історії людства.

Підручник узгоджено з новими державними стандартами та новою навчальною програмою з історії середніх віків.

ББК 63.3(0) 4я 721

Умовні позначення

(рубрики) (сигнали-символи)

Віч-на-віч — знайомство з окремими історичними постатями.

Для всезнайок — ознайомлення з цікавими фактами історії.

Для допитливих — інформація для роздумів, розповіді про загадки історії середньовіччя.

Пояснення нових термінів чи маловідомих слів — **словничок**

Джерело

Звернемося до джерела — з'ясування, яку історичну інформацію містить джерело, і наскільки можна їй довіряти.

■ ПЕРЕВІР СЕБЕ

Домашнє завдання (Перевір себе) — контрольні запитання з метою закріплення знань.

■ ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Перевір свої знання — контрольні запитання з метою узагальнення та закріплення знань.

ЗМІСТ

ВСТУП	10
Що таке «історія середніх віків»?	10
Хронологічні межі та періодизація історії середніх віків	11
Спадщина середньовіччя	12
Звідки беруться наші знання про середні віки?	13

ТЕМА 1

НАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СВІТУ, ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ

§ 1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ	16
Римський і варварський світи в середині I тисячоліття	16
«Линиві королі»	19
Відтворена імперія	21
Король помер — хай живуть королі!	25
§ 2. ЛЮДИНА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ	26
Цар природи і його царство	26
«Мандрівочка — рідна тіточка». «Трійця лих»	27
За хлібом насущним	30
§ 3. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	31
Сеньйори, васали, селяни	31
Хто на кого працював?	33
«Ті, що моляться»... ..	34
«Ті, що воюють»... ..	35
«Ті, що працюють»... ..	38
Інший люд	39
Батьки і діти	41
§ 4. ДЕРЖАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ	44
«Король, королевич...»	44
«Держави в державі»	46
Монархія накладає grim	47
Царство Феміди	48

§ 5. СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІСТА	51
Поява середньовічних міст	51
«Коломия не село, Коломия — місто». А середньовічний Париж?..	52
Боротьба міст за самоврядування. Міста-комуни	54
Майстри, підмайстри, учні	56
«Без грошей у город — сам собі ворог»	59
Бюргерство	61
Нове життя — нові люди	63
§ 6. ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ	65
«Хліб — усьому голова»	65
«Інженери» не дримали	66
«Мій дім — моя фортеця»	68
Розбійні гнізда	69
І їздилося, і листувалося	72
Зброя та військовоє спорядження	72
«Гарній дівці гарно і в ганчірці»	74
«Хліб — батько, вода — мати»	76

ТЕМА 2

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ Й КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

§ 1. РОЛЬ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ	80
З молитвою до Бога	80
Християнство і церква на зорі середньовіччя	81
Християнізація Європи	82
Сварка без бійки, але з синцями	83
За спасінням, багатством і славою	85
Чернецтво. Католицькі ордени	91
Папська могутність у XII–XIII ст.	92
Середньовічні ересі. Інквізиція	93
Церква у XIV–XV ст.	95
§ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ	96
Культура початку середньовіччя	96
Просто вірити чи розуміти, щоб вірити?	99
Осередки знань і культури	100
Від спостережень до дослідів	102
«У дуже давні славні дні...»	105
Славослови жінок, кохання й честі	106
Життєлюбів і пересмішників	107
Картина світу	109
«Життя коротке, мистецтво вічне»	110
Раннє Відродження та гуманізм в Італії XIV–XV ст.	113

СВРОПА. ВІЗАНТІЯ. АРАБСЬКИЙ СВІТ

§ 1. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ	118
Народження Візантії	118
«Золотий вік» Юстиніана	119
Буремні VII–XI століття. Іконоборство	121
Початок кінця	124
Сумний фінал	125
Суспільство	126
Повсякденне життя	128
Наукові знання. Дива техніки	128
Навчання і виховання	130
Література	131
Свята, видовища, розваги	131
Архітектура та мистецтво	132
§ 2. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ	133
Аравія й араби	133
Доісламське поганство	134
Аллах і Мухаммед	135
Халіфат за Омейядів і Аббасидів	137
Культура й мистецтво арабського світу	140
§ 3. СКАНДИНАВІЯ	142
Шалені нормани	142
Походи вікінгів	143
Скандинавські держави	145
Загибель богів	146
§ 4. СЕРЕДНЬОВІЧНА ФРАНЦІЯ	150
Посилення королівської влади	150
«Залізний король»	152
І знову війна та ще й Столітня	155
Франція в полум'ї повстань	158
«Любов к отчизні де героїть, там сила вража не устоїть»	159
Закінчення «столітнього» кошмару й об'єднання Франції	162
§ 5. АНГЛІЯ	163
Англосаксонські королівства	163
Важкі обійми вікінгів	166
Нормандське завоювання країни	167
Перші Плантагенети	169
«Велика хартія вольностей»	171
Англійська «говорильня»	173
Суспільство XIV–XV століть	173
Війна Червоної та Білої троянд	175

§ 6. НІМЕЧЧИНА	177
Чергова імперія	177
Перетягування каната влади	179
Італійське марево	181
«Наступ на Схід»	183
Всеволоддя князів	185
Колиска європейського народовладдя	185
Німеччина на схилку середньовіччя	187
§ 7. КРАЇНИ БАСЕЙНУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я	189
Італійські міські республіки	189
Папська область	192
З вогню та в полум'я	193
Реконкіста й утворення Іспанського королівства	194

ТЕМА 4

СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХНІ СУСІДИ

§ 1. ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА	200
Слов'яни цивілізуються	200
Чеське королівство	201
Віфлеємський бунтар	202
Гуситські війни (1419–1434 рр.)	203
Угорщина	204
Польща	206
Велике князівство Литовське	207
§ 2. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА	208
Володимиро-Суздальське князівство	208
Пан Великий Новгород	210
Змагання за Прибалтику	211
Над Європою — чорні хмари	212
«Не відразу Москва будувалась»	216
Повалення іга	217
«Збирання земель» у XV ст.	219
Суспільство	221
Державне управління	223
Повсякденне життя	223
Культура	225
§ 3. ТУРЕЧЧИНА	227
Перші турецькі держави	227
Утворення Османської держави	227
Османський Молох	228
Зоряний час Османської імперії	231

ТЕМА 5

ІНДІЯ. КИТАЙ

§ 1. ІНДІЯ	236
Країна тисячі чудес	236
Кастовий лад	238
Общини	239
Боги, демони та інші	240
Повсякденність, звичаї і традиції	242
Культура	243
§ 2. «ПІДНЕБЕСНА»	244
Злети і падіння	244
Суспільство і держава	244
«Син Неба»	247
Повсякденне життя, звичаї та традиції	249
Релігія і культура	250
ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ	255
ПОЯСНЕННЯ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ	256
РЕКОМЕНДОВАНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА	
З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ	266
Середньовічна художня література	266
Література Нової та Новітньої доби	266

У підручнику йдеться про тривалий період світової історії — середньовічний. Підручник написано так, щоб з нього можна було почерпнути необхідні історичні знання й водночас скласти уявлення про те, як працює історик. Ти зрозумієш, звідки добуває науковець відомості про минувшину, і сам спробуєш з'ясувати, наскільки вони правдиві й повні. Ти підготуєш розповідь про дитинство в середньовічній Західній Європі, про те, як здійснювалася облога, штурм і оборона середньовічних замків тощо. Це не просто, але захоплююче!

Засвоїти програмний матеріал допоможуть наведені в підручнику запитання, а також додаткова інформація під рубриками:

- **Віч-на-віч** — докладніше познайомить тебе з окремими непересічними історичними постатями.
- **Для всезнайок** — ознайомлення з цікавими історичними фактами повніше сформує твоє уявлення про середні віки.
- **Для допитливих** — додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше й краще розібратися в багатьох важливих і складних історичних подіях і явищах; розповіді про окремі хвилюючі загадки середньовічної історії.

З метою кращого закріплення знань, після кожного розділу подаються висновки до тем, з яких треба вибрати 12 правильних і обґрунтувати свій вибір.

У підручнику наводиться багато ілюстрацій, карт, схем. Вони надають йому привабливості, а головне — роблять його змістовнішим, зрозумілішим, цікавішим і самі є джерелом інформації.

У підручнику і довідковий матеріал — пояснення нових термінів і понять чи просто маловідомих слів (посторінково і наприкінці підручника), хронологічна таблиця, список рекомендованої додаткової літератури.

Автори писали підручник з повагою і любов'ю до тебе, бажанням зробити твою мандрівку в історію середньовіччя повчальною і захоплюючою.

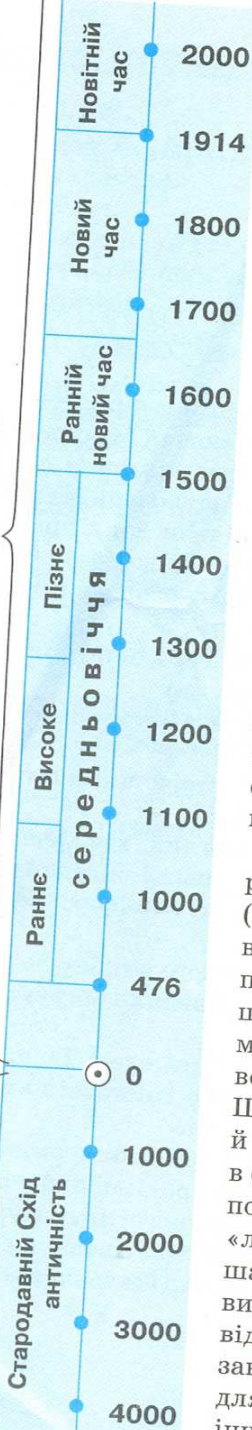
ВСТУП

Що таке «історія середніх віків»?

Італійські вчені ще в XV ст. ввели термін «середні віки» чи «середньовіччя». Вони вважали середні віки *важкою сторінкою* європейської історії, її «темною добою». Мовляв, тоді було втрачено високі здобутки греко-римської цивілізації — люди уявлялися безкультурними, жорстокими, які нищили один одного в численних війнах, а в їхньому політичному житті панував безлад. Пізніше вчені відмовилися від такого спрощеного розуміння середньовіччя. Вони зважили на той очевидний факт, що середньовіччя принесло людству й чимало корисного.

До цього часу середні віки оцінюються різними людьми та вченими по-різному. Одні (переважно журналісти та *політики*) все ще вбачають у середньовіччі «темну добу» європейської минувшини. Багато недоладностей нашого часу — війни, розправи над інакодумцями, недбайливе ставлення до природи тощо — вони вважають середньовічною спадщиною. Що ж, звертати все на минувшину простіше й зручніше, ніж дошкукуватися причин появи в суспільстві негативних явищ. Інші, навпаки, помічають у середньовіччі лише світлі сторони: «лицарське» (шанобливе) ставлення до жінок, шанування людської гідності, дотримання правил честі тощо. У таких розбіжностях поглядів відображена сама природа людини. Адже люди завжди дивилися на світ різними очима; так, для одних піратство — це розбій, тоді як для інших — овіяна морськими вітрами романтика.

після Різдва Христового (н.е.)

до Різдва Христового (до н.е.)

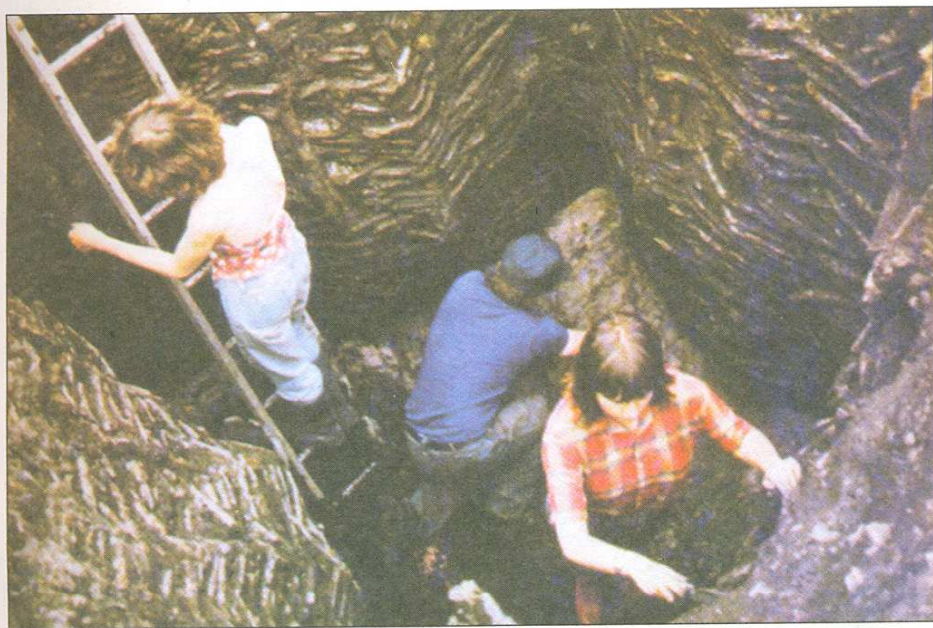
То що ж насправді принесло середньовіччя людству: добро чи зло? І те, й інше. Воно було зіткане з суперечностей. У ньому вживалися людське благородство, високі культурні надбання — з одного боку, й огрубіння людини, невігластво, **релігійний фанатизм** — з іншого. До того ж «темних» сторінок вистачає в історії й пізніших суспільств. Хіба мало кровопролитних воєн, інших тяжких злочинів знає наше недавнє минуле? Тому будемо милосердними до середньовіччя, яке вмiло не лише хмуритися, а й усміхатися.

Релігійний фанатизм — сліпа відданість своїй вірі, поєднана з крайньою нетерпимістю до будь-яких інших вірувань.

Хронологічні межі та періодизація історії середніх віків

Людське суспільство невпинно розвивається, ускладнюється. Щоб краще відобразити цей поступальний розвиток, вчені домовилися поділити всесвітню історію на **періоди**. У XVIII ст. вони виділили три такі періоди: стародавність (або античність), середньовіччя та новий час. До них пізніше було додано четвертий, «новітній» період. У цьому ланцюжку періодів на середньовіччя припадає понад 10 століть.

Археологи розкопують давню яму для сміття й укріплюють лозою її бічні стіни. Фото

Готичний собор у сучасному місті. Фото

Починається середньовічний період історії людства датою загибелі Західної Римської імперії — 476 роком, закінчується наприкінці XV ст., коли європейці відкрили Америку, розгорнувши нову сторінку світової історії. Народи Азії та Африки перейшли від середньовіччя до нового часу на кілька століть пізніше, а подекуди перебувають у ньому ще й дотепер. Отже, одні народи швидше переходили від середньовіччя до нового часу, інші — повільніше. Тому усталена в історичній науці періодизація є умовною.

Історичний період — великий проміжок часу, що вирізняється важливими змінами в житті людства.

Політики — люди, які займаються державним управлінням.

Спадщина середньовіччя

Люди вивчають минуле для того, щоб краще розуміти сучасність, робити менше прикрих помилок і, наскільки це можливо, передбачати майбутнє. Але чи має середньовіччя хоч якесь відношення до сучасності? Виявляється, має, причому чимале.

Саме в середні віки у Європі з'явилися сучасні держави й народи, сформувалися їх мови, культури, особливості мислення та поведінки. Тоді ж оформилися сучасні міждержавні кордони. Однак середньовіччя принесло європейським народам чимало затяжних міжнародних і релігійних суперечок, які то залагоджувалися, то знову спалахували.

У середні віки з'явилися перші європейські школи й університети, чимало з яких збереглося й дотепер. Середньовіччя започаткувало велику добу книгодрукування. У господарському житті багатьох

сучасних європейських народів усе ще залишилися сліди середньовічних форм господарювання. У середні віки Європа стала християнською. Виникли католицька й православна церкви, розвинулася богословська думка. На Сході сформувався мусульманський світ. Придивіться до вулиць і площ багатьох сучасних міст. Як багато зберегли вони середньовічних пам'яток! Це — і міська забудова, й архітектура багатьох споруд, передусім церков, міських *ратуш* з їхніми скульптурами, іконами, *вітражами*. Багато сюжетів середньовіччя відродилося в сучасній літературі та кіномистецтві. Отже, середньовіччя залишило нам вагомий спадок. Без його осмислення ми не збагнули б самих себе.

Ратуша — будинок, у якому розміщувався міський уряд.
Вітраж — картина з кольорового скла чи іншого матеріалу, що пропусає світло, у вікнах соборів і ратуш.

Звідки беруться наші знання про середні віки?

Середньовіччя ближче до нас у часі, ніж стародавність, тому й *історичних джерел* від нього збереглося більше.

Зокрема, від середніх віків дійшло до нас чимало будівель, знарядь праці, зброї, творів мистецтва тощо. Частину їх виявили археологи під час розкопок, частину ж дбайливо зберегли нащадки як пам'ять про своїх пращурів. Ще більше збереглося писемних пам'яток, які

Перший аркуш «Хроніки»
Тітмара Мерзебурзького

Праця в книгосховищі
з ушкодженим стародавнім
рукописом. Фото

становлять для істориків особливу цінність. Нині вони зберігаються в спеціальних сховищах — **архівах**. Багато з них вчені вже опублікували на сторінках книг і часописів, щоб зробити їх доступнішими для дослідників. Середньовічні писемні пам'ятки здебільшого латиномовні. Серед них є чимало господарських документів (списки майна, дарчі та купчі грамоти тощо) та записів законів, за якими жили люди в середні віки.

Писемні джерела не завжди правдиво висвітлюють події, тому до них історики ставляться обережно, критично.

Багато цінних повідомлень містять середньовічні історичні оповіді, **хроніки** (на Русі їх називали літописами), «житія» святих (у них правда перемішана з вигадками), церковні проповіді, листи, біографії, родословні, **«історії»**, урядові документи, наукова та художня література тощо. Такі джерела називають розповідальними. Пам'ять про минуле зберегли середньовічні легенди про богів, володарів і героїв, а також казки, прислів'я, загадки тощо.

Історичні джерела — усе те, що більш-менш правдиво повідомляє про історичні події та життя людей.

Архів — установа, в якій зберігають і опрацьовують старі документи.

Хроніки (літописи) — твори, в яких послідовно за часом зображено перебіг історичних подій.

«Історії» — розповіді про важливі історичні події, свідками чи сучасниками яких були автори.

Черпаємо знання про середні віки також з народних звичаїв та обрядів, які зберегли пам'ять про давнину. У селянських весіллях, дитячих іграх, святах, убраннях і прикрасах, предметах хатнього вжитку дослідник знаходить свідчення про світ середньовічної людини. Чимало цікавого розповідають середньовічні монети, печатки, герби тощо. Вчені вважають, що чим різноманітніші історичні джерела, тим повніше й правдивіше можна відтворити минуле людства.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

1. На які періоди вчені поділяють історію людства?
2. Назви хронологічні межі західноєвропейського і східного середньовіччя.
3. З яких історичних джерел черпаємо наші знання про середні віки?
4. Які сліди середньовічної доби збереглися дотепер?
5. Що дає вивчення середньовічної історії для розуміння сучасності?

НАРОДЖЕННЯ І РОЗВИТОК СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СВІТУ, ЙОГО ОСОБЛИВИСТІ

Т Е М А 1

§1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Середньовічна Європа постала на руїнах Римської імперії не відразу, а впродовж кількох століть. Вона утворилася завдяки нашествиям варварських племен, передусім германських. Ці нашествия завершили тривалий процес поєднання римського та варварського світів.

Як змогли поєднатися ці несхожі між собою світи, що призвело до появи європейського середньовіччя?

За кілька століть до своєї загибелі Римська імперія почала занепадати, чисельність її населення скорочувалася. Корінних жителів на Апеннінському півострові стало менше, ніж чужаків — галлів, германців та інших племен. Новопоселенці не сприймали культуру греків і римлян. Посилювалася варваризація суспільства, яка виявилася для Риму небезпечнішою за ворожі напади. Люди ставали грубішими, їхні погляди на життя — примітивнішими. Якщо в давнину римляни жили, дотримуючись законів предків, то нові покоління розбестилися, прагнули лише багатства й розваг.

Поширення «чужих» релігій послаблювало стару віру. Водночас посилювався вплив християнства. Спершу державна влада забороняла віру Христову, але зрештою схаменулася і в 313 р. проголосила свободу віросповідань. Ще через 12 років верхівка християнського духовенства на своєму зібранні в Нікеї прийняла символ віри — стислий виклад віровчення. Починаючи з імператора Константина, римські володарі ставали християнами. Відтоді між державою та церквою запанували мир і злагода. Перемога християнства означала заміну старого світобачення новим, сприйнятим і середньовічною Європою.

Шолом германського
вождя

В імперії наростала господарська криза. Скорочувалося виробництво, знецінювалися гроші, завмирала торгівля. Нестача рабів спричинила занепад великих рабовласницьких господарств — латифундій. Раби працювали неохоче, абияк, тому в сільському господарстві дедалі більше використовували працю колонів та прикріплених до землі селян. Процес заміни рабської праці селянською завершився пізніше, вже в середні віки.

Змінювався також політичний устрій Римської імперії. Державна влада ставала деспотичною. Колишні громадяни перетворювалися на безголосих підданих жорстокого імператора. Влада вбивала в римлянах почуття відповідальності за долю держави. Дійшло до того, що вони вже не хотіли служити в армії. Імператори були змушені набирати до війська найманців-варварів, яким і поготів була байдужою доля Риму. Варваризація армії стала однією з основних причин послаблення та загибелі Римської імперії.

Рим, таким чином, став неспроможним витримати натиск варварських племен, з якими він упродовж століть воював. Численні племена кельтів, германців, слов'ян, фракійців і сарматів прискорили загибель цієї велетенської держави.

Особливу роль у знищенні Західної Римської імперії зіграли германці. Римський історик Корнелій Тацит описав їх як людей рослих, голубооких, русявих, рішучих, витривалих і терплячих.

Германські племена франків, англів, лангобардів, вандалів, вестготів (західних готів), остготів (східних готів), бургундів та інших займалися більше скотарством, аніж землеробством: не висітало орних земель. Вони селилися здебільшого невеликими хуторами, розташованими на чималій відстані один від одного. Жили германці общинами, проте вже поділялися на багатих і бідних, знатних і простих. Вони використовували працю підневільних людей, яких інколи відпускали на волю чи всиновлювали. Хоч у германських сім'ях верховодили чоловіки, до жінок вони ставилися з великою пошаною.

• І ст. Римський історик Корнелій Тацит про германців

Як розповідають, неодноразово бувало, що війську, яке вже подалося й прийшло в сум'яття, не давали розсіятися жінки, що невідступно молили... не прирікати їх на полон. Думка про полон, хоч як би його страшилися воїни, для германців ще нестерпніша, коли йдеться про їхніх жінок. Ось чому найміцніше тримаються в покорі племена, від яких вимагається видати в числі заручників також дівчат знатного походження. Адже германці вважають, що в жінках є щось священне і їм притаманний пророчий дар, через те не залишають без уваги їхні поради й прокування.

1. Як ставилися германці до жінок?
2. Як засвідчували германці свою повагу до жінок?

- Звідки Корнелій Тацит почерпнув інформацію про ставлення германців до жінок?
- Чи робить достовірнішою його розповідь те, що вона базується на почутому, а не побаченому?

Згадай, що таке держава і як вона утворюється?

*Військові вожді германців.
Малюнок кінця XIX ст.*

Найвищим органом влади в германців були народні збори. У них брали участь усі дорослі чоловіки, за винятком тих, хто в бою показав себе боягузом. Народні збори обирали раду старійшин, яка самостійно вирішувала тільки незначні питання. Були в германців також **конунги** (вожді) та військові ватажки. Конунгами ставали завдяки походженню, ватажків же обирали воїни «за хоробрість». Ватажки набирали з усіляких гульвіс військові загони (дружини) й здійснювали з ними розбійницькі напади на сусідів. Награбоване майно дружинники розтринькували. Поступово дружинники перетворювалися на постійне військо, яке було опорою вождів. З дружинників-ветеранів згодом утворилася службова знать.

Упродовж V–VI ст. роль народних зборів і ради старійшин у германців зменшилася. Натомість зростає влада конунгів. Вони почали виділятися з-поміж простого люду навіть своєю зовнішністю. Так, конунги з роду Мервінгів носили на голові довге волосся, тому в народі їх назвали «патлатими королями».

Таким чином, на час загибелі Римської імперії в германців уже існували соціальна нерівність та зародки держави, тож вони були готові поєднатися з римським світом.

Конунги — виборні верховні вожді, майбутні королі в стародавніх германців.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

- Якою була влада германських конунгів (римський історик називає їх королями) та вождів?
- Як ставилися германці до війни та що вони найбільше цінували у воїнів?
- Хто відігравав поважнішу роль у германців: народні збори чи рада старійшин? Доведи свою думку.

Германські держави у VI ст.

«Ліниві королі»

Під час *Великого переселення народів* (IV–VII ст.) наймогутнішу варварську державу у Західній Європі створили германські племена франків. Першими їхніми конунгами були Меровінги. Походження цієї династії оповите легендами; її засновника, Меровея (це ім'я означає «народжений морем»), вважали сином двох батьків — звичайного конунга й морського чудовиська. «Морським чудовиськом», мабуть, залишився в народній уяві чоловік, який прибув «з-за моря». У народі Меровінгів називали «чаклунами» та «патлатими королями», їхнє довге волосся вважалося чудодійним. Меровінгів вважали здатними приносити довголіття та лікувати тяжку недугу — золотуху.

З Меровінгів найбільше прославився Хлодвіг, який став конунгом у 10-річному віці, однак зумів не лише втримати владу, а й посилити її завдяки своїй кмітливості, хоробрості та жорстокості. Про те, як це йому вдалося, яскраво розповідає історія з суассонською чашею.

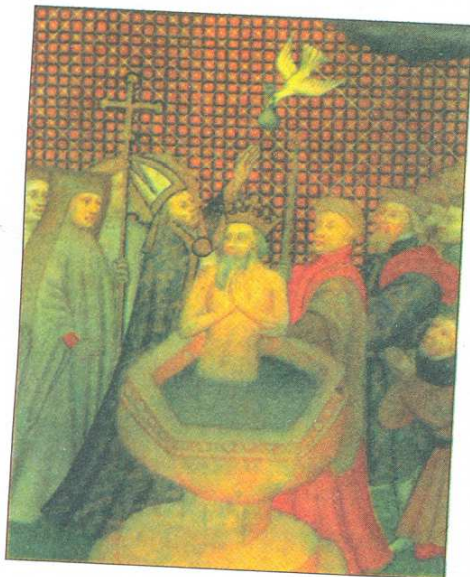
Велике переселення народів — переселення великих мас германських, окремих тюркських (гунни), іранських (алани) та слов'янських племен у IV–VII ст., наслідком якого було утворення варварських держав.

• VI ст. Єпископ Григорій Турський про історію з суассонською чашею

Одного разу франки винесли з якоїсь церкви... велику чашу дивовижної краси... Після прибуття до Суассона... король (Хлодвіг) промовив: «Хоробрі воїни, я прошу вас віддати мені, крім моєї пайки, ще й цю посудину»... У відповідь на ці слова короля кмітливіші промовили: «Славетний король! Усе, що ми тут бачимо, твоє, і ми самі підлегли твоїй владі!» Але один запальний воїн здійняв сокиру і з гучним вигуком: «Ти одержиш тут лише те, що тобі належить за жеребом», — опустив її на чашу... Король виніс цю образу терпляче і покірно... А через рік король наказав усім воїнам з'явитися зі своїм військовим спорядженням, щоб показати... чи доглядають вони належним чином свою зброю. І коли він обходив лави воїнів, то підійшов до того, хто ударив сокирою по чаші, і промовив: «Ніхто не тримає зброю у такому поганому стані, як ти...», підняв свою сокиру і розрубав йому голову, кажучи: «Так самісінько й ти вчинив з тією чашею в Суассоні». Іншим він наказав розійтися, нагнавши на них своїм вчинком великого страху.

1. Поміркуй, чому Хлодвіг не відразу стратив непокірного воїна, а зробив це лише через рік?
2. Як вплинула страта воїна на подальші взаємини короля з дружинниками?

Згадай, коли і де виникла християнська релігія.

Хрещення конунга франків Хлодвіга. Угорі — білосніжна голубка доправляє з неба крихтну посудину зі святим миром (єлєєм) для обряду хрещення, як про це йдеться у стародавній легенді

Хлодвіг мечем розширив кордони своїх володінь. У 498 р. він першим з європейських королів прийняв християнство. Завдяки підтримці з боку церкви Хлодвіг став кимось на зразок загальноєвропейського імператора. За словами історика, він «володарював над усіма народами і королями, однак не правив ними».

Хлодвіг започаткував згубну для держави франків традицію — поділив у спадок між своїми синами її територію. Після його смерті Меровінзька династія володарювала вже в розпорошених королівствах, а не в єдиній державі. Через війни та хитромудрі шлюбні комбінації Меровінги остаточно заплуталися у престолонаслідуванні, в державі запанували смута й безлад. У цьому політичному хаосі владу перебрали до своїх рук

майордоми («старші в домі»). Відтоді Меровінги лише тішилися своїм королівським титулом, державою ж керували їхні майордоми (через це народ влучно прозвав Меровінгів «лінивими королями»). Один зі «старших у домі» (прадід Карла Великого — першого імператора франків) став майордомом усього Франкського королівства. Він започаткував нову династію, яку історики згодом назвали на честь Карла Великого Каролінзького.

Як ти розумієш вислів «володарювати, а не правити»?

Держава Хлодвіга близько 500 р.

Джерело

● **IX ст. Із праці середньовічного автора Ейнгарда «Життя Карла Великого»**

Багатство і влада зосереджувалися в руках придворних вельмож, і називали їх майордомами. А король мусив задовольнятися своїм титулом і створювати видимість, що править. Сидячи на троні, патлатий і довгобородий, він вислуховував іноземних послів і відповідав їм продиктоване ї завчене.

Крім титулу та убогого утримання, виділеного йому майордомом, він мав лише один невеличкий маєток, у якому проживав і тримав численну прислугу... Король подорожував у візку, запряженому парою волів, керованих пастухом. Так їздив він у палац, на щорічні народні збори... і так самісінько повертався додому.

Що свідчило про залежність Меровінгів від майордомів?

Майордбми — вищі посадовці у Франкському королівстві, управителі королівського двору.

Відтворена імперія

Перші Каролінги ще залишалися майордомами при «лінивих королях». Найпримітнішим серед них був Карл Мартелл («Молот» — так його прозвали гострі на язик франки). У 732 р. Карл Мартелл у бою при Пуатьє переміг арабів (європейці називали їх *сарацинами*) і, можливо, врятував цим Європу від арабського вторгнення. Цей бій переконав Карла Мартелла, що настала пора замінити у війську селян-ополченців воїнами-кіннотниками, інакше зупинити арабів не вдасться. Але воїнам-кіннотникам треба було платити за службу. Цю проблему Карл Мартелл вирішив у такий спосіб. Він забрав від церкви (цим викликав її гнів) та непокірних вельмож чимало землі

Бронзова кінна статуя Карла Великого. IX ст.

і наділив кінних воїнів земельними ділянками. Земельні пожалування називалися *бенефіціями* («добродіяннями»). Надавалася не лише земля, а й селяни, які на ній проживали. Спершу бенефіцій жалувався прижиттєво, але згодом він перетворився у спадкове володіння — *феод*. Власника феоду назвали *феодалом*. Той, хто тримав бенефіцій чи феод, зобов'язувався нести військову чи іншу службу на пожалувача (*сеньйора*) і ставав його *васалом*, тобто слугою. Якщо він відмовлявся служити чи недбало виконував свої обов'язки, то бенефіції у нього відбирали. Бенефіційна реформа започаткувала середньовічне рицарство та посилила військову організацію держави Каролінгів.

Після смерті Карла Мартелла, якого папа Григорій III назвав майордомом дісталася його сину Піпіну Короткому. Новий майордом діяв рішуче. Примирившись із папою і заручившись його підтримкою, він проголосив себе королем, а останнього «лінивого короля» запроторив у монастир. Після цього Піпін Короткий, уже король, допоміг папі заснувати в Середній Італії папську державу — Апостольську столицю (сьогодні це держава Ватикан). Вдячний папа зобов'язав франків надалі обирати своїх королів з роду Піпіна Короткого. Таким чином, за володарювання Піпіна Короткого склався тісний політичний союз між церквою та королівською владою, вигідний обом.

Феод — земля (чи дохід з неї), пожалувана королем чи сеньйором васалу у спадкове володіння як плата за службу.

Сеньйор — вищий феодал щодо нижчого.

Васал — феодал, який одержав від сеньйора землю й залежав від нього.

Після Піпіна Короткого королем у Франкській державі став його 26-річний син Карл Великий — один з найвідоміших європейських монархів, від ймення якого походить слово «король». Історики нарекли його «батьком Європи».

Для всезнайок

Франки назвали Піпіна «коротким» недаремно, він справді був коротуном (зріст 135 см), але, як мовиться, ногами до землі діставав. Зате був фізично дужим, вправно орудував довжелезним мечем.

Віч-на-віч

Карл Великий був високим (але не велетом), поставним і вродливим. Він чудово тримався, вмів викликати до себе повагу, а якщо потрібно — і страх. Завжди був упевненим у доречності своїх рішень і вчинків, ніколи не вагався. Вмів переконувати інших у своїй правоті, не вдаючись до жорстокості, та не впадав у нестримний гнів (цим він вигідно відрізнявся від запального Александра Македонського). Цінував дружбу й відданість, прощав провини своїм наблизеним. Серед людей поводився просто, не терпів пихатості. Захоплювався верховою їздою й мисливством. Не пиячив і ненавидів пияцтво. Виявляв співчуття до убогих і не скупився на добросердну милостиню. Був розумним і дуже працьовитим, розпочату справу завершував, причому виконував її ретельно. Знався на поезії, читав латиною і грецькою, однак писати так і не навчився. П'ять разів одружувався, мав понад десяток дітей, яких любив і якими опікувався.

Карл Великий вважав, що йому судилося бути опорою християнства й відродити Західну Римську імперію, і коли він розширюватиме своє королівство, то цим самим розширюватиме й царство Боже. Тому Карл Великий буквально не розлучався з бойовим конем. Завойовані поганські племена й народи насильно хрестив. Він воював проти мусульман-арабів (військовий похід проти них відображений у чудовому французькому епосі «Пісня про Роланда»), проти германського племені саксів і, особливо, проти слов'янських племен. Він розгромив Аварський каганат, приєднав до своїх володінь Баварію, Лангобардське королівство. На загарбаних територіях Карл будував прикордонні укріплення — *«марки»*.

Створену Карлом Великим наймогутнішу західноєвропейську державу населяли десятки племен і народів. Отже, це була імперія. Але до 800 р. Карл Великий не мав імператорського титулу, який міг надати лише папа. Карл відшукав спосіб, як добути жаданий титул. Він допоміг папі вистояти у боротьбі з бунтівною знаттю, сподіваючись, що папа буде вдячним. Справді, у 800 р., якраз на Різдво, папа

Воїн доби Карла Великого. Сучасний малюнок

Імперія Карла Великого

увінчав Карла в римському соборі св. Петра імператорською короною. Згодом імператорський титул Карла визнав і візантійський імператор, якому Карл за поступливість подарував Венецію та Далмацію. Хто більше виграв від цього політичного штукарства, папа чи імператор франків? Думається, папа, адже велетенською християнською імперією мала керувати церква. Втім, Карл Великий не став слухняним знаряддям у руках папи.

«Марка» — прикордонне укріплення у Франкській державі, адміністративний округ, керований маркграфом.

Полічи, через скільки років після загибелі Римської імперії утворилася імперія Карла Великого?

Король помер — хай живуть королі!

Хоч Карл Великий, здавалося, все зробив задля зміцнення своєї держави, вона виявилася нежиттєздатною. Її послаблювали бунтівні феодала, яких імператору доводилося силоміць приводити до покорі. А головне, племена і народи, що населяли імперію, жили самі по собі й не хотіли коритися завойовникам-франкам.

У 814 р. 71-річний Карл Великий, як кажуть англійці, «приєднався до більшості» — помер. Незадовго до смерті він поділив імперію між своїми синами, підписавши цим їй смертний вирок. Сини, яким не терпілося дорватися до влади, поховали батька вже в день його смерті. Не пошматували вони імперію лише тому, що двоє з них раптово померли. Але те, що не встигли зробити з державою сини Карла, успішно доробили його онуки. У 843 р. ці «королюки» (так зневажливо назвав їх сучасник) зібралися у Вердені й там поділили між собою імперію. За умовами Верденської угоди один з них, Карл Лисий, одержав на заході ледь не всю територію майбутньої Франції. Середньому брату, Людовику Німецькому, дісталася на сході територія майбутньої Німеччини. Найстарший же брат, Лотар, обзавівся імператорським титулом, більшою частиною Італії та вузькою смугою земель уздовж Рейну (між володіннями Карла Лисого та Людовика Німецького). «Держава Лотаря» була впродовж століть яблуком розбрату між Францією та Німеччиною, поки вони не поділили її між собою. Так Верденська угода заклала підмурок для утворення трьох західноєвропейських держав — Франції, Німеччини та Італії і, відповідно, трьох народів: французького, німецького та італійського.

Історики не проливають сліз із приводу загибелі імперії Каролінгів. Вони вважають її приреченою самою історією. Своєю загибеллю вона зумовила більш гармонійний політичний розвиток Західної Європи.

Верденська угода 843 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як і коли виникла держава франків? Покажи на історичній карті її кордони.
2. Чому народ прозвав Меровінгів «лінивими королями»?
3. Чому після смерті Карла Великого розпалася його держава? Знайди на карті королівства, які утворилися на території імперії Карла Великого.

4. Як зміцнив Карл Мартелл військо франків?
5. Чому політичний союз між королівською владою і папою був вигідний їм обом?
6. Як Карл Великий створював імперію?
7. Які риси характеру Хлодвіга тобі подобаються, а які ні? Підкріпи свої міркування прикладами.
8. Як позначилися рішення Верденської угоди на формуванні карти сучасної Європи?
9. Склади таку порівняльну таблицю:

	Римська імперія	Імперія Карла Великого
Спільне		
Відмінне		

§ 2. ЛЮДИНА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

Цар природи і його царство

У середні віки населення цілковито залежало від природно-кліматичних умов. Особливості природи підказували, які житла і поселення слід будувати, яким транспортом — водним чи сухопутним — користуватися, які виробляти знаряддя праці. Від **ландшафту** і клімату залежав навіть характер самої людини (спокійні, стримані жителі північних широт помітно відрізнялися від запальних мешканців Півдня, гірські народи — від степовиків тощо).

Середньовічну Європу вкривали дрімучі ліси. Без них людина була б безпорадною. Ліс забезпечував її деревиною (основним тоді будівельним матеріалом), годував медом диких бджіл, дичиною, ягодами, грибами тощо. В лісі чи в очищеному від нього полі селянин знаходив корм для своєї худоби (здебільшого це були жолуді, якими відгодовували свиней). Шкури та хутра забитих лісових звірів захищали тіло людини в холодну пору року чи негоду, слугували їй постіллю. Ліс не був безлюдним. У ньому знаходили собі притулок монахи-пустельники, мандрівні рицарі, розбійники, ті, хто не поладив із правосуддям тощо. При цьому для одних ліс був надійною схованкою, для інших — небезпечним місцем, куди й озброєному краще не потикатися.

Ландшафт — місцеві особливості земної поверхні, водоймищ, ґрунтового та рослинного покриву.

Важливу роль у житті середньовічної людини відігравав ландшафт. Так, рівнинний спонукав до будівництва сіл, порізаний — великих хуторів. На пагорбах виростали замки і фортеці. Річки, особливо повноводні, служили кордонами між державами та між маєтками.

*Полювання в лісі на оленів.
Малюнок кінця XIX — початку XX ст.*

Виходи до морів та океанів, наявність зручних бухт, мережа повноводних річок сприяли розвитку мореплавства, рибальства, налагодженню торгівлі, зв'язків між країнами.

Населення Європи своїм господарюванням змінювало довкілля, причому не завжди на краще. Європейці були недбайливими господарями. Вони безоглядно вирубували ліси й чагарі під ріллю, осушували болота, неощадливо використовували природні багатства, не дбаючи про їх поповнення. Природа карала їх за таку байдужість обмілінням водоймищ, руйнуванням і вивітрюванням ґрунтів, збідненням рослинного і тваринного світу.

Частку вини за середньовічну європейську безгосподарність історики покладають на християнську релігію, яка привчала людей байдуже ставитися до природи. Християнство проголосило людину царем природи, царю ж, як уявлялося людині, не варто церемонитися із довкіллям.

На Сході ж середньовічний люд обережніше ставився до природної скарбниці, і тому завдавав природі меншої шкоди, жив у гармонії з нею. Цьому посприяла та обставина, що східні релігії (передусім буддизм) проголошували людину не царем природи, а її частинкою. Вони забороняли завдавати шкоди будь-яким живим істотам.

«Мандрівочка — рідна тіточка». «Трійця лих»

У середні віки Європу населяли греки, романські народності, кельти, фракійці, германці, балти, слов'яни, угро-фіни, а також азійські та африканські меншини (араби, євреї, бербери, тюрки,

левантинці та ін.). У V–XI ст. племена і народності Європи вже добряче перемішалися між собою.

Середньовічна людність була непосидючою. Міряли ногами Європу купці, школярі, студенти (шукали, де краща монастирська школа чи університет), жебраки, волоцюги, монахи, прочани, майстри, художники, піснярі та ін. Знало європейське середньовіччя й переселення цілих народів. Такі переселення називаються **міграціями**, або **міграційними рухами**. Найбільшим міграційним рухом у середньовічній Європі було Велике переселення народів IV–VII ст., яке докорінно змінило її історичну карту.

Міграції, міграційні рухи — масові переселення людей.

Міграції були для корінного люду справжньою карою небесною, змушували багатьох утікати світ за очі. Середньовічний монах повідомляв, що після нашествия франків уціліла хіба що земля, та й то лише тому, що франки не могли прихопити її з собою. Франки багатьох людей погнали в полон, причому попутно продавали їх у рабство.

Змінювали склад і кількість населення в Європі також страшні епідемії, майже безперервні війни та часті голодомори. Середньовічні медики нічого не знали про справжню природу хвороб, тому своїм «лікуванням» більше завдавали шкоди хворим, ніж допомагали їм. Вони були безсилими проти сухот, сибірки, жовтяниці, маларії, дизентерії, черевного тифу та інших смертельних недуг. Дошкуляла багатьом середньовічним людям страшна проказа, яка перетворювала людину на живий труп. Але найстрашнішою хворобою середньовіччя залишалася чума, єдиним порятунком від якої аж до XVIII ст. служила поспішна втеча якнайдалі із зараженої місцевості. В народній пам'яті надовго закарбувалися моторошні спогади про «чорну смерть» — епідемію чуми, яка вразила Європу в 1347–1350 рр. і вигубила в окремих країнах від чверті до половини населення.

• **XIV ст. Середньовічний автор про «чорну смерть» на Сицилії в 1347 р.**

І ось у жовтні 1347 року в порту міста Мессіни причалили генуезці... [Вони] принесли з собою хворобу, яка пронизала їх до кісток, та таку, що всі, хто розмовляв з ким-небудь із них, був уражений цією смертельною недугою; смерті ж цієї, що вражала миттєво, абсолютно неможливо було уникнути... Здогадавшись, що несподіваний мор звалився на них через прибуття у порт генуезьких галер, жителі Мессіни спішно прогнали їх з міського порту, проте смертельний бич не полишив цього міста, і воно повністю вимерло... Трупи залишалися в будинках, і жоден священик, жоден родич — хай би то був син, батько або хтось із близьких —

Джерело

не наважувалися увійти туди... Будинки померлих стояли відкритими з усіма скарбами, грошима і коштовностями; якщо хтось хотів увійти туди, ніхто йому не ставав на заваді...

Жителі Мессіни, вражені цим жахливим і нечуваним лихом, воліли покинути місто, аніж померти в ньому...

Вони розбрелися по всій Сицилії... (тому інші) міста... подібно до Мессіни, були охоплені тією ж чумою...

1. Через що епідемія чуми вразила Мессіну? Що сприяло поширенню цієї хвороби?
2. Поміркуй, які можливості відкривала епідемія для тих, хто прагнув будь-що розбагатіти?

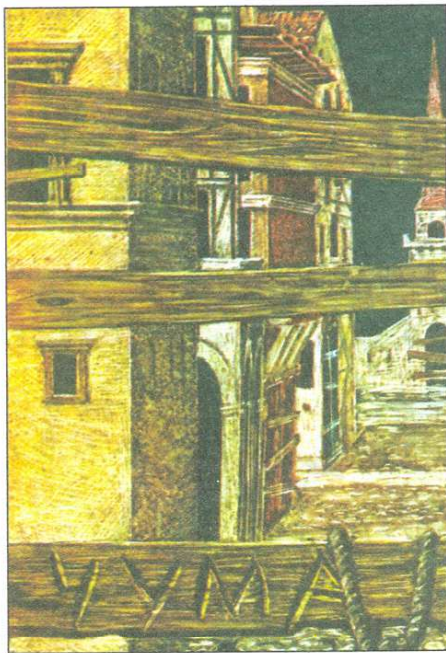
Страх перед епідемією нерідко спонукав людей до божевільних вчинків. Так, поширювалися безглузді чутки, буцімто це євреї отруїли криниці, щоб вигубити християн. У західноєвропейських країнах, особливо в Німеччині, почалися жахливі погроми євреїв. Рятуючи своє життя і майно, євреї подалися до Східної Європи, але й тамтешній люд ставився до них не надто приязно.

«**Чорна смерть**» ледь не переполовинила населення Західної Європи. Вона позначилася й на її господарському житті. Були відчайдушні люди, які забирали майно тих, хто помер від епідемії, й наживали собі казкові багатства. Вони перетворилися на купців і банкірів, що посприяло розвитку торгівлі. Більше почали торгувати своєю продукцією селяни.

Стримували ріст населення Європи і війни, без яких важко собі уявити європейське середньовіччя. Підраховано, що внаслідок Великого переселення народів та численних воєн і повстань у середньовічній Європі загинуло близько третини дорослого населення.

Не милували людей також голодомори — звичне явище в житті Європи. В X–XI ст. кожен третій-четвертий рік був неврожайним. Хронічне недоїдання виснажувало людський організм, тому він легко піддавався різним недугам.

Жили середньовічні європейці недовго, бо надто часто ставали жертвами воєн, смертельних недуг і голодоморів. Середня тривалість життя ледве досягала 40–45 років для чоловіків і 35 років

Так зобразив сучасний художник моторошні наслідки епідемії чуми в середні віки

для жінок (жінки часто помирили від пологів). Найдовше, до 60 років і більше, жили королі, духовні особи, **богослови**.

Впродовж середніх віків кількість населення в Західній Європі то поволі зростала, то, навпаки, різко скорочувалася. Наприкінці середньовіччя, коли Захід трохи оговтався від «чорної смерті», там проживало приблизно стільки людей, скільки у нинішній Україні.

«Чорна смерть» (1347–1350) — найбільша епідемія чуми за всю історію Європи.

Богослови — церковні вчені.

За хлібом насущним

Ріст населення спричинював перенаселення багатьох територій Європи, де відчувалося малоземелля. Брак землі лякав тих, хто на ній працював, примарою голоду. Тому багато селян, полишивши рідні краї, або оселялися в містах, або шукали вільних земель на окраїнах Європи. Такі землі на Заході ще були, це переважно лісові зарості, болота та інші негостинні місцини. Новоприбульцям доводилося викорчувувати ліси й чагарі, а болота осушувати. Своєю невтомною працею вони перетворювали глушину на поля, городи, луки, фруктові сади й виноградники. Цим же займалися й монахи, яких відселяли із уже тісних монастирів у нові обителі в лісових хащах. Ішли світ за очі в пошуках нових запасів (старі вичерпалися) промислової сировини і ремісники. Наприклад, німецькі «рудокони» натрапили на поклади залізної і мідної руди аж у Швеції. Забрехали вони також у Пруссію, Польщу, Угорщину. Французи допомагали іспанцям за Піренеями освоювати території, відвойовані в арабів.

Селянин конем, запряженим у плуг, спушує земельну ділянку.
Фрагмент картини «Падіння Ікара». Художник П. Брейгель. XVI ст.

Такі переселення монахів, селян і ремісників учені назвали **внутрішньою колонізацією**. Переселенці-колоністи не завжди дружили з корінним населенням, проте своєю працею вони поживлявали господарське життя Європи, допомагали їй уникнути голоду. Внутрішня колонізація сприяла обміну господарським досвідом і культурними здобутками.

Внутрішня колонізація — заселення окраїнних територій власної країни, заснування поселень в інших країнах.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Який був взаємовплив у середні віки між людиною та довкіллям?
2. Що таке «внутрішня колонізація»?
3. Що спонукало багатьох селян, ремісників, монахів переселятися на окраїнні безлюдні чи малолюдні території?
4. Чим займалися переселенці-колоністи на новому місці?
5. Які труднощі та лиха час від часу звалювалися на середньовічну людину? Як впливали вони на населення в країнах Європи?
6. Як змінювалася кількість населення Європи впродовж середніх віків?
7. Яку роль відігравала внутрішня колонізація в господарському житті Європи?
8. Чи однаково ставилися середньовічні європейці та східні народи до багатств природи? Що впливало на їхні взаємини з природою?

§ 3. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Сеньйори, васали, селяни

У середні віки в Європі склалися особливі, інакші, ніж в античному світі, суспільні відносини — феодальні. Що це означає? Суспільною верхівкою стали феодалі. Лише вони були власниками землі. Тому всі, хто користувався землею, залежали від них. Феодалі не були рівні за знатністю й багатством, а поділялися на розряди. До найвищого розряду належав **король** — власник усієї землі в державі. Король наділяв землею своїх приближених і тому ставав їхнім сеньйором (старшим), а вони вважалися його васалами (слугами). Васали короля, у свою чергу, наділяли землею менш знатних феодалів, отож ставали їхніми сеньйорами, а їх мали за своїх васалів. Дрібні васали наділяли землею ще дрібніших і т. д. Отже, кожен феодал був водночас і сеньйором, і васалом. Сам король, сеньйор сеньйорів, вважався васалом Бога чи римського папи. Такі суспільні зв'язки історики назвали **васалітетом**.

З'ясуй, хто був власником землі, яку король пожалував герцогу, а той передав її як феодал графу?

Сеньйора і васала об'єднували певні взаємні обов'язки. Сеньйор зобов'язувався захищати васала, озброїти його, годувати і навіть розважати, щоб той не нудьгував. Якщо щастило, підшукував йому хорошу жінку. Васал же, який був ніби дитиною сеньйора (саме це слово спершу означало «мала дитина»), присягав вірно служити своєму сеньйору, бути його радником, у всьому допомагати. Бути чийось васалом у середні віки не вважалося принизливим. Навпаки, той, хто порушував присягу відданості, вважався мерзенним зрадником і вкривав своє ім'я ганьбою. Бути «малою дитиною» сеньйора багатьом навіть подобалося, адже обов'язки васала не надто обтяжливі, тим часом сеньйор дбав про безпеку і статок васала та його сім'ї. Недарма існували васали відразу кількох, а то й кількох десятків сеньйорів.

Склався суворий порядок підлеглих нижчих феодалів вищим. Його умовно назвали «феодальною драбиною». На цій «драбині» кожен феодал займав відведений йому «щабель», задовольнявся тією посадою, яка відповідала його знатності.

Король — верховний правитель у монархічній державі.

Васалітет — особиста залежність одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів).

«Феодальна драбина» — поділ феодалів за знатністю і посадами при підлеглих нижчих вищим.

Для всезнайок

Наприкінці XIII ст. один німецький феодал вважав себе васалом відразу 20-х сеньйорів, інший — аж 43-х!

Васал слухав лише свого сеньйора, якому він присягав (вкладав свої руки в його долоні й промовляв: «Сір, відтепер я ваша людина»). Тому навіть король не міг розраховувати на підтримку з боку чужих васалів. У середні віки було правило: «Васал мого васала — не мій васал».

Васалітет найперше оформився у франків (завдяки бенефіційній реформі Карла Мартелла). У середині IX ст. король франків Карл Лисий велів, щоб «кожна вільна людина вибрала собі сеньйора». Згодом васалітет поширився в усій Західній Європі.

Такі відносини між феодалами більшість істориків і називає феодальними.

Але частина істориків вважає феодальними відносини передусім між феодалами та селянами.

Ще на світанку середньовіччя селяни потрапляли в залежність від феодалів. Чому? Найчастіше селяни втрачали волю внаслідок королівських земельних пожалувань дружинникам і слугам. Земля жалувалася разом

з селянами, бо без їхньої праці вона нікого не годувала. Часто селянин сам вручав себе та свій наділ церкві чи феодалу, щоби ті захистили його мирну працю в обстановці розгулу насильства. Потрапляли в залежність зuboжілі селяни, яким землевласники надавали землю в обмін на зобов'язання працювати на них.

Отож селяни втрачали не землю, а право власності на неї. Земля, якою вони користувалися, стала не їхньою. Вони залишалися самостійними господарями (на відміну від рабів в античному світі), але мушили працювати на феодала й залежали від нього. Це, мовляв, і є феодалні відносини.

*Рицар і зброєносець.
З мініатюри XIII ст.*

Хто на кого працював?

В уявленні середньовічної людини правильно організоване суспільство складається з трьох **станів** — духовенства, рицарства та селянства.

• XI ст. Із праці єпископа Адальберона Ланського

Община віруючих є єдиним тілом, але держава складається з трьох тіл, адже інший закон, людський, розрізняє два великі стани... Один стан — воїни, захисники... усіх без винятку, і сильних, і слабких... Другий стан — селяни... Всеньким — грошима, одягом, харчами — забезпечують вони увесь світ. Ніхто з вільних людей не зміг би прожити без селян... (Але) ми бачимо, що король і **прелати** — самі селяни своїх селян. Селянин годує пана, а той запевняє, що це він годує селянина... Так, дім Божий (тобто суспільство) поділяється на три частини: одні моляться, другі воюють, треті працюють. Для суміжних частин не шкодить їхня відособленість: послуги, якими користується одна з них, створюють умови для праці двох інших; у свою чергу, кожна частина піклується про загальне. Так цей троїстий союз залишається єдиним, завдяки чому панує законність, а люди живуть у мирі та злагоді.

1. На які три стани поділяв єпископ середньовічне суспільство? Які обов'язки покладалися на кожен із цих станів?
2. Поміркуй, що означають слова єпископа: «...король і прелати — самі селяни своїх селян»? Чи слушне це твердження?

Стани — великі групи населення, які вирізняються своїми спадковими правами й обов'язками.

Прелати — почесна назва вищого католицького духовенства.

Таке уявлення про організацію суспільства не було фантастичним, адже до появи середньовічних міст суспільство справді складалося з трьох основних станів — духовних осіб, рицарів та селян. Без жодного з них воно тоді не могло б розвиватися.

Розглянемо кожен суспільний стан.

«Ті, що моляться»...

Найпочесніше місце в середньовічному суспільстві Європи посідало духовенство. Воно утворилося ще на початку середньовіччя, коли Європа стала християнською. Основним обов'язком духовенства було здійснювати богослужіння та церковні таїнства (хрещення, вінчання, причащення, сповідання тощо).

Духовенство не було однорідним. Воно поділялося на розряди — духовні сани, від найвищих (прелати) до найнижчих (рядові священики та їхні помічники). Відбувся також поділ духовенства на «біле» (священики й ті, хто допомагав їм у богослужінні) і «чорне» (монахи, ченці). Монахам з самого початку заборонялося одружуватися, на латинське (західне) «біле» духовенство ця заборона поширилася в XI ст.

Священиками і монахами ставали представники різних суспільних груп, від молодших синів феодалів (їх віддавали в монастир, щоб вони не претендували на батьківський спадок) до селянських дітей.

Рукопокладав (висвячував) у священики єпископ, який дбав про те, щоб висвячений мав «титул» — гарантований прибуток.

«Титул» надавав священику здебільшого місцевий феодал, тому до XI ст. духовенство дуже залежало від світської (нецерковної) знаті. «Титулом» служив у середньовічній Європі, як правило, земельний наділ.

Священики жили «в миру», тобто серед мирян, а монахи — найчастіше за монастирськими стінами. Вважалося, що монахи здійснюють більший духовний подвиг і що їхні молитви краще доходять до Бога. Щоб стати монахом, спершу треба було пройти випробування фізичною працею і послухом. Послушники (хто проходив випробування) ще могли повернутися до світського життя, але після посвяти вони вже назавжди залишалися у духовному сані.

Засновниками монастирів здебільшого були королі та світські вельможі. Вони

Три стани. Написи означають: «Ти молись!», «Ти захищай!», «Ти працюй!». Гравюра XV ст.

Мандрівні монахи.
З мініатюри XV ст.

Черниці.
З середньовічної мініатюри

наділяли монастирі землею, але за це присвоювали собі право призначати (за винагороду) старших над монахами — *абатів*, яких мали за своїх слуг. Монахи користувалися панічним страхом мирян перед посмертною карою й намовляли їх жертвувати своє майно монастирям «для спасіння душі». Тому монастирям у середньовічній Європі належало багато землі та селян.

«Ті, що воюють»...

Другим панівним суспільним станом у середньовічній Європі були феодалі.

Усі феодалі вважалися рицарями, тобто воїнами-кіннотниками. Стихією рицарів були війни. Коли війна припинялася, рицарі, чекаючи наступної, випробовували свою силу й відвагу в *турнірах* і на полюваннях з соколом (лук і стріли вони вважали плебейською зброєю). На турнір прибували рицарі з найвіддаленіших куточків країни, адже на ньому можна було не лише себе показати, а й розбагатіти (кінь і зброя переможеного діставалися переможцю, якому переможений ще й платив викуп).

Рицарі не могли похвалитися своєю освіченістю, вони цілком віддавалися воєнному ремеслу — і страшенно пишалися цим. До іншого люду, особливо до

Англійський рицар кінця
XIV – початку XV ст.
Порівняй військове спорядження рицаря і зброєносця
XIII ст. (зі стор. 33) та
англійського рицаря XV ст.
Чому відбулися такі зміни?

*Знатна дама
на полюванні
з соколом*

*На міських будинках почеплено стяги з гербами,
за якими городяни дізнавалися, хто з рицарів прибув
на турнір*

селян, своїх годувальників, вони ставилися зневажливо. При цьому вони вважали себе захисниками знедолених, хоча гнобили їх.

Джерело

• XIII ст. Із твору Цезарія Гейстербахського «Діалог про чудеса»

Жив у Саксонії (територія Німеччини) рицар на ймення Лудольф. Це був справжнісінький тиран. Одного разу він скакав по дорозі на коні, одягнений у нове пурпурне вбрання, і зустрівся з селянином, який їхав на своєму возі. Грязюка, що бризнула з-під коліс, забруднила його одяг, і тоді цей пихатий рицар, не тямлячи себе від гніву, вихопив меч і відтяв ним селянину ногу.

Поміркуй, чи лише через свою нестриманість рицар так жорстоко розправився з беззахисним селянином?

Рицар озброювався довгим мечем з хрестовидним руків'ям, дов-железним списом. Його тіло захищала сплетена зі сталевих кілець гнучка кольчуга, а з XIV ст., коли з'явилася вогнепальна зброя, — суцільні **обладунки** з лат. Голову рицаря прикривав гостроверхий **шолом**, а лице — **забороло**. Рицар мав великий щит, прикрашений гербом. Рицарський одяг відповідав кольору **герба**. Якщо герб складався з кількох різноколірних частин, то й рицарське вбрання шили з такої ж кількості клаптів різної тканини. В бою рицар намагався вибити з сідла свого супротивника, який потім уже не міг самотужки підвестися під тягарем своїх обладунків.

Обладунок — металева чи шкіряна захисна зброя воїна та його бойового коня.

Шолом — металевий чи шкіряний головний убір, що захищав голову рицаря.

Забороло — рухома деталь шолома, яка закривала лице.

Герб — знак держави, міста чи роду.

Турніри — змагання рицарів у середньовічній Західній Європі.

Поміркуй, чому шолом робили гостроверхим?

• XII ст. Із «Пісні про Роланда»

... Оплакує меча він [Роланд] долю:
«О Дюрендале! Ти краса й святиня!
Ховаєш у золоті ти рукояті
Неглинні моці: зуб Петра й священну
Василія святого кров, волосся
Дениса пресвятого і уривок
З одежі Пріснодіви! Неможливо,
Щоб нехристи тобою володіли,
Лиш християнам ти служити маєш!»

1. Як ставилися рицарі до своєї зброї?
2. Поміркуй, чому рицарі пов'язували свою зброю з християнськими святинями?

Урочиста посвята епічного героя Роланда в рицарі. З середньовічної мініатюри

Рицар мав жити за особливим **кодексом честі**. Рицарська честь не дозволяла йому вступати у двобій з нерівню, вимагала бути щедрим. На жите на війні чи турнірах багатство рицар розтринькував, роздавав, програвав, пропивав, аби лише його не вважали скупим. Вважалось ганебним, коли рицар зраджував своє слово чи свого сеньйора, не закохувався до безтями в даму, виявляв боягузство. Він мав неважати торгівлю і фізичну працю.

Полювання з соколом. Мініатюра XIII ст.

Кодекс честі — сукупність правил поведінки, порушення яких вважалось ганебним.

Насправді ж у рицарському середовищі вистачало і віроломних, і корисливих, і грубих по відношенню до жінок. Рицарів не любили, а селяни їх, своїх гнобителів, взагалі ненавиділи.

Наприкінці середньовічної доби, через поширення в Європі «вогненних труб», тобто вогнепальної зброї, рицарство опинилося на задвірках історії. Багато рицарів, які вміли жити лише з війни, зайнялися розбоем і остаточно настроїли проти себе суспільство.

Для всезнайок

Перемога в рицарському турнірі сприймалася як подвиг на честь обраної переможцем дами серця. Переможець під'їжджав до своєї обранки й при цьому підносив руку до свого лоба — ніби захищав очі від її сліпучої вроди. Пізніше цей жест став знаком поваги. Так виникла віддача військової честі — взяти під козирок.

Для допитливих

У рицарі готували з дитячого віку. Той, хто хотів стати рицарем, мусив спершу сім років послужити зброєносцем у якогось рицаря. Посвята в рицарі проходила урочисто. Перед посвятою юнак цілу ніч молився в каплиці. Вранці він клав свою зброю на вівтар і посвячував її Богу, потім вислуховував месу і йшов до причастя. Лише після цього сеньйор чи єпископ опоясували його рицарським мечем. Висвячений рицар ставав васалом свого сеньйора.

«Ті, що працюють»...

Годувальниками суспільства в середні віки були селяни. Вони не лише виробляли продукти харчування, а й прядли, ткали, виготовляли предмети хатнього вжитку.

Селяни працювали і на себе, і на феодала. Віддавали вони феодалу частину своєї праці по-різному. Одні забезпечували феодала продуктами (збіжжям, ягодами, грибами, рибою, медом тощо), інші обробляли своїми знаряддями праці й кіньми його ниву, треті давали йому певну грошову суму (щоб її мати, збували на ринку свою продукцію). Селянин не міг без дозволу пана ні передати своє майно у спадок дітям, ні видати свою доньку заміж. Він мусив за встановлену паном високу плату молоти своє збіжжя в його млині, випікати хліб у його пекарні, чавити виноград його виноградним пресом. Частині селян було заборонено залишати маєток свого пана, вони були прикріплені до землі — *кріпаками*. Таким селянам жилося найтяжче. Але в XIV ст., потребуючи грошей, феодали почали масово відпускати кріпаків на волю за викуп.

Праця селян. Мініатюра XV ст.

● XIII ст. Із праці французького правника Бомануара «Звичаї Бовезі»

Є багато проявів особистої кріпосної залежності. Адже частина кріпаків настільки підлегли своїм сеньйорам, що ці сеньйори можуть розпоряджатися всім їхнім майном, мають над ними право на життя і смерть, можуть кидати їх до в'язниці за своїм бажанням — винних чи безвинних — і нікому за це не відповідають, хіба що самому Богу. З іншими поводяться милосердніше, бо за життя сеньйори не можуть нічого від них вимагати... окрім їхніх *чиншів, рент і повинностей*... І коли вони помирають чи одружуються на вільних жінках, все їхнє майно... дістається сеньйору... І якщо (кріпак) помирає, немає в нього спадкоємця, окрім сеньйора, і дітям кріпака нічого не перепадає, якщо не заплатить викупу сеньйорові.

1. Які повинності виконували селяни на сеньйора?
2. Чи однаковим було становище всіх селян Бовезі в XI–XII ст.?

Селянин і феодал залежали один від одного, і це пом'якшувало стосунки між ними. Проте в скрутну годину селяни переставали бачити в сеньйорах своїх захисників, втрачали до них повагу і навіть повставали проти них. Ці вияви селянського відчаю і гніву здебільшого лише погіршували становище селян, бо феодали всі збитки, заподіяні повсталими, перекладали на їхні плечі.

Селяни у середньовічній Європі жили *громадами*. Так легше було захищати свої інтереси, зберігати побутові й культурні традиції. Вони спільно користувалися угіддями (лісом, водоймищами, луками, пустищами), й не лише працювали до сьомого поту, а й гуртом організовували своє дозвілля — бенкети, танці та ігри.

Середньовічне село. З мініатюри XII ст. На основі цього зображення склади розповідь про життя середньовічного селянина

Інший люд

Поява середньовічних міст ускладнила устрій суспільства. В ньому з'явилися нові групи населення: ремісники, купці, *інтелектуали* та ін. Поступово утворився міський стан, який мав особливі права та обов'язки і відіграв дедалі більшу роль у суспільному житті.

В XIV–XV ст. рицарство змінив *дворянський стан*. До нього належали вищі королівські посадовці, воїни-васали, тобто ті феодалі, які користувалися однаковими спадковими привілеями, керувалися певними нормами моралі. Дворяни вважали ганебним для себе займатися фізичною працею чи торгівлею. Вони жили за рахунок праці селян, служили в армії чи при королівському дворі. Майже повсюди протиставляли себе «нижчим» станам, хотіли панувати над ними. Саме дворянство при цьому поділялося на вище і нижче. До дворянської верхівки належали вихідці з прадавніх аристократичних родів (дворяни за походженням). Вони мали відповідні дворянські титули. Наприклад, в Англії це були лорди, що склалися з герцогів, маркізів, графів, віконтів і баронів. Ті, хто не народився дворянином, а став ним (здобув дворянство на державній службі чи купив його) вважалися другосортними дворянами. Нижчим дворянством було середнє та дрібнє рицарство.

Інтелектуали — люди розумової праці (вчені, викладачі, літератори, митці та ін.).

Громади — об'єднання селян, що жили в одній місцевості і спільно володіли частиною землі.

Дворянство — панівний стан, що наприкінці середніх віків замінив рицарство. Складалося з великих, середніх і дрібних землевласників.

Рента — частина селянських доходів із землі, яку привласнював феодал.

Повинність — примусові обов'язки селян по відношенню до феодала чи держави.

Чинш — плата земельному власнику за користування землею.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Розкрий значення таких понять: стани, феодал, сеньйор, васал, рицар, дворянин, повинність, чинш, рента.
2. З яких основних станів складалося середньовічне суспільство? Дай характеристику кожному суспільному стану за таким планом:
 - а) його місце в суспільстві;
 - б) права та обов'язки;
 - в) основні заняття.
3. Назви форми залежності селян від феодалів. Поясни, чому селяни корилися феодалам.
4. Якими справами займалася селянська громада?
5. Що таке рицарський кодекс честі? Чи завжди рицарі дотримувалися його? Якщо ні, то навіщо він їм знадобився?
6. Поміркуй, чому рицарі так охоче брали участь у турнірах?
7. Правила рицарської честі не в усьому відповідали християнській моралі, яка проголошувала любов до ближнього і засуджувала кровопролиття і насильство. Поміркуй, чому церква загалом мирилася з цим?

8. Лише феодали поділялися на сеньйорів і васалів? Чи міг бути селянин васалом або сеньйором? Відповідь обґрунтуй.
9. Що об'єднувало й що відрізняло рицарів і дворян?
10. Дворяни любили виводити свій родовід від античних героїв, біблійних персонажів (від Брута, Александра Македонського, Ноя, навіть Адама і Єви). Поміркуй, чому?

Батьки і діти

Якими були шлюб та сім'я в середньовічній Європі? На зорі середньовіччя на укладення шлюбів у Європі впливали римські та варварські традиції. Так, римське право узаконювало ранні шлюби — з 12-річного віку, але до кінця середньовіччя шлюбний вік у Європі зріс на кілька років. Традиції варварів, на відміну від античних, допускали шлюби між родичами, натомість забороняли їх між вільними та рабами.

Навернення європейських народів у християнську віру змінило шлюбні відносини. Церква домагалася, щоб шлюби були добровільними, публічними, міцними і, звичайно, церковними. Вона засуджувала подружню невірність і настійно рекомендувала мирянам сім разів подумати, перш ніж одружитись.

*Вїзд весільної процесії Ізабелли Баварської в Париж улітку 1389 р.
Мініатюра XV ст. На основі цього зображення склади розповідь про весільну
процесію коронованих осіб у Франції*

Подружньої рівності в середньовічній Європі не існувало. Хоч середньовічні поети й оспівували жіночу вроду та лагідність, але в повсякденні до жінок чоловіки ставилися зверхньо. Чим це можна пояснити? По-перше, у середньовічній Європі, яку лихоманили війни, найбільше цінувалися фізична сила і воєнне завзяття. По-друге, через постійну загрозу голодомору та розпорощення сімейного майна у жіночій здатності народжувати дітей вбачали не стільки добро, скільки зло. По-третє, перестаралася церква, яка запевняла вірян, що їхні біди викликані неслухняністю «прародительки Єви».

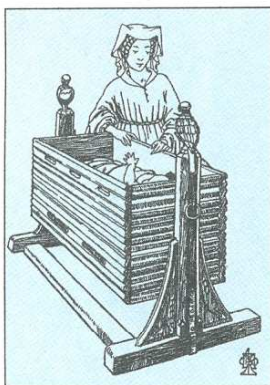
• XV ст. Із книги Христини Пізанської «Про місто жіноче»

У чоловіків, які ополчаються на жінок через свої тілесні вади, слабке і недолуге тіло, а розум витончений і злий. Вони не знаходять іншого способу вгамувати біль за свою недолугість, окрім як зігнати її на жінках...

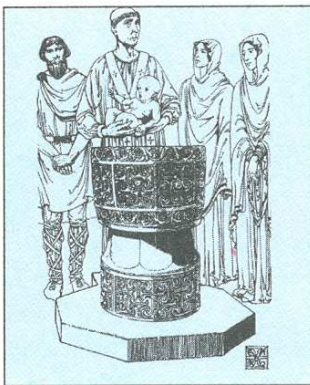
Через заздрощі нападають на жінок і ті... чоловіки, які... усвідомили, що багато жінок розумніші і шляхетніші за них...

Стосовно тих чоловіків, які одержують задоволення, коли зводять наклеп, то немає нічого дивного, що вони обмовляють жінок, бо взагалі з будь-якого приводу відгукуються про всіх лихим словом... Кожен, хто неприховано зводить наклеп на жінок, робить це... наперекір розуму і природі. Наперекір розуму, бо виявляє велику невдячність: добродіяння жінки такі значні, що як би не старався, він ніколи не зміг би без них обійтися, постійно потребуючи жіночих послуг. Наперекір же природі тому, що не існує жодної природної істоти... яка б не любила своїх самиць, і було б цілком протиприродним для розумної людини чинити навпаки.

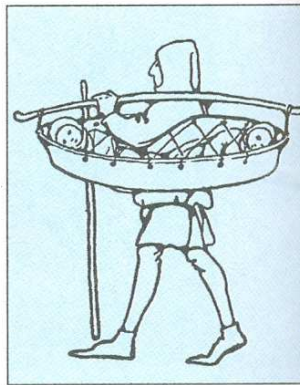
1. Як пояснює Христина Пізанська випадки окремих чоловіків проти жінок?
2. У чому вбачає вона неприродність таких випадків?
3. Коли б ти був журналістом у середні віки, які б запитання поставив членам сім'ї? Що б вони тобі відповіли?

«Колисала мене
мати...»

Купіль
у церкві

Перша подорож.
Перенесення немовлят

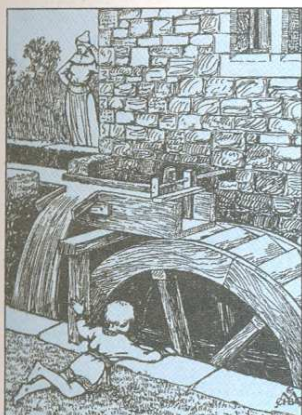
*Світ пізнаємо
верхи*

Ростемо чепуруном

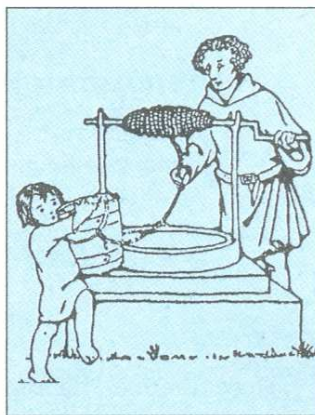
*Прощавай,
шевельюро!*

*Диво середньовічної
техніки – водяний млин*

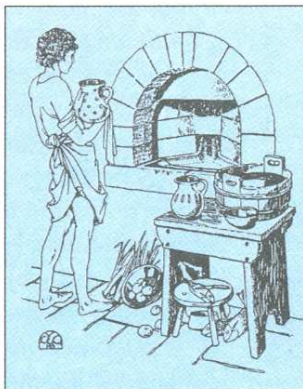
Пастушок

*Малюк допомагає батьку
тягти воду з колодезя*

*Помічник
барабанщика*

*Хлопчик миє посуд
на кухні замку*

*«Аз – били мене раз...»
Покарання школяра*

Дітей любили і пестили, особливо хлопчиків. Але до них ставилися як до маленьких дорослих. Десять з восьмирічного віку селянські діти вже допомагали батькам вести господарство (пасли гусей чи худобу, збирали колосся під час жнив тощо). Хлопчиків іноді записували до школи, однак частіше віддавали в науку до майстра. Дівчаток рідко віддавали до школи навіть заможні батьки. У віці 14–15 років діти вже самі заробляли собі на життя.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яку роль відігравала церква в укладенні шлюбів та подружньому співжитті середньовічного люду?
2. Чи були ідеальними шлюбні відносини в середньовічній Європі? Відповідь обґрунтуй.
3. Чим, на твій погляд, нагадує сучасна європейська сім'я середньовічну і чим відрізняється від неї?

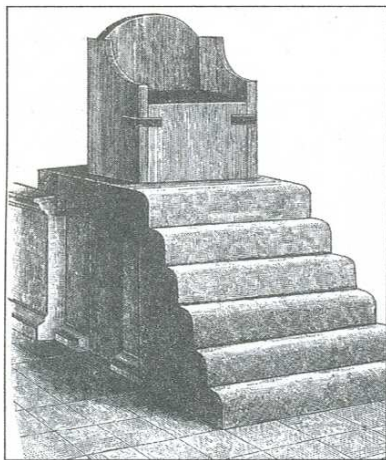
Допоможи Клію

На основі тексту й малюнків цього ліхтарика склади вдома письмову розповідь про дитинство в середньовічній Європі.

§ 4. ДЕРЖАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

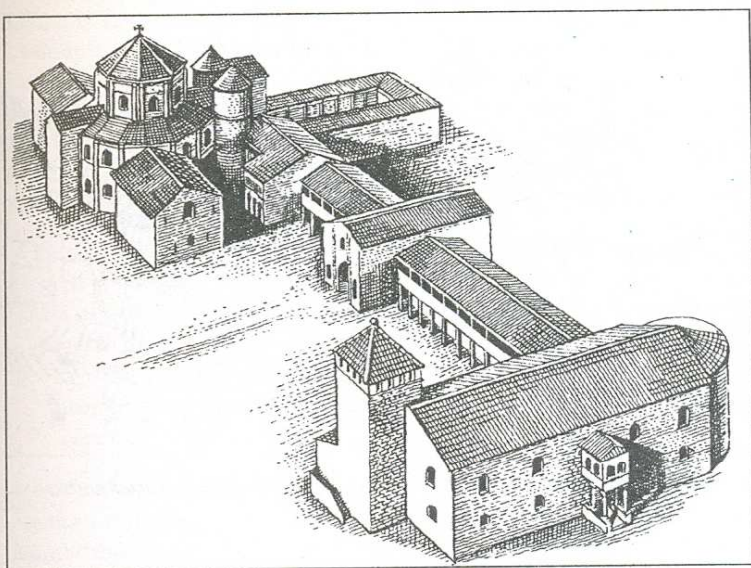
«Король, королевич...»

Поселившись на території Римської імперії, германці знайшли там досконаліший, ніж у них, державний устрій. Їхній верхівці сподобалась сильна влада імператорів. Але германські конунги, майбутні королі, не могли відразу відмовитися від народних зборів та ради старійшин. На побудову держави з сильною владою германці затратили кілька століть. Історики називають таку державу *монархією*, бо вона базувалася на одноосібній владі монарха, яка була спадковою (передавалася від батька до сина). У Європі *монархів* називали королями (назва походить від імені Карла Великого), в Росії — царями (назва походить від імені Цезаря).

Мармурове крісло
Карла Великого в соборі Ахена

Влада перших франкських королів ще була слабкою, проте поступово міцнішала. Згадайте історію з суассонською чашею: конунг Хлодвіг не відразу

Палац Карла Великого в Ахені. Реконструкція

стратив непокірного воїна, а зробив це лише через рік, коли відчув, що має для цього достатню владу. Посилили ж свою владу королі франків переважно завдяки своїм війсьним успіхам, нарощуванню багатств, підтримці з боку церкви.

Королі, навіть якщо церква надавала їм особливо почесний титул імператора, не могли самотужки керувати великою країною. Вони спиралися на військо, чиновників, суд — усе те, що називається державою. Але держава з'явилася не відразу. Навіть Карл Великий ще не мав своїх міністрів та інших посадовців, їх замінювали палацові слуги: камергер, конюший, кравець та ін. В областях найбільші племена очолювали герцоги (ця посада була спадковою). Невеликі округи підпорядковувалися графам (їх призначав монарх). На чолі прикордонних *«марок»* стояли маркграфи (від цього слова походить титул *маркіз*). У найвіддаленіші куточки держави імператор відряджав своїх довірених контролерів — «королівських посланців».

Карл Великий не мав своєї столиці, бо життя провів у військових походах та постійних роз'їздах по імперії. Найчастіше імператор франків зупинявся в Ахені, де любив купатися в гарячих джерелах (у цьому місті його й поховали).

Проводив життя в мандрах не лише Карл Великий, а й інші монархи. До цього змушувала відсутність засобів зв'язку. За королем, скучаючи за домашнім затишком, плентався весь його двір, який нагадував «караван чи військо на марші». Інакше керувати державою тоді було неможливо.

Переїзд королівського двору. З середньовічного малюнка

Монарх — спадковий глава держави в монархії.

Монархія — одноосібна вища державна влада, здебільшого спадкова.

Для всезнайок

Ще франки склали легенду, нібито в день хрещення Хлодвіга прилетіла біліша за сніг голубка і принесла в посудині священну ароматну олію — елей. Елею ніколи не меншало, бо його постійно оновлювали. Він зберігався в монастирі Сен-Ремі, що в м. Реймсі. Ним миропомазував чоло, руки, груди й спину французьких королів архієпископ Реймський. Тому королів і називали «Божими помазанниками». Вважалося, що на них зійшла Божа благодать, що й вони — чудотворці.

«Держави в державі»

Середньовіччя було для Європи епохою **феодальної роздробленості**. Місцеві володарі — герцоги, графи та інші барони, тобто васали короля — були можновладцями, погано слухалися монарха, їхні володіння були державами в державі. Королю часто-густо доводилося застосовувати до них силу.

- **XI–XII ст. Із праці середньовічного автора Сюжера «Життєпис короля Людовика Товстого»**

Могутній і навіжений барон Ебль де Русі та його син Гіш розбазарювали майно поважної церкви Реймса та прилеглих до неї храмів. Вони віддалися нестримній і згубній тиранії. Його (барона) старанність у воєнній справі (а пихатість його була такою непомірною, що він пішов в Іспанію на чолі завеликої армії, яку годилося б мати лише королю) могла змагатися лише з його непомірною жадібністю, яка спонукала його до грабунків, безчинств і всіляких злочинів...

(Король Людовик)... зібрав... військо чисельністю приблизно в сім сотень рицарів — найродовитіших і наймогутніших французьких баронів; на чолі цього війська він попрямував до Реймса... Упродовж двох місяців він покарав розбійників, які грабували церкви, спустошив землі цього тирана та його спільників, спалив їх вогнем і віддав на пограбування...

Ця війна велася не лише проти барона Ебль, а й проти всіх сусідніх баронів, які разом з їхніми родичами... були досить численними.

1. Чи всьому можна вірити в розповіді Сюжера? Що в ній видається тобі сумнівним?
2. Поміркуй, що спонукало короля Людовика Товстого піти війною на барона та його прихильників?
3. Чи виступає король у розповіді Сюжера взірцем справедливості і милосердя? Поміркуй, хто найбільше потерпав від феодальних чвар у середньовічній Європі?

Феодальна роздробленість — розпад єдиної держави на багато незалежних чи майже незалежних від монарха феодальних володінь.

Але до політичного безладу на середньовічному Заході справа не дійшла. Король не став пішаком у руках своїх васалів, бо вони, не кажучи вже про простий люд, не хотіли руйнації держави.

Що ж зумовило слабкість королівської влади в середньовічній Європі та феодальну роздробленість? По-перше, згубна традиція розподілу державних володінь між усіма синами монарха. Сини потім воювали за батьківський спадок і раз-у-раз перекроювали кордони держави. По-друге, надання королем земельних пожалувань своїм васалам плодило незалежних від нього можновладців. Адже великий землевласник міг побудувати замок, обзавестися своїми васалами, мати власне військо, тобто тримати себе незалежно від королівської влади. Своє життя ці «корольки» здебільшого марнували у війнах та розвагах.

Монархія накладає грим

Феодальна роздробленість у Європі не могла тривати вічно вже тому, що вона швидко всім набридла. Нескінченні чвари між великими феодалами при слабкій королівській владі дорого обходилися суспільству, адже велися вони ціною спустошень і крові. Втомилися від них усі — і дрібні та середні феодали, і городяни, і селянство. Багато людей переконувалося, що одноосібна влада монарха, хоч вона й може перерости в тиранію, — менше зло, ніж політичний безлад.

Використовуючи потяг суспільства до сильного правління, королівська влада в Європі в XIII–XV ст. зміцнювала свої позиції. Щоб вгамувати бунтівну знать, вона посилювала армію та чиновництво. Для цього потрібні кошти брала переважно від запровадження нових та збільшення старих **податків**.

- XIII ст. Із праці середньовічного філософа і богослова Томи Аквінського «Про правління монархів»

Якщо доводиться вибирати одну з двох небезпек, слід вибирати ту, яка принесе менше лиха. Від монархії, якщо вона (навіть) перетвориться в тиранію, буде менше лиха, ніж від правління багатьох вельмож, якщо це правління спотвориться...

Якщо правління, яке є найкращим, здається найбільш небажаним через небезпеку тиранії, а тиранія... найчастіше виникає саме з правління багатьох..., то залишається лише дійти висновку, що корисніше жити під володарюванням одного монарха, ніж під володарюванням багатьох можновладців.

Чому Тома Аквінський віддавав перевагу сильній владі монарха?

Затягування податкового зашморгу на шиї селян і городян могло викликати бунти у державі. Щоб цього не сталося, королівська влада звернулася по підтримку до дворянства, духовенства, купецтва — найвпливовіших суспільних станів. Для цього в ряді європейських країн у XIII–XV ст. було створено *дорадчі органи влади*, до яких належали представники цих суспільних станів.

Називалися ці органи державної влади в різних країнах по-різному: в Англії — парламентом, у Франції — генеральними штатами, в Іспанії — кортесами, в Німеччині — рейхстагом, у Польщі, Угорщині та Чехії — сеймом, у Росії — думою. Провідну роль у них відігравали представники дворянства і духовенства, представників же міських адміністрацій тримали на третіх ролях. В окремих країнах ці органи влади, скликалися регулярно, часом вирішували важливі державні питання, причому не завжди так, як цього хотів король. Але король здебільшого скликав їх, що зробили монархію *становою*, і нав'язував їм свої рішення, часто-густо непопулярні (скажімо, дати згоду на стягнення нового податку). Найчастіше перші представницькі органи влади були слухняним знаряддям у руках монарха і працювали на його владу.

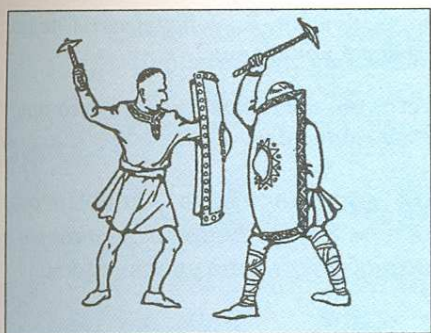
Дорадчі органи влади — владні структури, рішення яких не мають законодавчої сили без затвердження монархом (королем).

Податок — встановлюваний державою обов'язковий збір з населення, підприємств, організацій і т. ін.

Станова монархія — монархія, обмежена представницькими органами влади.

Царство Феміди

Середньовічна Європа жила за писаними законами. На початку середньовіччя варвари на території колишньої Римської імперії судилися за збірками законів — «правдами». У «правдах» яскраво відобразилася правова нерівність різних суспільних груп. Романське населення дотримувалося норм римського *права*, під впливом якого визрівало молоде королівське законодавство. У VIII–IX ст.

Божий суд

Потерпілий звертається до суду

франкські королі видавали свої закони — **капітулярії**. До XII ст. середньовічне європейське законодавство розвинулося настільки, що окремі, розрізнені, закони було зведено в дві великі збірки — «Звід цивільного права» та «Звід церковного права». У християнській Європі церковні закони втручалися також у мирське життя (наприклад, у шлюбно-сімейні відносини) і були впливовішими за цивільні.

Феміда — правосуддя, у давньогрецькій міфології — богиня правосуддя.

Право — узаконені державою права й обов'язки громадян.

Капітулярії — закони та розпорядження франкських королів.

Суд у середньовічній Європі поступово став становим. Це означало, що для кожного суспільного стану був свій суд: для дворянства — свій, для духовенства — свій, для городян — свій. Лише селяни не мали свого суду, а підпорядковувалися судовій владі своїх панів чи призначених ними суддів.

Верховна судова влада в державі належала монарху, але судитися в самого короля, звичайно, міг не кожен. Як судив король? Якщо справа була заплутана, він звертався по допомогу до віри в божественну справедливість — призначав так званий «Божий суд». Для рицарів це був поєдинок. Вважалося, що Бог не допустить, щоб у поєдинку поразки зазнав невинний. На поєдинок можна було замість себе виставити найнятого бійця.

● **Із збірки звичаєвого права «Саксонське Зерцало» про судовий поєдинок**

Кожен може відмовитися від поєдинку з тим, хто має гірший родовід... Суддя повинен дати кожному з них двох помічників, які битимуться замість них... Вони повинні виступити перед суддею в обладунках, озброєними і дати клятву: один, що звинувачення, висунуті ним проти іншого, — правда, і нехай допоможе йому Бог; інший, що він не винуватий, і нехай допоможе йому Бог. По відношенню до сонця їх треба розташувати однаково (щоб сонце не било у вічі жодному з них), коли вони сходяться вперше;

якщо переможеним буде той, кого звинувачували, його покарають; якщо ж він переможе, то буде вільним від штрафу й покарання.

Чи існувала найменша гарантія того, що поєдинок виявить, хто правий, а хто винуватий? Обґрунтуй свою відповідь.

Часто намагалися з'ясувати, хто винуватий, за допомогою **ордалій** — випробувань окропом, вогнем чи розжареним залізом. Проти таких жорстоких і безглузвих випробувань виступала церква — їх, зрештою, було заборонено.

• XII ст. Із французької легенди «Трістан та Ізольда»

Ізольда перед нами тут
Нехай подасть правдиву вість
І геть усе нам розповість.
Ми ж перевіримо її:
Вона у руки у свої
Заліза вогняного шмат,
Яке їй піднесе наш кат,
Візьме. Якщо її рука,
Тендітна, ніжна і тонка,
Не обпечеться на вогні,
Тоді на всі наступні дні
Вона нам стане як свята —
Правдива, чесна і проста.

Чи були ордалії досконалішим способом судового вирішення справи, ніж поєдинок за вироком суду? Обґрунтуй свою відповідь.

Королівська влада приділяла багато уваги організації судів, адже судові штрафи суттєво поповнювали державну казну, а саме існування судів створювало видимість правопорядку в державі. Королі призначали своїх суддів (ними, скажімо, були графи). Але в округах судова влада належала місцевим сеньйорам, які могли за суджувати своїх підданих навіть на смерть.

Отже, державна і судова влада в середньовічній Європі була недосконалою. Вона погано забезпечувала соціальну справедливість, а отже, і мир та злагоду в суспільстві.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що таке монархія?
2. Що таке феодална роздробленість? Що породило її у Західній Європі?
3. Чи була середньовічна Феміда досконалою і справедливою? Відповідь обґрунтуй.
4. Чому королівська влада приділяла багато уваги судовій системі? Що таке становий суд?

5. За якими законами жила середньовічна Західна Європа?
6. Порівняй західноєвропейські монархії VIII–XII та XIII–XV ст.: чим вони відрізнялися? На які органи державного управління спиралися монархи в XIII–XV ст., щоб зміцнити свою владу?

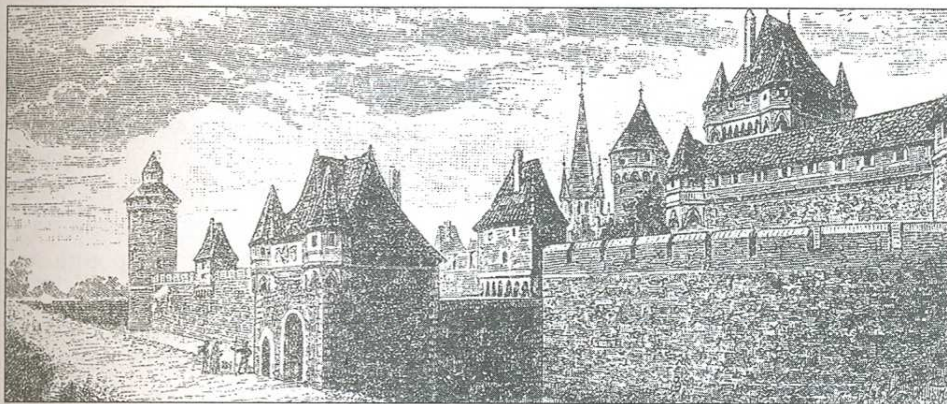
§ 5. СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІСТА

Поява середньовічних міст

У X–XIII ст. в Європі немов гриби після дощу виростили міста — особливі, не схожі ні на римські, ні, тим паче, на сучасні. Спершу вони з'явилися в Італії (Венеція, Генуя, Піза, Флоренція, Неаполь), пізніше — у Південній Франції (Марсель, Арль, Нарбон, Тулуза), ще пізніше — на півночі Франції, в Нідерландах, Англії, Німеччині, країнах Скандинавії, Ірландії, Угорщині, дунайських князівствах. Забудовувалася Європа містами нерівномірно, найбільше їх з'явилося в Італії, Фландрії, Брабанті та німецьких землях по Рейну.

Відшукай на карті ці країни й міста.

Поява міст стала можливою тоді, коли селяни почали виробляти достатньо сільськогосподарської продукції, щоб прогодувати не лише себе, а й інших. Відтоді частина населення вже могла обрати собі вигідніше заняття, — скажімо, ремесло чи торгівлю. Такі підприємливі люди селилися там, де було безпечніше і де можна було збути свої вироби чи перепродати чужі. Їхні поселення виникали поблизу колишніх римських фортець, великих феодальних маєтків, монастирів, біля важливих доріг, річкових переправ і мостів, зручних бухт і заток, де здавна процвітала торгівля. На відміну від античних міст, середньовічні обносили мурами, тому вони ставали схожими на неприступні фортеці.

Мури німецького міста XV ст. Малюнок XIX ст.

Жителями міст, городянами (німці називали їх бюргерами, французи — буржуа, італійці — пополанами), ставали переважно ремісники, купці, люди із сфери обслуговування (трактирники, моряки, візники, вантажники, цирульники, слуги та ін.). У столичних містах, де розміщувався королівський двір, проживали феодали зі своїми слугами та воїнами, королівські та сеньйоральні службовці (їх називали міністеріалами), лікарі, вчителі, науковці. Там, де жили єпископи, численним було духовенство.

Більшість середньовічних європейських міст були невеличкими, у кожному з них здебільшого нараховувалося до тисячі городян. Навіть у XIV–XV ст. великим вважалося місто з населенням 20–30 тис. жителів. Лише окремі міста — Константинополь, Париж, Мілан, Венеція, Флоренція, Кордова, Севілья — вражали середньовічну людину своєю велелюдністю — по 50–100 тис. городян. Міст-мільйонників середньовіччя собі, мабуть, і не уявляло.

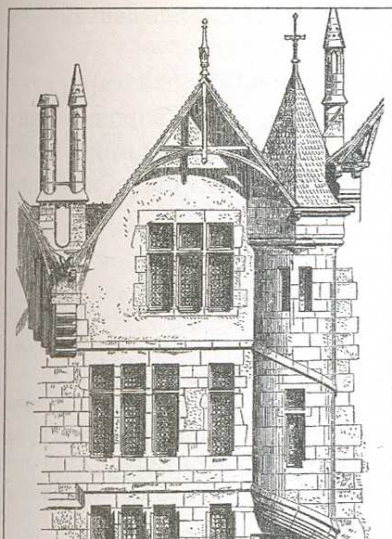
Поміркуй, чому європейське середньовіччя не знало міст-мільйонників?

«Коломия не село, Коломия — місто». А середньовічний Париж?..

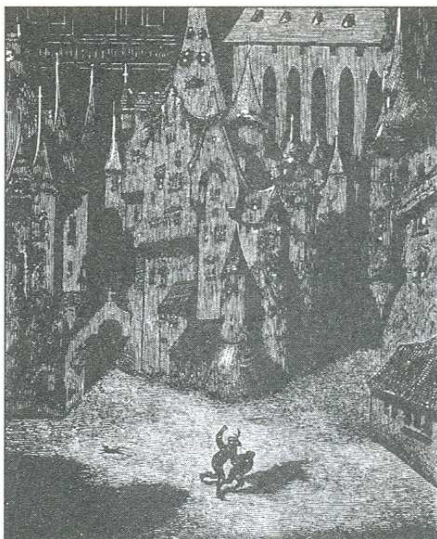
Місто розташовувалося так, щоб його зручно було оточити захисною стіною, щоб і довкілля служило йому захистом.

Перші середньовічні міста оточували земляним валом та дерев'яною огорожею, пізніші вже обносили однією, двома, а то й трьома кам'яними зубчатими стінами з круглими вежами. У місто, як і в феодальний замок, можна було потрапити лише через підйомний міст і вузькі ворота, які на ніч міцно закривали. Біля міських воріт бовваніла шибениця з тілами повішених — пересторога для тих, хто не ладить з правосуддям. Від воріт у місто вела вулиця, прокладена абияк і, звичайно, не мощена (бруківка з'явилася в європейських містах лише наприкінці середньовіччя). Посеред проїжджої частини вулиці — стічний рівчак зі смердючою гноївкою, яка витікала в нього з відхожих місць. У спеку на такій вулиці не продихнути через пилюку, а після дощу — ні проїхати, ні пройти. У середині XV ст. на одній з таких вулиць ледь не загинув зі своїм конем у непролазній багнюці імператор Фрідріх III. Оскільки територія міста була невеликою (її обмежувала захисна стіна), криві міські вулиці прокладали вузькими, часом завширшки лише 1–2 м. На такій вулиці не завжди могли розминутися двоє перехожих. Удень у вулички сонячне проміння не проникало, вночі вони не освітлювалися й були царством злодіїв.

Міські будинки з крутими червоними покрівлями тісно тулилися один до одного й здебільшого були дерев'яними (кам'яне будівництво в містах почалося десь у XIV ст.), тому пожежі нерідко спалювали місто дощенту. Будинок мав кілька поверхів, які утворювали виступи

Будинок заможного городянина.
XIII ст.

Нічний Париж.
Гравюра Г. Доре. XIX ст.

(еркери, балкони, лоджії), що нависали над вулицею. Суміжні будинки майже торкалися один одного своїми горішніми поверхами. Будинок мав горіще з вікном і блоком для підняття сіна, соломи, зерна — запасів на зиму.

Кожна сім'я мала свій будинок, точніше — садибу, де були грядки і садок, конюшня, хлів, льох, виноградна давильня тощо. Садибу оточувала надійна стіна, вхід у будинок і вікна закривали масивні двері й віконниці (середньовічна людина всього боялася). Словом, у середньовічному місті майже все було, як у селі.

Міські будинки нумерації не мали, її замінювали розпізнавальні знаки — **барельєфи** на релігійні сюжети, скульптурні портрети господарів тощо. Майдани окремих міст Італії прикрашали фонтани — залишки колишньої античної пишноти.

Основною архітектурною прикрасою середньовічного міста був собор, дзвіниця якого відбивала години та повідомляла городянам про пожежу, ворожий напад чи спалах епідемії.

Наприкінці середньовіччя в містах з'явилися **ратуші**, в яких збиралася міська рада, криті ринки, лікарні, коледжі та гомінкі студентські гуртожитки (з їх появою городяни забули, що таке нормальний сон), складські приміщення тощо. Лазні в середньовічному місті, на відміну від античного, були рідкістю, до того ж вражали своєю антисанітарією.

Барельєф — низький рельєф, у якому опукле зображення виступає над плоскою поверхнею не більш ніж на половину свого об'єму.

Отже, середньовічні міста в Європі були позбавлені елементарного комфорту, зовнішньо непривабливі.

Водночас міста непогано забезпечувалися продуктами харчування. Довкола них, ближче до їхніх стін, за якими у разі ворожого нападу можна було заховатися, селилися хлібороби. Щодня прибували на міський ринок їхні вози, навантажені всілякою поживою, на будь-який смак та гаманець.

• XII ст. Із стародавнього опису міста Лондона

Люди різних професій, продавці різноманітних товарів і всілякі поденники щоденно вранці займають свої місця, кожен залежно від його заняття. На березі річки в Лондоні, серед винних лавок, які є на судах і в льохах, — відкрита для всіх харчівня. Тут повсякчас, залежно від пори року, можна було знайти терті, смажені, варені страви, велику й дрібну рибу, грубе м'ясо для бідних і якісніше для багатих, дичину і всіляку птицю... Скільки б воїнів і прочан не прибуло в місто чи не полишало його, в будь-яку годину дня і ночі ніхто не залишався голодним.

1. Люди яких професій дбали про забезпечення лондонців продуктами харчування?
2. Яку роль у житті Лондона відігравав міський ринок?
3. Чи однаково добре харчувалися всі лондонці?
4. Хто з гостей прибував до Лондона?

Боротьба міст за самоврядування. Міста-комуни

Золота печатка
бельгійського міста
Дамма

Уся земля була власністю феодалів, тому й міста стояли на їхній землі і вважалися їхньою власністю. Місто було ніби васалом феодала. Городяни цілком залежали від його примх і апетитів, феодал намагався викачати з них якомога більше доходів. Це спонукало городян розпочати боротьбу за самоврядування міст, чи, як тоді говорили, за **комуни**. Впродовж X–XIII ст. **комунальний рух** став загальноєвропейським явищем. Що він собою являв?

У ряді випадків городяни викупували в сеньйора окремі вольності й **привілеї**. Ці поступки з боку феодала вони ретельно записували до міських **хартій**.

Комуна — міська громада, що домоглася незалежності від феодала і права самоврядування.

Комунальний рух — виборювання містами незалежності від сеньйорів.

Привілеї — 1) переваги, пільги, права; 2) грамоти, якими стверджувалися права, надані містам чи окремим групам населення.

Хартія — документ, який засвідчував права чи привілеї.

• **XII ст. Із грамоти, яку надав городянам м. Фрайбурга феодал Конрад**

Я обіцяю мир і безпеку в межах моєї влади і володінь усім, хто прибуває будь-якими шляхами на мій ринок. Якщо когось із них буде пограбовано на цій території, і він назве грабіжника, я або примушу повернути награбоване, або сам відшкодую втрачене майно.

Якщо хтось із моїх городян помре, дружина його з дітьми володітиме усім спадком і без найменшої перешкоди одержить усе, хай що небіжчик залишив їй по собі...

Усім купцям я поступаюся торговим митом.

Ніколи я не призначу моїм городянам іншого управителя, ніколи — іншого священика, а кого вони для цього виберуть, того й матимуть після мого затвердження...

Якщо виникне якась сварка серед моїх городян, то її припинять не за мою чи управителя сваволею, а буде вона вирішена за місцевим звичаєм і за законним правом усіх купців...

1. Які зобов'язання взяв на себе Конрад щодо городян у м. Фрайбурзі?
2. Які права одержали городяни від Конрада? Чиїм інтересам вони найбільше відповідали? Відповідь обґрунтуй.
3. Яке феодальне право щодо городян Конрад зберіг за собою?

Але не завжди вдавалося мирно порозумітися з сеньйором. Досить часто городяни мусили братися за зброю, щоб здобути омріяну незалежність.

Для допитливих

Понад 200 років виборювали незалежність жителі північнофранцузького міста Лана, яке з початку XII ст. стало власністю місцевого єпископа. В їхню боротьбу були втягнуті королі Людовик VII, Філіпп II Август та багато великих і дрібних феодалів. Зрештою, місто потрапило під управління королівських чиновників.

Назви способи виборювання городянами незалежності своїх міст.

Як були організовані міські комуни? Вони обирали свій *магістрат*, мали свій суд, свої військові сили, свої фінанси, самі встановлювали розмір податку і стягували його. Жителі міст-комун звільнялися від найтяжчих феодальних повинностей, але при цьому для селян приміської округи вони ставали «колективним сеньйором», примушували їх працювати на себе. Завдяки комунальному рухові у середньовічній Європі перемогло правило, за яким кожен, хто прожив у місті «рік і один день», ставав вільним.

• XIII ст. Із міського права, дарованого німецькому місту Гослару імператором Фрідріхом II

Якщо хтось мешкав у місті Госларі і, поки він там жив, ніхто не довів його рабське походження, то після смерті хай ніхто не насмілиться назвати його рабом чи обернути в рабство.

Якщо ж якийсь чужинець прибув у це місто й прожив у ньому впродовж року й дня, причому його не звинувачували в належності до рабського стану, не довели цього, і сам він у цьому не зізнався, то хай він користується загальною для всіх громадян волею; і після смерті хай ніхто не посміє проголосити його своїм рабом.

Середньовічне прислів'я твердило: «Міське повітря робить людину вільною». Поясни це прислів'я. Як відповідало йому міське право, дароване місту Гослару імператором Фрідріхом II?

Магістрат — орган міського самоврядування.

Комунальний рух переміг не скрізь. Воля влітала городянам у копійчку. У багатьох невеликих міст для її здобуття бракувало і сил, і коштів, тому вони залишалися під п'ятою свого сеньйора. Частина міст задовольнилася обмеженим самоврядуванням, скажімо, правом обирати магістрат. До таких міст належали Париж, Лондон, деякі інші міста Франції, Англії, Німеччини, Скандинавії, Угорщини. В Німеччині в XIII ст. з'явилося так зване магдебурзьке право — право городян міста Магдебурга обирати свою адміністрацію й суд. Воно згодом поширилося в Німеччині, Польщі, Литві, Україні та Білорусії (наприкінці XV ст. магдебурзьке право одержав, наприклад, Київ).

Майстри, підмайстри, учні

Городяни мали в місті та його окрузі поля й городи, садки й виноградники, тримали корів і свиней, займалися бджільництвом і рибальством. Але, на відміну від селян, вони були передусім ремісниками: ковалями, бондарями, чоботарями, перукарями, пекарями, пивоварами, ткачами, кравцями, теслями, каменярами та ін. Від селян їх відрізняло ще й те, що вони виробляли свою продукцію на продаж, працювали на ринок.

Пекарі

Ремісники об'єднувалися у свої професійні організації — **цехи** («спілки»). Навіщо це вони робили? Гуртом зручніше було захищатися від свавілля сеньйорів, а головне — від конкурентів, які прибували з інших міст. Попит на більшість ремісничих

Праця зброярів.
Гравюра XV ст.

Праця каменярів на будівництві.
З середньовічної мініатюри

виробів був тоді мізерним, адже селяни самі забезпечували себе майже всім необхідним, тому конкуренція становила для майстра грізну небезпеку. У більшості західноєвропейських міст для охочих зайнятися ремеслом належність до цеху була обов'язковою. Неорганізованих ремісників (їх називали партачами) проганяли з міста.

Цехи виникли водночас із появою міст, у X–XII ст. Звичайно, на нинішні заводські чи фабричні цехи вони були зовсім не схожі. Кожен цеховий *майстер* працював у своїй майстерні, своїми інструментами, свій товар він виробляв до цілковитої готовності.

Разом з майстром працювали члени його сім'ї, один-два *підмайстри* та кілька учнів, яких майстер навчав свого ремесла. Але серед них членом цеху вважався лише майстер.

Цехів у містах більшало. З'являлися нові спеціальності — виникали відповідні цехи, тому в окремих містах були десятки чи навіть сотні цехів. Але були міста й без цехів.

Майстри керувалися *цеховим статутом*. За цим пильнував виборний старшина цеху, який штрафував порушників. Щоб цехова продукція мала збут і щоб уникнути конкуренції серед майстрів, статут запроваджував певні обмеження у виробництві. Так, він встановлював, якими інструментами і якою сировиною потрібно користуватися, якої якості має бути товар, забороняв працювати почамі й у святкові дні, тримати учнів понад норму тощо. Ці обмеження забезпечували високу якість виробів, але загалом гальмували виробництво.

Цех — об'єднання ремісників однієї чи близьких спеціальностей.

Підмайстер — помічник цехового майстра, який готувався стати майстром.

Цеховий статут — правила, що визначали життя цеху.

● **XIV ст. Із цехового статуту франкфуртських сукноробів**

... Ніхто з членів нашого цеху не повинен робити сукон з каймою, хіба лише на замовлення міських урядників, які разом з членами їхніх сімей можуть носити такі сукна.

... Забороняється користуватися печаткою, що прикладається до сукна, тим, хто не є членом нашого цеху і не живе в місті.

... Коли знайдуть сукна з каймою або порізаними місцями, або вони будуть підправлені світлою пряжею, такі сукна треба забрати в майстра, а цей майстер вносить... штраф.

... Штраф заплатить той, хто працює більше ніж на двох ткацьких верстатах.

... З кожного відрізу сукна належить по монеті двом майстрам, які оглядають сукно, чи добре воно промите.

1. Які обмеження ввів статут для сукноробів? Чи сприяли ці обмеження розвитку сукнарства в місті?
2. Хто і як контролював роботу сукнарів? Поміркуй, що здобував, а що втрачав ремісник, вступивши до цеху.

Найвпливовішою силою в місті був **патриціат** — багаті купці та лихварі. Влада належала їм, вони використовували її на свою користь. Коли ж посилювалися цехи, то ремісники, дрібні торговці та інші рядові городяни повели боротьбу проти всевладдя патриціату. У тих містах, де ремесло процвітало (Жельн, Базель, Флоренція та ін.), перемагали цехи, в торгових же містах (Гамбург, Любек, Росток та ін.) перемогу святкувала міська верхівка.

У XIV–XV ст. погіршувалося становище підмайстрів і учнів. Якщо раніше вони могли вибитися в майстри, то наприкінці середньовічної доби багато з них втратило таку можливість. Щоб стати майстром, треба було зробити вступний внесок у цехову касу, виготовити своїм коштом **шедевр**, організувати для майстрів та їхніх жінок бенкет. Це було не по кишені для багатьох. Тому зростала кількість «довічних» учнів і підмайстрів, тобто — найманих робітників. Для захисту своїх інтересів вони об'єднувалися в братства, домагалися скорочення робочого дня (він тривав 14–16, а часом і 18 годин), підвищення платні.

Патриціат — міська верхівка, переважно з купців.

Шедевр — зразковий виріб.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що зумовило появу середньовічних міст?
2. Чим відрізнялося європейське середньовічне місто від античного й сучасного міста?

3. Опиши зовнішній вигляд середньовічного міста, для цього закінчи такі фрази:
 - місто було оточене...
 - вулиці в місті були...
 - міські будинки мали...
 - місто дуже нагадувало село тим, що...
 - архітектурними прикрасами міста були...
4. Що таке середньовічні цехи? Чому ремісники об'єднувалися в цехи?
5. Поміркуй, чому спочатку цехи сприяли розвитку ремесла, проте згодом стали його гальмувати?
6. Як змінилося в XIV–XV ст. становище підмайстрів і учнів? Як вплинуло це на їхні взаємини з майстрами?
7. У кого виборювали цехи владу в місті? Чим завершувалася ця боротьба?

«Без грошей у гóрод — сам собі ворог»

З появою міст у Європі в XI–XV ст. позжвавилася торгівля. Саме міста формували місцевий ринок.

Іноді міста об'єднувалися в торгові союзи, наймогутнішим з яких стала в XIII–XIV ст. **Ганза**. До Ганзи входило майже 80 міст Північної Німеччини, Прибалтики і земель Нижнього Рейну (Гамбург, Росток, Любек та інші).

У Європі переважала **транзитна торгівля**. Вона зосереджувалася переважно довкола двох великих торгових районів — Середземного, Балтійського й Північного морів.

Навантаження товарів у Гамбурзі. З мініатюри XV ст.

Сценка на ярмарку в Парижі. З середньовічної мініатюри

Роздивися малюнки й склади розповідь про ярмаркову торгівлю в середньовічній Європі

Купець.
З мініатюри XII ст.

У середземноморській торгівлі брали участь Іспанія, Південна та Центральна Франція, Італія, Візантія, країни Сходу. Схід торгував переважно предметами розкоші, прянощами, вином, зерном, Захід — тканинами, золотом, сріблом, зброєю. Приторгували там також невільниками.

До Балтійського та Північного морів доправляли свої товари міста Північно-Західної Русі (Новгород, Нарва, Псков, Полоцьк та ін.), Польщі, Східної Балтики (Рига, Ревель та ін.), Північної Німеччини, Скандинавії, Фландрії, Брабанту, Північних Нідерландів, Північної Франції та, особливо, Англії. Там торгували ри-

бою, сіллю, хутром, вовною і сукном, льоном, воском, смолою, деревиною, а з XV ст. — і зерном.

Ганза — торгове об'єднання міст, яке контролювало торгівлю в районі Балтійського і Північного морів.

Транзитна торгівля — продаж товарів, завезених з інших країн.

Торгувати в середньовічній Європі було непросто. Існування безлічі **митниць** (стягування **мита** було для феодалів дуже прибутковим) здорожувало товар, погані шляхи утруднювали його перевезення, феодалський розбій підвищував торговий ризик. Феодали, наприклад, запровадили звичай, відомий із гіркої приказки: «Що з воза впало, те пропало». Коли перекидався селянський віз, або біля берега розбивалося судно, — товар привласнював місцевий феодал.

Здогадайся, чим виправдовував феодал таке збиткування?

У кожній країні була своя грошова одиниця. Гроші доводилося обмінювати. Для цього виникла окрема професія **мінйял**. Мінйяли за плату також переказували грошові суми, започаткувавши цим кредитні операції та **лихварство**. Кредитною діяльністю, тобто наданням позик, займалися спеціальні банківські контори. Перші з них виникли в Ломбардії (Північна Італія), тому в середні віки «ломбардцями» називали банкірів та лихварів (від цієї назви також походить сучасне слово «ломбард»).

Міто — плата за право торгувати та за провіз товарів.

Митниця — установа для стягування мита.

Мінйяли — люди, які за плату обмінювали гроші чи переказували їх.

Лихварство — надання грошової позики за великий процент.

Католицька церква засуджувала лихварство, яке несло багатьом людям розорення, але було потрібне для нормального господарського

*Міняйло з дружиною за роботою. Художник К. Массейс. XVI ст.
Розглянь картину. Поміркуй, чому поряд з міняйлом, який рахує гроші,
зображено його дружину, яка вдає, що читає Святе Письмо*

життя. Проте сама церква була одним з найбільших лихварів середньовіччя. Роль кредитних кас виконували також грошовиті євреї, які зналися на обігу грошей і торгівлі. Лихварів ненавиділи, але їхніми послугами користувалися.

Бюргерство

Городяни поділялися на бюргерів і небюргерів. Бюргерами з XI–XII ст. називали повноправних городян, які обирали й могли бути обраними в органи міського самоврядування. Бюргером ставав лише той, хто мав у місті свою садибу чи майстерню. До небюргерів належали всі інші городяни: слуги бюргерів, підмайстри, прикажчики, службовці, жебраки та ін.

Бюргерство складалося з патриціїв, тобто міської верхівки, та цехових майстрів. До патриціїв належали великі землевласники, майновиті купці, сім'ї розбагатілих майстрів. Вони вважали себе ледь

не пупом землі, у своєму побуті та поведінці наслідували рицарів. Але на відміну від справжніх сеньйорів жили вони не з праці залежних селян, а з торгівлі, лихварства, збору мита, тобто з того, що «благородне» дворянство зневажало. Тому як не пишалося своїм багатством купецтво (до речі, майже поголовно неграмотне), інші, особливо люди розумової праці, ставилися до нього не вельми шанобливо.

• Початок XVI ст. Із праці письменника і вченого Еразма Роттердамського «Похвала Глупоті»

Найдурнішим і найогиднішим зі всіх е... поріддя гендлярів, тобто торгашів, бо вони займаються найогиднішою справою і досягають мети найогиднішим способом. Усіх дурять, на кожному кроці брехливо присягаються, крадуть, обважають, обраховують і водночас вдають із себе шляхетних — тому, певно, що на кожному пальці мають персні зі щирого золота. При цьому в них не бракує низьких лестунів — «побратимів», які, сподіваючись на частку нечесно нажитого багатства, підлабузнюються до них і всюди називають їх «вельмишляхетними».

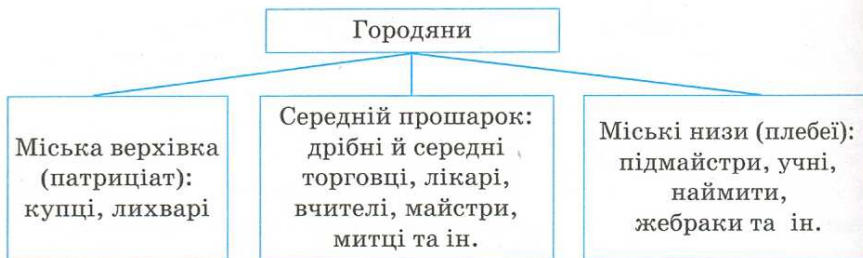
У чому звинувачував купецтво Еразм Роттердамський? Чи цілком правим був він у своїй оцінці купецтва і торгівлі? Відповідь обґрунтуй.

Патриціат до початку XIV ст. тримав у своїх руках органи міського самоврядування — міську раду і суд.

• XV ст. Із нюрнберзького статуту про жебраків

Після того, як шановна міська рада дізналася, що є жебраки й жебрачки, які поведуться нечесливо, неналежно і непристойно, і що окремі особи жебрачать у Нюрнберзі, хоч не мають у цьому потреби... наші пани із ради ухвалюють, що жоден бюргер чи бюргерка, гість чи гостя не мають права просити милостиню в Нюрнберзі ні вдень, ні вночі, якщо вони не матимуть на це дозволу від шановної ради. Ті ж, що одержать цей дозвіл, можуть просити милостиню лише в тому випадку, якщо вони відкрито носять (на одязі) знак, який їм дадуть. Хто жебратиме без дозволу чи без знака, того виженуть із Нюрнберга на цілий рік, і він не матиме права наблизитися до нього на відстань однієї милі.

1. Як боролася з жебрацтвом у XV ст. міська рада Нюрнберга?
2. Поміркуй, про що свідчила поява цієї ухвали міської влади проти жебрацтва?

Серед городян було багато жебраків, причому кількість їх зростала. Жебракували в містах не лише ті, кому справді не було на що жити, а й ті, кому це подобалося. «Батьки» міста боролися з жебрацтвом здебільшого шляхом його обмежень та заборон.

Нове життя — нові люди

У житті міських низів зберігалися риси селянського побуту і звичаїв. Інша справа — життя багатих бюргерів. Бюргери дедали більше полюбляли комфорт і розкіш, але не виставляли їх напоказ. Свої будинки вони обставляли добротними меблями. Побут майже не відрізнявся від дворянського.

Енергійні, ділові бюргери звикли цінувати час, який вони визначали вже не за сонцем, як селяни, а за годинником на міській ратуші. Якщо селянину було достатньо знати, що робиться в його селі, то бюргер підтримував зв'язки з іноземним купецтвом і знав, що діялося в світі. Він більше, ніж селянин, цікавився політикою, від якої залежав його добробут, а часом і життя.

Городяни вміли не лише працювати, а й проводити своє дозвілля. Вони ходили на рицарські турніри, на прощу до християнських святинь, відвідували вистави у святкові дні, спортивні змагання. У будинках ратуш нерідко організовували для почесних гостей та сімей міської ради бенкети й танцювальні вечори (наприкінці середньовіччя для цього вже були окремі приміщення).

Дивує наявність у смакові середньовічних городян разючих контрастів. До улюблених видовищ належали і виступи жонглерів — середньовічних мандрівних артистів, і моторошні публічні страти, дивитися на які ходили всією сім'єю. Нерви в середньовічній людині були міцними, до вигляду крові і смерті вона звикала з дитячих літ.

Для допитливих

У народних гуляннях — наприклад, у гомінких процесіях ряжених — брали участь і діти. Але були в хлопчиків і дівчаток і свої дитячі ігри та розваги, які почасти збереглися й до наших днів.

Дівчатка бавилися ляльками. Хлопчики полюбляли спортивні ігри, особливо гру в «рицарів і зброєносців». Так вони готували себе до майбутніх рицарських турнірів. Подобалося їм також бути ляльководами у грі з механічними дерев'яними солдатиками. Смикаючи за мотузочки, протягнуті крізь фігурки, гравці змушували їх кумедно крокувати, розмахувати мечами.

Середньовічна «Барбі».
Скульптура собору

Захоплювала дітей весела рухлива гра в піжмурки. Той, кому випадало жмуритися, закривав свою голову каптуром задом наперед. Інші гравці, жартюючи, били його своїми каптурами, спритно ухиляючись при цьому, щоб він їх не спіймав.

Бавилися діти також у «жучка». Один із гравців ставав із зав'язаними очима на коліна і тримав руки за спиною. Інші плескали його по спині, доки він не вгадував, хто це був.

Діти грали у волан — прашур нашого бадмінтону. Воланом слугував корок із закріпленими пір'їнами.

Звичайно, море задоволення приносило дітям відвідування лялькової вистави.

Які з цих ігор і розваг відомі в Україні?

Гра в піжмурки

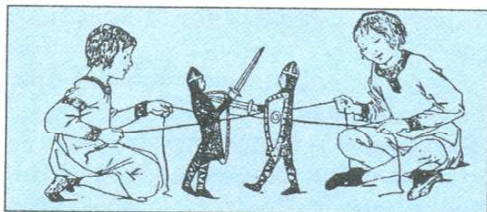
Лялькова вистава

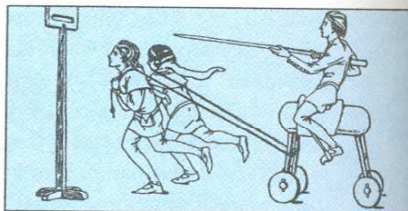
«Панас, Панас, кинься до нас!».
Гра «Жучок»

Дитяча гра – вправлення
в силі і спритності

Гра в солдатики

Хлопчача гра в «рицарів»

Допоможи Клію

На основі тексту й малюнків склади вдома розповідь про дитячі ігри в середньовічній Європі.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

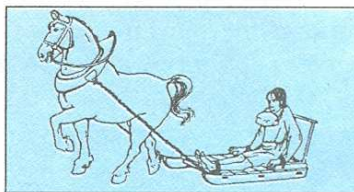
1. Знайди на історичній карті згадувані в цьому розділі середньовічні міста.
2. Які два найважливіші торгові райони існували в середньовічній Європі? Чим торгували на Півночі та Півдні Європи?
3. Поміркуй, чому в Західній Європі було багато митниць?
4. Що перешкоджало розвитку торгівлі в середні віки?
5. Чому міста боролися за самоврядування? Які права відстоювали городяни?
6. Як було організовано комуни? Поміркуй, чому життя в місті змінювало людину. Які це були зміни — на гірше чи на краще?
7. У Давньому Римі говорили, що «гроші не пахнуть» — тобто бай-дуже, яким шляхом вони отримані. Середньовічний же люд вважав, що гроші «пахнуть гріхом». Подумай — чому?

§ 6. ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

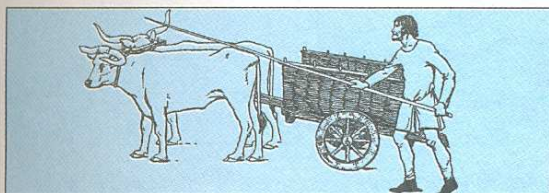
«Хліб — усьому голова»

Середньовічна Європа жила переважно з сільського господарства. Її землеробство аж до XIX ст. було примітивним, техніку в ньому не використовували. Знаряддя праці залишалися прапрадідівськими. Землю спускали абияк, її не удобрювали, проте хотіли, щоб вона добре родила. Звісно, за таких умов врожаї були вкрай низькими. Але при тому серед селян панували споживацькі настрої. Злидні й голод залишалися для селян повсякденною реальністю.

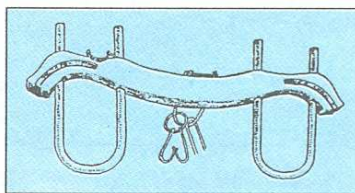
Усе ж зміни на краще відбувалися й на селі. Удосконалили плуг, щоб ним краще було орати землю. З'явилися *хомут*

На ший коня — хому́т

Візок XII ст. На волах — ярмо

Дерев'яне ярмо для волів

і **збруя**. Відтоді можна було впрягати в плуг чи віз не лише дужих, а й неквапливих волів, а й коней. Це пришвидшило оранку й дало змогу доправляти на віддалені ринки продукцію, яка швидко псувалася. Недаремно хомут зажив слави «батька торгівлі та ринку».

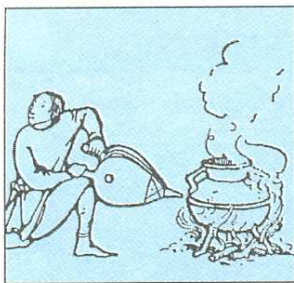
Селяни жили громадами й допомагали один одному по господарству (гуртом будували хати, копали колодязі тощо). Оскільки не кожен селянин мав пару коней, то вдавалися до супряги. Що це означає? Однокінні селяни позичали один одному робочого коня, щоб коней вистачило на запряжку, й по черзі орали свої наділи. Зрештою, наприкінці середніх віків добробут багатьох селян помітно зріс. Вони вже не тулилися в мазанках, а жили в більш-менш пристойних будинках, краще харчувалися.

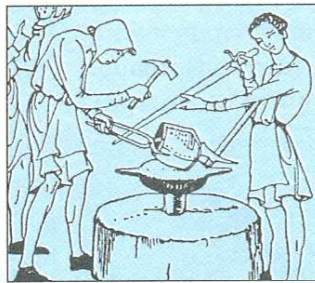
Хомут і збруя — деталі кінської упряжі.

«Інженери» не дримали

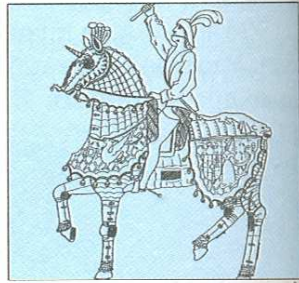
Світ речей, якими оточила себе середньовічна людина, був створений переважно її ручною працею. Техніка потроху впроваджувалася лише в ремісничому виробництві — завдяки появі міст і розвитку металургії. Саме в обробному виробництві з'явилися перші механізми, що приводилися в рух або самою людиною, або худобою, або водою чи вітром. Хоч користі від таких механізмів було мало, все ж вони посприяли розвитку техніки й окремих виробництв, передусім металообробки. Використовуючи звичайні міхи для дуття, середньовічні ковалі, праця яких дуже шанувалася, виробляли побутові речі, знаряддя праці, зброю та військово спорядження. Вони тримали в секреті свої професійні навички, тому кузню ставили за межами села чи на його окраїні, подалі від надміру цікавих. Через це зажили слави ледь не чаклунів. З цієї ж причини середньовічний люд пов'язував з «нечистою силою» і мірошників.

Ручні ковальські міхи

Зброярі за роботою

Майстер-зброяр

Поміркуй, чому ковалі і зброярі були людьми поважними і заможними

Середньовічні майстри працювали неквапливо, але дуже якісно, їхні вироби вражають своєю красою та добротністю. Вони були дуже дорогими, проте служили людині довго. Їх берегли, передавали у спадок дітям, про них складали легенди, їм, немов живим істотам, давали ймення.

• XII–XIII ст. «Сага про Тідрека» про виробництво холодної зброї

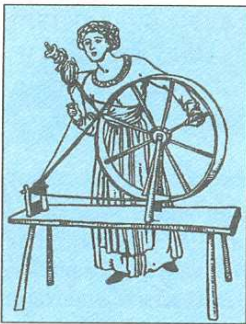
Король промовив: «Хороший меч», — і хотів забрати його собі. Коваль же відповів: «Він ще недостатньо хороший, треба, щоб він став ще кращим, і я не заспокоюся, поки не досягну цього». Коваль повернувся в свою кузню, взяв напилек, сточив меч у дрібну стружку і змішав її з борошном. Потім він нагодував цією сумішшю приручених птахів, яких тримав голодними упродовж трьох днів. Він розтопив пташиний послід у горні, одержав залізо, очистив його від окалини і знову викував меч, розміром менший за перший. Меч цей хороше прилягав до руки... Король... похвалив меч і запевнив, що це найгостріший і найкращий із усіх мечів, які він коли-небудь бачив. Вони спустилися до річки. Коваль узяв пасмо шерсті... і кинув його у воду. Спокійно занувив у річку меч, і лезо розсікло це пасмо так само легко, як воно розсікало саму течію...

Подумай, навіщо коваль добивався такої високої якості своїх виробів?

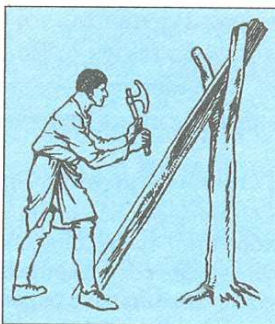
У IX ст. європейці вже використовували вертикальний ткацький верстат, а в наступному столітті — водяне колесо в сукнарстві, а також для виробництва паперу, обробки конопляного волокна та шкіри, збагачування руди. Європейці запозичили в іспанських арабів бавовництво, у китайців — шовківництво. Венеціанські майстри порадували європейських дам виробництвом дзеркал. У XIII ст. в Європі поширилися вітряні млини. Тоді ж з'явилися й перші механізми — коловороти, домкрати, поршневі насоси. Впроваджували ці технічні новинки люди, яких у Європі називали «інженерами», тобто «здібними», «винахідливими». Розвиток механіки та верстатобудування дав змогу майстрам у середині XII ст. виготовити для німецького імператора Фрідріха Барбаросси справжнє чудо тодішньої техніки — протез руки з рухомими пальцями. У XIV–XV ст. з'явився й перший автомат — годинник (спершу великий, баштовий, а згодом і кишеньковий). Тоді ж було винайдено

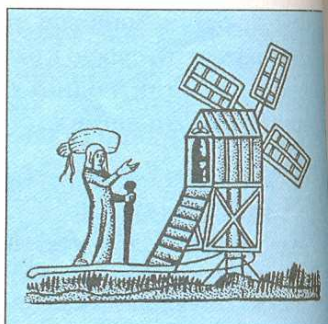
Дитячий обладунок
угорського короля Людовика.
Початок XVI ст.

Ткаля за роботою

Тесля

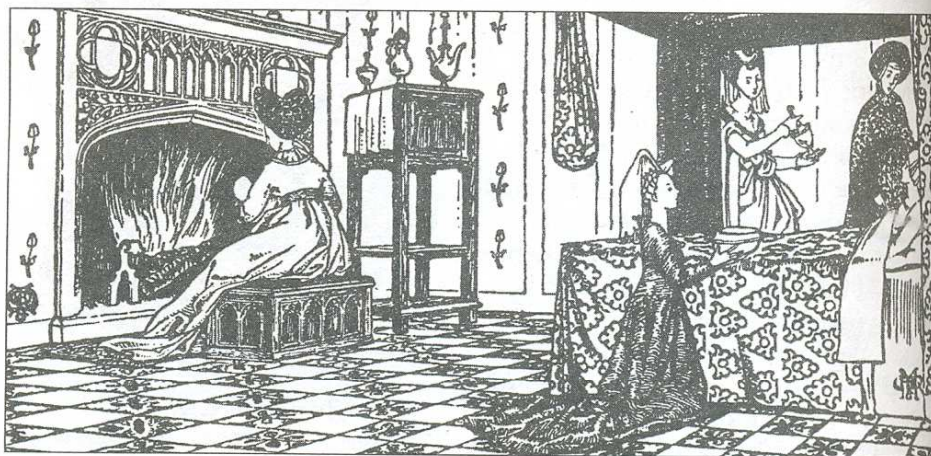

Перший вітряний млин

лінзи, папір, книгодрукування, вогнепальну зброю, компас, який уможливив плавання у відкритому морі (раніше європейські судна плавали лише вздовж берегової лінії). Ці та інші винаходи й технічні досягнення підготували наприкінці XV ст. епоху Великих географічних відкриттів.

«Мій дім — моя фортеця»

Середньовічний люд мешкав у будинках, позбавлених звичних для нас зручностей. У холодну пору року вони опалювалися за допомогою вогнища, дим від якого виходив або через витяжний козирок, розташований над вогнищем, або через вікна та отвір у покрівлі. Дороге скло використовували майже виключно в церковних спорудах, вікна у будинках затягували пергаментом чи промасленою тканиною. Влітку в помешканні було більш-менш світло, восени ж і взимку стояв напівморок, адже воно освітлювалося масляними лампами і сальними свічками, які дуже коптіли й чаділи та

Спальня XV ст. Малюнок XIX ст.

Зимова вітальня в палаці XV ст.

Сурмачі скликають на обід

мало розганяли темряву. Воскові свічки були предметом розкоші. Кухні в будинку здебільшого не було, страву готували в тому помешканні, де було вогнище. Там же й накривали на стіл. Елементарних зручностей не мали навіть палаци. Усі приміщення в палаці розташовувалися **анфіладою**. Щоб потрапити з одного кінця палацу в інший, доводилося проходити через усі суміжні зали, в тому числі й через туалети...

Анфілада — ряд суміжних приміщень, дверні отвори яких розташовані на одній прямій лінії.

Узимку мешканці будинку мерзли, бо камін від холоду не рятував, а центрального опалення середньовіччя не знало. В помешканні не скидали верхнього одягу та головного убору, коли ж укладалися спати, то роздягалися просто в ліжку, щоб хуткіше кинутися під рятівну ковдру.

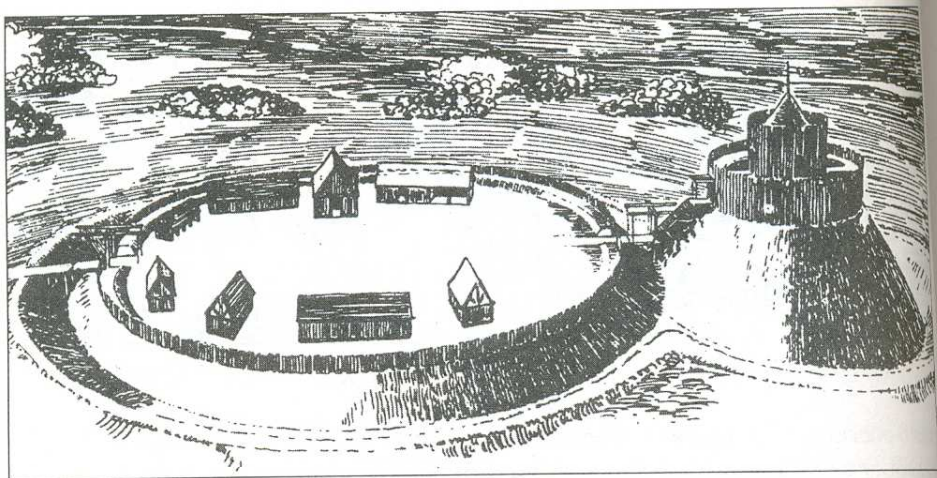
Меблі в будинку — столи, лави, ліжка — були грубими і масивними. Так, ліжка, прикрашені балдахіном, були велетенськими, в них улягалися голими без найменшого зніжковіння всією сім'єю, а то й з гостями. Окремих кімнат для дітей та жінок у середньовічному будинку не було.

Будинок служив не лише житлом. На першому поверсі розташовувалися крамниця чи майстерня, зберігалися сировина та інструменти.

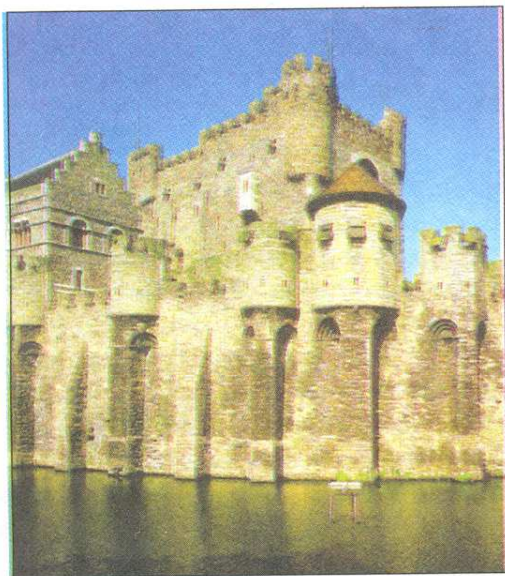
Середньовічні люди всього боялися (для страху були всі підстави), і тому перетворювали свій дім у невеличку фортецю. Англіїці й нині говорять про своє житло: «Мій дім — моя фортеця».

Розбійні гнізда

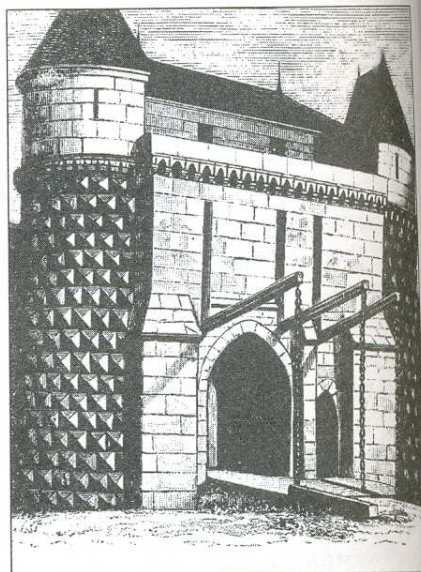
Спершу феодалі мешкали в розташованих на високих пагорбах, оточених ровом, земляним валом і частоколом, таборах. Єдиною примітною спорудою такого табору був донжон — кількоповерхова дерев'яна чи кам'яна вежа. Донжон служив не лише основною оборонною спорудою, а й помешканням для господаря та його сім'ї.

Такий вигляд мали найдавніші замки

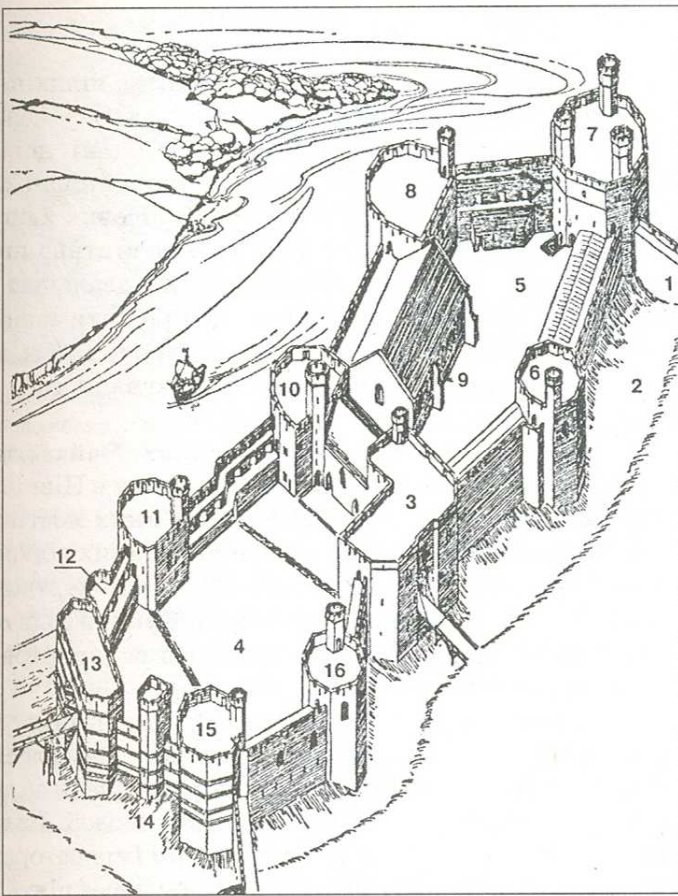

*Замок графів Фландрських
у Генті*

*Замкові ворота
з підйомним містком*

У XII ст. замок уже оточували масивні кам'яні стіни, в ньому з'явилися просторі помешкання зі всіма тодішніми побутовими зручностями. Замок мав в'їзні ворота, обладнані підйомним (на ланцюгах чи канатах) мостом, перекинутим через рів. На ніч і при наближенні ворога цей міст піднімали. В склепіння воріт було вмонтовано також залізну решітку, яка, коли її опускали, служила додатковою перешкодою для непрошених гостей. У захисній стіні були бійниці — вузькі отвори, крізь які ворога засипали стрілами.

Королівський замок в Англії: 1 – міський мур, 2 – захисний рів, 3 – королівські ворота, 4 – зовнішній двір замку, 5 – внутрішній двір замку, 6 – колодязна вежа, 7 – орлина вежа, 8 – вежа королеви, 9 – основний зал, 10 – вежа управителя, 11 – Чорна вежа, 12 – вежа-водосховище, 13 – ворота королеви, 14 – сторожова вежа, 15 – північно-східна вежа, 16 – комірна вежа

Не завжди вдавалося вирити колодязь у замку, тому обходилися цистернами з дощовою водою чи доправляли воду знизу. Коли замок перебував в облозі, його мешканцям доводилося сѣтужно без води та їжі, запаси яких швидко кінчалися.

У XII–XIII ст. вся Європа вже була нашпигована феодальними замками — похмурими, холодними осідками знаті. Лише у Франції їх налічувалося близько 40 тисяч. Замки давали змогу феодалам тримати в покорі довколишніх селян. У населення округи один лише вигляд замку викликав жах, тим паче, що в народі подейкували про підземні каземати, у яких заживо гноїли непокірних. Замок робив феодала менш залежним від короля.

Чому замок називають маленьким містом?

І їздилося, і листувалося

Хоч королівська влада і дбала про будівництво шляхів, без яких годі було надійно керувати державою, але шляхова мережа в середньовічній Європі була нікудишньою. Мощені дороги були рідкістю. Більшість тодішніх путівців — це звичайнісінькі стежки, протоптані через поля й луки та прокладені в лісових хащах. Лише так звані королівські дороги у Франції були достатньо широкими, щоб на них могли розминутися зустрічні візки. Ідеальною вважалася дорога, по якій, як тоді говорили, «могла проїхати молода, не зачепивши воза з покійником». У XIII ст. в Європі все ж з'явилися перші правила дорожнього руху, які зобов'язували того, хто їхав порожняком, пропустити навантажений візок.

Римські мости в середні віки лежали в руїнах. Найчастіше зводилися дерев'яні містки через невеличкі річки. Лише в Північній Італії збереглася римська традиція прокладання кам'яних мостів.

На подолання навіть невеликих відстаней за таких дорожніх умов ішло багато часу. До того ж подорожній міг стати жертвою грабіжників. Тому на подорож зважувався не кожен. Купці більш охоче доправляли свої товари річками, бо користуватися водним транспортом було дешевше й надійніше.

Цілком відповідала такому транспорту й організація у середньовічній Європі засобів зв'язку. Поштова служба збереглася лише у Візантії, а в Європі занепала. Європейці листи передавали за допомогою поштових голубів або через гінців чи випадкових людей. Ішли вони до адресата тижнями й місяцями. Не випадково син імператора Фрідріха Барбаросси одержав звістку про смерть батька аж через п'ять місяців!

Для всезнайок

У X ст. халіфу (володарю) Північної Африки Азізу заманулося поласувати свіжими вишнями, що росли в Лівані. Фрукти йому переслали за допомогою 600 поштових голубів, до лапок яких прив'язали малесенький мішечок з ягодою. Це було перше пересилання повітряним шляхом бандеролей.

Зброя та військове спорядження

Середньовічна Європа приділяла чималу увагу розвитку зброярства.

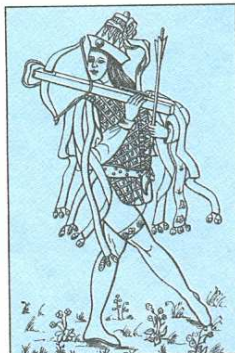
У VII–VIII ст. в Європі з'явилися довгий меч, кольчуга та обладунки, удосконалено щит, кинджал і бойову сокиру. Так почалася епоха середньовічного рицарства. Рицарська зброя та обладунок (лати, шолом, щит, спис, меч, кинджал, лук, сагайдак, бойовий кінь і стремена) коштували дуже дорого — стільки, як 18–20 корів чи 250 овець, а тому були по кишені не кожному.

Арбалетник натягує лук арбалета за допомогою кігтя на поясі, а потім прицілюється

Кінний арбалетник – пострах для ворогів

Бравий вояка-арбалетник

До появи вогнепальної зброї найбільш смертоносним знаряддям на полі бою були лук та **арбалет**. Англійські піхотинці-лучники та арбалетники неодноразово завдавали поразки закованим у броню французьким вершникам-рицарям. Під час облоги ворожих укріплень використовували громіздкі облогові пристрої, особливо металні (жбурляли в захисників каміння, запалювальні снаряди тощо).

Арбалет — старовинна метална ручна зброя у вигляді сталевого лука з дерев'яним ложем, з прикладом і механізмом для натягання тятиви.

У XIV–XV ст. європейці винайшли вогнепальну зброю. Це був справжній переворот у військовій справі. Оскільки куля легко пробивала металеві лати, то заковане в них рицарство стало непотрібним й опинилося на задвірках історії.

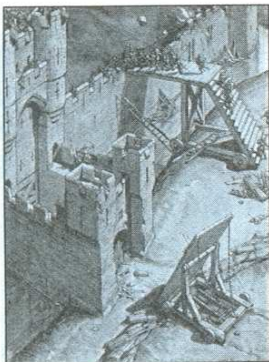
Для всезнайок

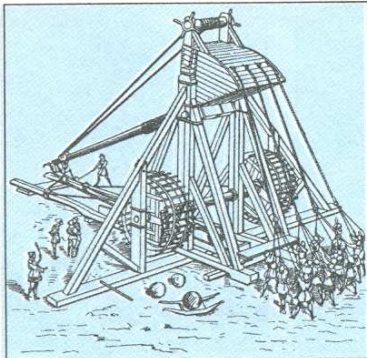
У XII ст. церква заборонила використовувати лук і арбалет, але невдовзі англійський король Річард Левове Серце знову взяв їх на озброєння. На свою голову, бо загинув від стріли, випущеної саме із арбалета.

- **XII ст. Середньовічний автор Сугерій про штурм у 1107 р. королем Людовиком VI Товстим фортеці**

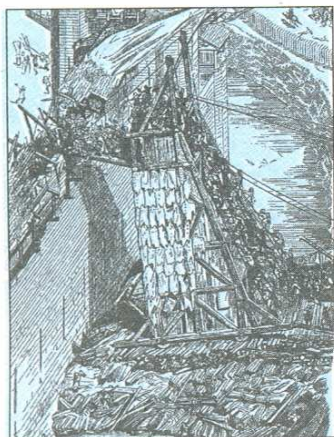
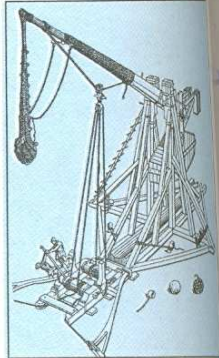
Щоб зруйнувати фортецю, виготовляють, без зволікання, воєнні пристрої. Споруджується висока машина, яка піднімається своїми трьома поверхами над оборонцями. Нависаючи над фортецею, вона має перешкоджати лучникам і арбалетникам першої лінії пересуватися в середині фортеці й підніматися на стіни. Внаслідок цього обложені, яких безперервно вдень і вночі сковують ці пристрої, не могли більше залишатися на стінах. Вони... намагалися знайти схованку в підземних норах і, підступно стріляючи з луків, випереджали смертельну загрозу з боку тих, хто піднімався над ними на першій зубчатій

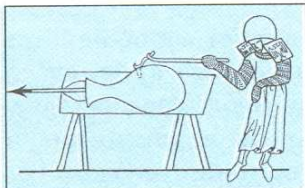
*Штурм замку
з облогової башти*

*Облогові металеві пристрої — громіздка, але досить
ефективна зброя*

Штурм з облогової башти

Перше зображення гармати (вона ще метала не ядра, а великі залізні стріли). Гармаш одягнений у кольчугу і накидку поверх неї. Його плечі захищають наплічники з гербами, голу — круглий шолом. З мініатюри XIV ст.

Бійниця в англійському замку

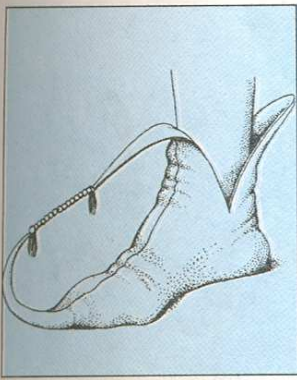
огорожі облогової башти. До цієї машини, яка височіла в повітрі, прибудували дерев'яний міст, який достатньо протягувався вгору, опускався полого до стіни і мав забезпечувати бійцям легкий прохід у башту...

1. Яку зброю й військову техніку використовували європейці в середні віки під час облоги фортець?
2. Розкажи про будову та дію облогової машини.

«Гарній дівці гарно і в ганчірці»

Середньовічні європейці більше кутали своє тіло, ніж римляни, бо клімат у Європі був холоднішим, до того ж церква вважала тіло «гріховним» і вимагала ретельно його прикривати.

Європейці обходилися лише верхнім вбранням. Основними деталями їхнього одягу були лляна сорочка, короткі штани, верхня сорочка,

*Черевик із довгим загнутим
вгору гострим носком*

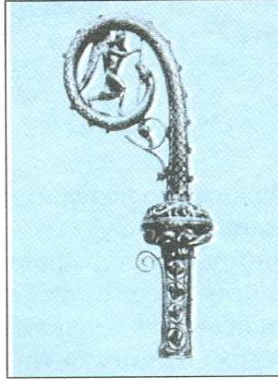
*Вбрання
знатних дам*

*«Рогатий» жіночий
головний убір*

*Єпископська митра.
XII ст.*

*Єпископський
посох. XIII ст.*

*Герб геральдиста
Отто Хуппа*

плащ (іноді з каптуром). Поступово стало модним натягувати поверх коротких штанів панчохи, які в XIV ст. перетворилися в штани. Носили також рукавички й рукавиці — спершу для зручності, а згодом — для шику. Рукавички набули в середні віки символічного значення: заходити до церкви в них вважалося непристойним, потиснути руку, не знявши їх, — образою, кинути комусь рукавичку означало виразити йому своє глибоке презирство.

Жіноче вбрання спершу мало відрізнялося від чоловічого. Проте з часом жінки почали носити накидку на голові, вузьке нижнє плаття з довгими рукавами, зверху якого одягали фартух чи коротку нижню спідницю. Одяг вельможних дам відзначався особливою пишністю.

Взуттям служили шкіряні черевики з довжелезними загнутим носками. Чим знатнішим був франт, тим довшим був носак його черевика. Іноді він сягав 60–70 см. Щоб якось ходити в такій взуванці, носки

*Чоловіче й жіноче вбрання XV ст.
Поміркуй: таке вбрання носила знать чи простий люд?*

прив'язували шнурками до пояса. Вуличну багнюку місили босоніж або в дерев'яних черевиках.

У середньовічному вбранні проявилася соціальна нерівність. Так, вельможні забороняли простим людям носити яскраве вбрання, самі ж наряджалися, немов папуги. Селяни шили свій одяг з грубого домотканого полотна, феодали та міська верхівка — з бавовняної тканини та шовку. Одяг духовенства поступово став особливим.

Мода в одязі, передусім жіночому, неодноразово змінювалася. Всі спроби церкви утримати дам від захоплення модою виявилися марними. Одягу приділяли багато уваги, адже він не лише кутав тіло, а й показував місце людини в суспільстві.

У XIII–XIV ст. в Європі увійшли в ужиток престижні дворянські герби. Спершу вони служили розпізнавальними знаками на полі бою, а згодом стали своєрідною візитною карткою свого господаря, показували його місце в суспільстві. Для тлумачення гербів виникла окрема наука — геральдика. Нею займалися герольди, які зберігали правила складення гербів у великій таємниці.

«Хліб — батько, вода — мати»

Харчувалася середньовічна людина скромно. М'ясні страви навіть заможні споживали не щоденно, селяни ж бачили їх на столі лише в найбільші свята. Цукру середньовічна Європа не знала, його замінював мед. Споживали переважно житній хліб, каші, боби під

*Трапеза герцога з військовою дружиною. VIII–IX ст.
Малюнок XIX ст.*

часниковим соусом. Мало їли фруктів і овочів, сир і риба були делікатесом. Щоб утамувати голод, шлунок наповнювали вщерть, тому люди часто страждали на нездорову повноту й нестравлення шлунку. Багато пили пива й вина. Спирт, що його європейці назвали «горілчанним чортом», уперше з'явився близько 1100 р., а через століття-друге збентежена Європа вже не знала, як його спекатися.

Харчувалися нерегулярно, бо гучні бенкети змінювалися тривалими постами, за дотриманням яких стежила церква. Неякісне й нерівномірне харчування підривало здоров'я людей, посилювало в них потяг до «чуда» та здатність до видінь.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Опиши середньовічне житло та хатне начиння.
2. Назви основні технічні досягнення європейців у середні віки. Наскільки ці досягнення були значними?
3. Чи існувала відмінність у побуті світських феодалів, духовенства і селян? Свою відповідь проілюструй прикладами.
4. Опиши озброєння середньовічного рицаря.
5. Проведи конкурс: а) на кращий макет середньовічного замку; б) на аплікацію чи малюнок одягу, прикрас, меблів; в) на знання замків в Україні.

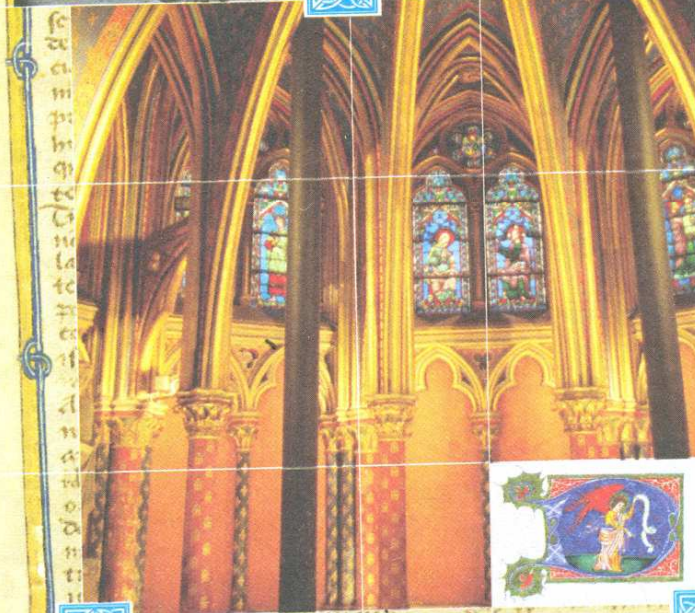
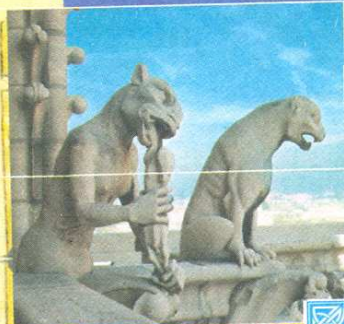
ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Із наведених висновків до теми 1 вибери 12, які відповідають змісту теми. Поясни свій вибір.

- У Європі впродовж середніх віків кількість населення:
 - постійно зростала;
 - скорочувалась;
 - то скорочувалась, то зростала;
 - залишалася сталою.
- Техніка в середні віки:
 - взагалі не розвивалася;
 - розвивалася уповільнено;
 - розвивалася жваво;
 - використовувалася переважно селянами;
 - застосовувалася переважно ремісниками.
- Феодал будував собі замок:
 - для оборони своїх володінь;
 - з метою утримання в покорі своїх селян;
 - як архітектурну прикрасу довкілля;
 - щоб бути менш залежним від короля чи сеньйора.
- Васальні відносини склалися:
 - між феодалами;
 - між феодалами і селянами;
 - між селянами.
- Королівську владу на середньовічному Заході послаблювали:
 - традиція розподілу королівських володінь між синами монарха;
 - небажання монарха правити;
 - земельні пожалування короля своїм васалам.
- Монархи в середньовічній Європі дбали про право й судочинство, бо:
 - були поборниками соціальної справедливості;
 - збагачувались за рахунок судових штрафів і майна засуджених;
 - з допомогою судів тримали в покорі своїх підданих.
- Бюргером на середньовічному Заході вважався той, хто:
 - прибував до міста;
 - проживав у місті;
 - мав родичів у місті;
 - проживав у місті і мав у ньому свою садибу чи майстерню.

РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНЕ Й КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

ТЕМА 2

§ 1. РОЛЬ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ЖИТТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

З молитвою до Бога

У житті народів середньовічної Європи церква відігравала дуже важливу роль. Вона визначала життя людини від її народження до смерті, «тримала її в постійному страху за посмертну долю своєї душі». Під контролем церкви перебували не лише низи суспільства, а й феодали. Саме духовенство зазвичай дотримувалося ним же встановлених чи освячених норм поведінки.

Церква робила багато корисного для суспільства, але не в усьому. Вона опікувалася бідними, хворими і немічними, але соціальної справедливості не домагалася. Хотіла покласти край феодалним чварам і розбою, однак підтримувала й організовувала ті війни, які розширювали її вплив. Церква опікувалася середньовічною культурою, проте нерідко перешкоджала науці. Вона спершу об'єднала на основі релігії європейські народи, проте згодом вона ж і розділила їх, розколовшись у середині XI ст.

Згадай, де і коли виникло християнство?

• XI ст. Із праці монаха Рауля Глабера

(У першій половині XI ст.) спершу в областях Аквітанії, а потім поступово і по всій території Галлії почали через страх і любов Божу укладати такі угоди: щоб від вечора середі й до ранку понеділка ніхто із смертних не посмів забирати будь-що у будь-кого силою, ні помщатися якомусь недругу, ні навіть вимагати закладу від поручителя. Той, хто насмілиться порушити цю громадську постанову, або поплатиться своїм життям, або буде відкинутий від християнської спільноти й піде у вигнання. Всі побажали назвати (цю угоду) «Божим миром»...

1. Що таке «Божий мир»? Що заборонялося умовами «Божого миру»?
2. Які покарання чекали на порушників «Божого миру»? Поміркуй, чи для всіх-порушників ці покарання були неминучими?

3. Як ти гадаєш, чому «Божий мир» встановлювався не довічно, а лише на певний строк?
4. Поміркуй, як впливало укладення «Божого миру» на авторитет церкви?

Християнство і церква на зорі середньовіччя

Християнство з'явилося ще в римську добу, проте світовою релігією стало в середні віки, коли оформилася й зміцніла його організація — церква.

На світанку середньовіччя вже існувала **церковна ієрархія**. На території Західної Римської імперії главою церкви був папа («батько»), а в Східній Римській імперії (Візантії) — патріархи («родоначальники», «основоположники»). Обидві посади були виборними. Решта духовенства поділялася на вищій і нижчий ранги. До вищого рангу належали кардинали, єпископи та інші князі церкви (вони одержували духовну владу безпосередньо від папи), до нижчого — ті, кому духовну владу надавав не папа, а єпископи.

Церква за допомогою держави збагатилася й стала дуже впливовою. Духовенство розробляло християнське вчення, встановлювало, як має поводитися християнин, як здійснювати богослужіння тощо.

Видатну роль в оформленні християнства та церкви відіграв у IV—V ст. єпископ Аврелій Августин. Його праця «Сповідь» стала духовним дороговказом для християн. Він проголосив церкву єдиним посередником між людьми та Богом, вважав, що люди повинні жити за її настановами, тобто під керівництвом церкви. У розумінні Аврелія Августина, церква — це організація, побудована на рангуванні духовенства та суворій дисципліні. Його міркуваннями папи підкріплювали своє прагнення верховодити в суспільстві.

Священик в облаченні. XI ст.

Єпископ в облаченні для богослужіння. XII ст.

Церковна ієрархія — піраміда церковних посад, порядок підпорядкування нижчого духовенства вищому.

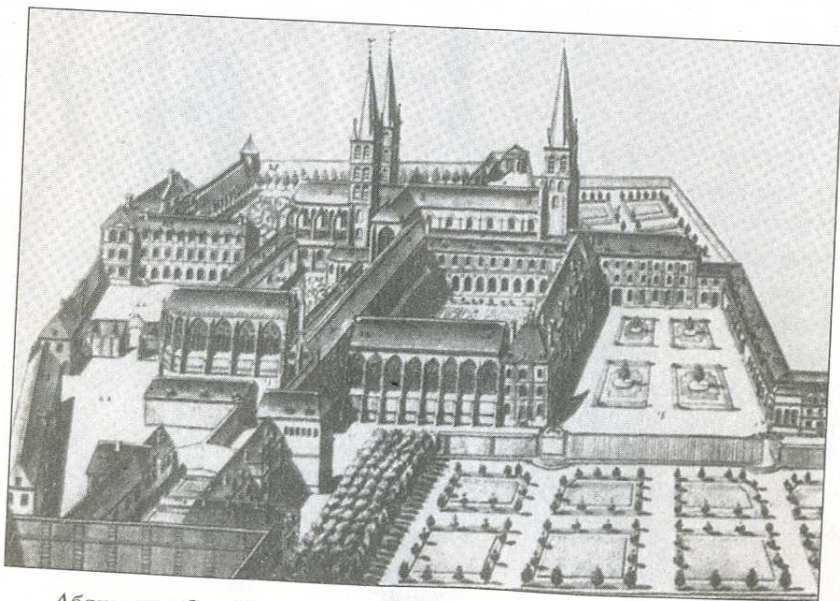
Християнізація Європи

Ще наприкінці IV ст. імператори Константин I і Феодосій I на-вернули Римську імперію в християнство. Тоді ж стали християна-ми й деякі варварські племена на території імперії. Наприкінці V ст. прийняли хрещення франки, згодом вестготи, племена Піре-нейського півострова, лангобарди, окремі племена англів і саксів. У VI–VIII ст. невгамовні англійські та ірландські монахи вже поши-рювали християнство в найглухіших закутках Європи. Останніми на Заході поміняли поганську віру на християнську в XII–XIV ст. полабські слов'яни, прусси, литовці. При цьому під духовну владу папи потрапили поляки, а серби ж та болгари обрали візантійсь-ку форму християнства, вони підпорядковувалися Константино-польському патріарху.

Християнізація Європи відбувалася не зовсім гладко. Навернені нерідко знову ставали нехристами. Світській і церковній владі дово-дилося хрестити їх вдруге, а то й втретє.

Посприяла наверненню європейців у віру Христову зустріч 1000-го року, коли всі очікували кінця світу і другого пришествя Христа.

Хоча християнство й не замирило Європу, проте європейці-христи-яни ставали добрішими й культурнішими. Церква закликала коритися владі й життєвим обставинам, посприяла процесу **феодалізації** (до ре-чі, сама вона стала великим феодалом, їй належало багато землі та селян). Вона зробила європейців одновірцями і цим згуртувала їх. Орга-нізацією Хрестових походів церква дала поштовх колонізаційному руху.

Абатство Сен-Жермен-де-Пре у Франції. Малюнок XVII ст.

Християнізація — навернення у християнську віру.

Феодалізація — становлення і поширення феодалних відносин.

• XI ст. Із праці бургундського хроніста Рауля Глабера

З настанням третього року після тисячного майже всі землі, але особливо Італія та Галлія, стали свідками перебудови храмів Божих. Хоч більшість із них були доботно збудовані й не потребували цього, справжнє суперництво штовхало кожну християнську общину до того, щоб обзавестися церквою ще пишнішою, ніж у сусідів. Світ ніби струшував із себе лахміття і повсюди одягався в нове біле вбрання церков. Майже всі тодішні... церкви... навіть невеликі сільські каплиці, були перебудовані віруючими й поставали ще опатнішими.

1. Що спонукало європейців-християн до перебудови церков на початку II тис.?
2. Поміркуй, як вплинула забудова країн Європи опатними церквами на сусідні народи?

Таким чином, християнізація істотно оновила життя в Європі.

Сварка без бійки, але з синцями

У V–VI ст., скориставшись відсутністю в Італії сильної державної влади, посилилося папство. Папи стали не лише духовними, а й світськими володарями Римської **епархії**. В 756 р. в Італії навіть утворилася особлива папська держава, яка почасти збереглася і дотепер (Ватикан).

Епархія — церковна округа, якою керував єпископ. Керівником Римської епархії був папа.

Дуже посилив папство Григорій I Великий (кінець VI ст.). Він зумів умовити лангобардів не нападати на Рим, і завдяки цьому здобув собі на Заході величезний авторитет. За його **понтифікату** Рим остаточно назвали містом святого Петра, законним спадкоємцем якого проголосив себе Григорій I.

Папська могутність особливо зросла за Каролінгів. Папа надав імператорський титул Карлові Великому, показавши цим християнському світу, що влада монарха залежить від пап. Папи хотіли бачити монархів своїми васалами, запевняли, що можуть не лише

Інвеститура (призначення на посаду) абата. Зверни увагу на те, хто здійснює інвеституру. Про що це свідчить?

коронувати їх, а й позбавляти влади (від таких претензій пап багатом монархам ставало не по собі).

Проте розпад імперії Карла Великого та початок феодальних війн дошкульно вдарили по папській владі. Вже в X ст. німецькі імператори підкорили пап і єпископів своєму впливу. Вони присвоїли собі **інвеституру**, що породило ганебну й згубну для церкви **симонію**. Відтоді єпископами і навіть папами нерідко ставали особи, схильні до наживи і світських розваг, навіть до розбою. Тому церковна дисципліна дуже послабла, а це шкодило авторитету і впливу церкви.

У середині XI ст. трапилося найнеприємніше — християнська церква розкололася. Цей розкол (його називають **схизмою**) назрівав давно — відтоді, як Римська імперія розпалася на Західну і Східну. Кожна з них хотіла мати свою церкву. До того ж папи намагалися керувати патріархами, що викликало сильний опір не лише патріархів, а й візантійських імператорів.

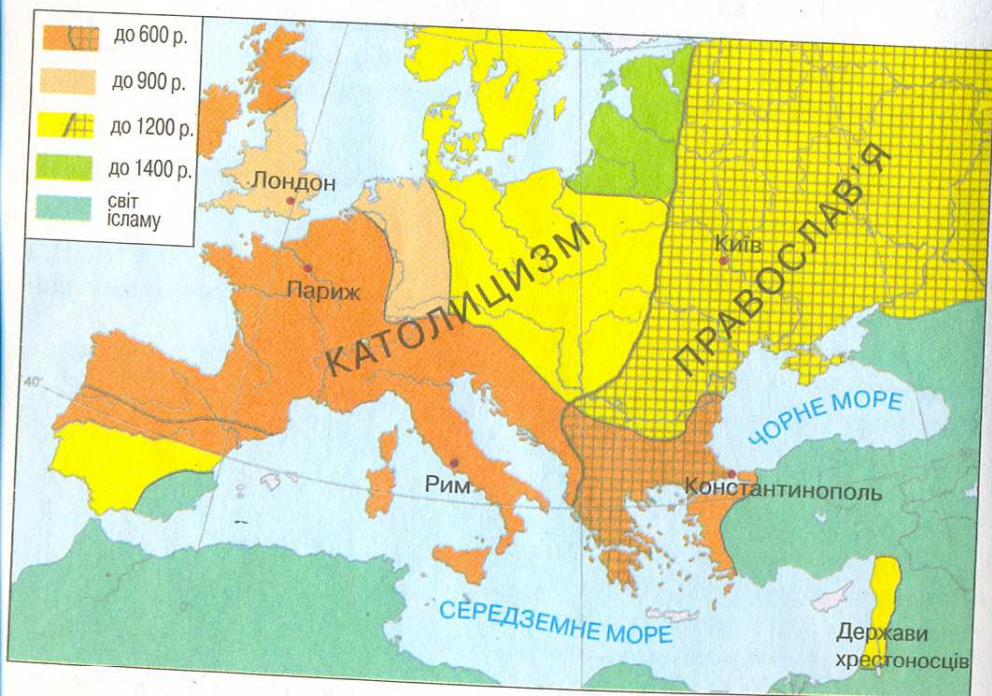

Понтифікат — у католицькій церкві — влада, діяльність і період правління Папи Римського.

Симонія — купівля і продаж церковних посад або духовного сану.

Інвеститура — право призначати й затверджувати єпископів.

Схізма — церковний розкол.

Поширення християнства до 1400 р.
Покажи на карті основні центри керівництва католицькою
і православною церквами

В обох церквах накопичувалися відмінності у віровченні та обрядах. Наближався момент, коли співжиття західного і східного духовенства в єдиній церковній організації ставало неможливим. Настав він у середині XI ст. На той час папа і Константинопольський патріарх уже остаточно пересварилися. В 1054 р. церква і весь християнський світ розкололися. Західну християнську церкву стали називати *католицькою* («вселенською»), східну — *православною* («істинною»). Пізніші спроби укласти між обома церквами *унію* (союз) успіху не мали. Прижилася лише Берестейська унія 1596 р., проте вона не об'єднала на теренах України та Білорусії католицизм з православ'ям, а утворила ще одну самостійну церкву — з'єднану (уніатську).

Церковна унія — задумане об'єднання католицької та православної церков під зверхністю папи римського.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Дай визначення новим для тебе поняттям у цьому параграфі.
2. Що об'єднує ці дати: 395 р. і 1054 р.?
3. Що таке церковна ієрархія? Поміркуй, що породило її?
4. Назви причини церковного розколу 1054 р. Чи був він неминучим?
5. Чи вся християнська Європа потрапила під духовну владу пап? Покажи на карті, на які території поширювалася духовна влада пап, а на які — патріархів.
6. Поміркуй, що дала народам Європи перемога християнства?
7. Яку роль відігравала церква в житті середньовічної Європи?
8. Як змінювалася папська влада впродовж середньовіччя?

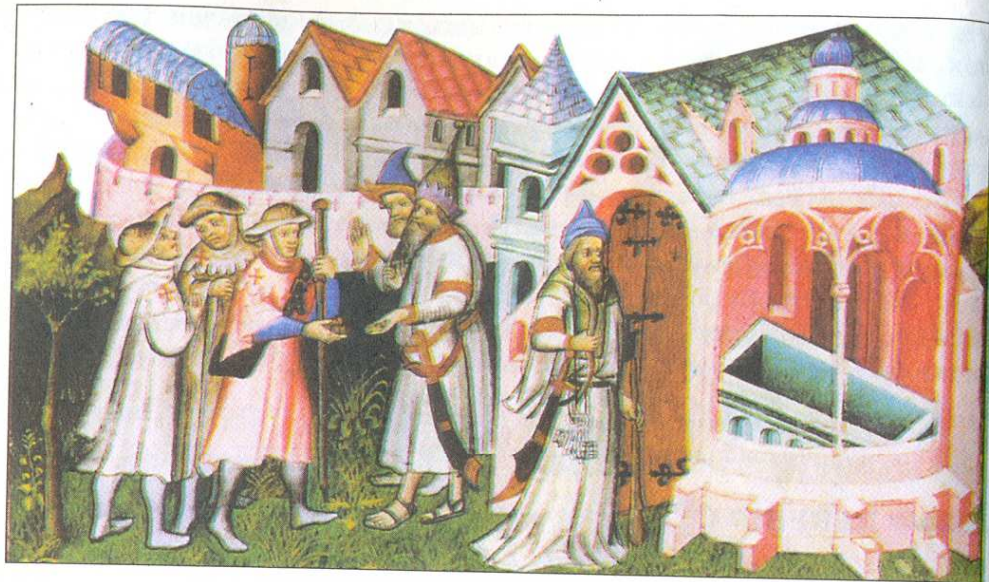
За спасінням, багатством і славою

У середині XI ст. папа Григорій VII (монахи прозвали його за круту вдачу «святим чортом») залізною рукою навів у католицькій церкві порядок. Він рішуче вимагав, щоб королі, великі феодалі не втручалися в церковні справи, а пап і єпископів обирало духовенство. Папа твердив, що монархи мають бути його васалами й виплачувати церкві чималі гроші. В XII ст. папа й королівська влада пішли на поступки один одному — поділили між собою право призначати та зміщувати єпископів.

Наприкінці XI ст. папи вже були такими могутніми, що підняли цілу Європу на війну проти іновірців-мусульман. Вони міркували так: феодалі все одно воюватимуть один проти одного, то чи не краще спрямувати їх

*Рицар XIV ст.
у вбранні хрестоносця.
Він дає обітницю йти до
Єрусалиму*

Прочани до Гробу Господнього. Мініатюра XIV ст.

Гроб Господній охороняє варта, яка бере з прочан плату за догляд за святиною. Уважно роздивися малюнок. Чи склалося в тебе враження, що мусульмани чинять перешкоди прочанам, у чому їх звинувачувала латинська церква?

воєнне завзяття проти іновірців і таким чином посилити католицьку церкву?

Нагода для розпалювання релігійної війни трапилася якнайкраща. Наприкінці XI ст. Візантія (Східна Римська імперія) звернулася по

допомогу проти войовничих турків-сельджуків до європейських королів і папи. Королі завагалися, папа Урбан II, навпаки, закликав християнську Європу визволити від сельджуків Гроб Господній — найбільшу християнську святиню (вона знаходилася у захопленому сельджуками Єрусалимі). Папа пообіцяв усім учасникам походу на Єрусалим дармове відпущення гріхів, а душам тих, хто загине в поході, — рай. Але найбільш заманливою виявилася інша обіцянка Урбана II: «Ті, що тут перебувають у смутку та злиднях, там будуть веселі й багаті». Хто ж не хотів бути «веселим і багатим»? Багато рицарів, городян,

Виступ папи Урбана II на соборі в Клермоні із закликом визволити від мусульман Гроб Господній.

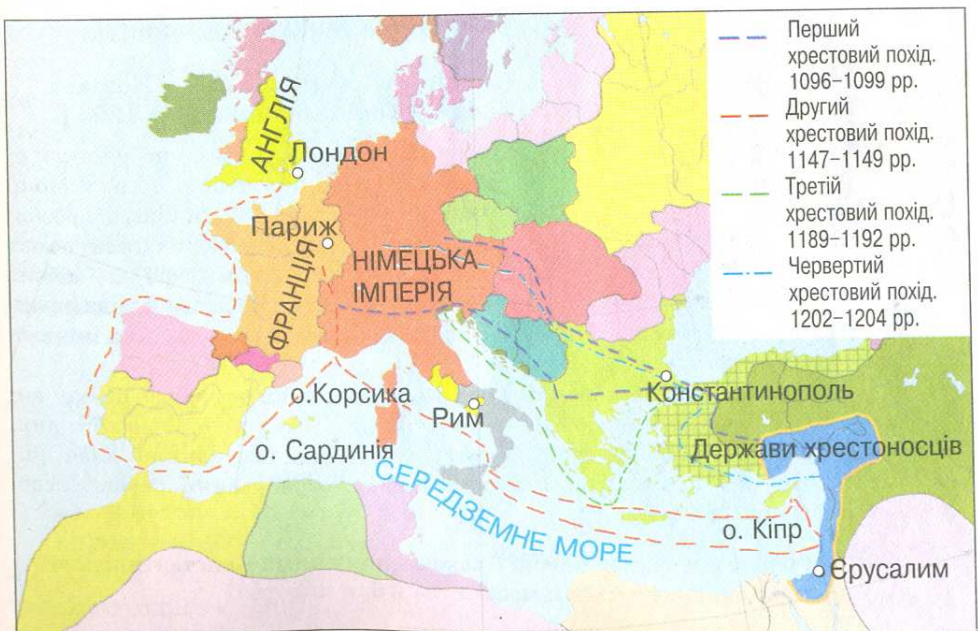
Мініатюра XV ст.

Хрестоносці штурмують Константинополь. Мініатюра XIV ст.

духовних осіб і селян тут же поклялися врятувати Гроб Господній і на-
пили на своєму вбранні хрест — тодішній символ перемоги. Таким був
початок майже 200-річного європейського божевілля — восьми Хрест-
тових походів (1096–1270 рр.).

Першими в 1096 р. рушили в далекий Єрусалим загони французьких
і німецьких селян — майже беззбройні, без запасів харчів. По дорозі вони

Головні Хрестові походи. 1096–1270 рр.

Пограбування Єрусалима хрестоносцями в 1099 р. Середньовічна мініатюра

грабували й убивали, особливо іновірців-євреїв. Доля їхня була сумною. Візантійський імператор хутко переправив їх через протоку Босфор у Малу Азію, де сельджуки майже все це «війнство» і перебили. Невдовзі до Єрусалима попрямували добре озброєні рицарські загони. Візантійський імператор і їх переправив у Малу Азію. Влітку 1099 р. рицарі-хрестоносці вдерлися до Єрусалима і вчинили там жахливу різанину.

Джерело

● **XIII ст. Із розповіді середньовічного історика Нікити Хоніата про пограбування хрестоносцями Константинополя в 1204 р.**

Не знаю, з чого почати і чим закінчити опис усього того, що вчинили ці нечестиві люди. О жах! Святі образи безсоромно потоптано. О лихо! Мощі святих мучеників викинуто в місця всілякої мерзоти!.. Були такі, що розбивали дорогі чаші; їх оздоблення ховали за пазуху, а з них пили, немов з келихів... Про пограбування головного храму (святої Софії) не можна й слухати байдуже. Святі **налої**, прикрашені коштовностями й надзвичайно красиві... порубано на шматки і поділено між воїнами разом з іншими чудовими речами...

Якщо хтось наслідовався їм у чомусь перечити чи не зважав на їхні вимоги, то діставав удар ножем; і не було нікого, хто б не плакав того дня. На перехрестях, у провулках, у храмах — повсюди нарікання й плач, ридання, стогони, чоловічі крики, жіноче виття, пограбування, перелюбство, полон, розлука друзів...

1. Як поводитися хрестоносці в захопленому ними Константинополі?
2. У чому виявилось їхнє лицемірство й блюзнірство?

Налбй (аналой) — у храмі — високий, з похилим верхом столик, на якого кладуть ікони та богослужбові книги.

До початку XII ст. хрестоносці забудували Сирію та Палестину феодальними замками й заснували там кілька своїх держав, найбільшою з яких було королівство Єрусалимське. Так завершився Перший Хрестовий похід (1096–1099 рр.).

У XII ст. французький і німецький королі очолили Другий Хрестовий похід (1147–1149 рр.). Турки-сельджуки на чолі з талановитим воєначальником Саладіном наголову розгромили в Малій Азії його учасників. Третій похід хрестоносців (1189–1192 рр.) очолили вже старий німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, бідний і мстивий французький король Філіпп II Август, хоробрий англійський король Річард I Левове Серце. Учасники походу невдовзі пересварилися, тому він закінчився невдало. А ось учасники Четвертого Хрестового походу (1202–1204 рр.) показали себе не захисниками християнської церкви, а розбійниками з великої дороги. На угоду венеціанським купцям вони виступили не проти мусульман, а проти християнської Візантії. Хрестоносці спершу пограбували на Балканах християнське місто Зару, яке належало угорському королеві, учаснику хрестоносного руху. Потім вони взяли штурмом і до нитки пограбували Константинополь, влаштували в ньому криваву бійню.

Упродовж XIII ст. відбулося ще кілька малоуспішних Хрестових походів (останній, Восьмий, було організовано в 1270 р.). Лише після цього Європа отямилася.

Держави хрестоносців

Повернення із Хрестового походу.
Художник К. Лессиг. XIX ст.
З яким настроєм повертається хрестоносець? А його бойовий кінь?

*Гра в шахи. XIII ст.
Шахи завезли в Європу
хрестоносці. Згадайте,
хто винайшов
цю чудову гру?*

Заклики пап до нових походів населення пропускало повз вуха. Тим часом сельджуки поступово повернули собі володіння хрестоносців на Сході.

Що дали Європі і Сходу Хрестові походи? Вони забрали життя сотень тисяч людей, принесли колосальні збитки і, що найнеприємніше, навчили феодалів будь-яку війну називати «священною».

На думку одних істориків, вони посприяли взаємозбагаченню європейської та східної культур, на думку ж інших — культурний обмін відбувався й без хрестоносців.

Хрестові походи призвели до загибелі Візантію та значно посилили впливи Венеції і Франції, звели мур відчуженості між християнським Заходом та мусульманським Сходом.

Для всезнайок

Хрестоносці завезли в Європу шахи, російська назва яких «шахмати» походить від перського вигуку «шах мат!», тобто «король мертвий!». Церква подбала про те, щоб назву однієї з шахових фігур «слон» замінили на «єпископ». Отож середньовічна гра своєрідно відображала державний устрій.

Для допитливих

У 1212 р. із Франції та Німеччини в Хрестовий похід вирушили тисячі твоїх однолітків — хлопчиків і переодягнених у хлопчаче вбрання дівчаток. Їх намовило на це кілька малолітніх проповідників, які переконали дітей, що ті ще не розгнівали Бога, тому легко визволять Гроб Господній. Діти прагнули також помститися мусульманам за своїх батьків і дідів, які загинули у перших Хрестових походах.

Французький король і паризькі богослови марно умовляли дітей схаменутися. Малеча не задумалася над тим, як вона добереться до Палестини через Середземне море — гадала, що море розступиться перед нею...

Багато учасників Дитячого Хрестового походу знайшли смерть від виснаження та хвороб ще в дорозі. Двоє пожадливих купців заманили кілька тисяч дітей на свої судна і завезли їх у африканський Алжир, де продали мусульманам у рабство. Загалом же загинуло чи потрапило в неволю близько сотні тисяч нерозважливих дітей. Тих небагатьох, кому пощастило уціліти, вдома взяли на глум.

Церква пояснила дитячу нерозважливість, яка мала такі трагічні наслідки, підступами диявола.

Чернецтво. Католицькі ордени

У X–XV ст., щоб відмежуватися від старих монастирських об'єднань, у яких дуже послабла дисципліна, у католицькій церкві утворилося кілька десятків нових чернечих спілок. Їх назвали **орденами**. Кожен орден мав свій **статут**. Керував орденем великий магістр чи генерал, їх обирало духовенство і затверджував папа. Ордени були різні. Одні мали свої осідки в сільській місцевості чи місті, інші вели мандрівне життя.

Орден — чернеча чи духовно-рицарська католицька громада з певним статутом.

Статут — зведення правил, за якими жили монахи.

Ознайомимося з кількома найвпливовішими католицькими орденами, монастир яких були й в Україні.

Один із них — **бenedиктинський орден**. Його в 530 р. заснував святий Бенедикт Нурсійський. Статут цього ордену вимагав від монахів, щоб вони проводили своє життя в молитвах, послуху та фізичній праці.

Джерело

• V–VI ст. Із статуту святого Бенедикта про організацію монастирського життя

Монастир... треба організувати таким чином, щоб у ньому вироблялося все потрібне; він повинен мати воду, млин, садок і різні ремесла, щоб монахам не доводилося виходити за його стіни, бо це згубно для їхніх душ.

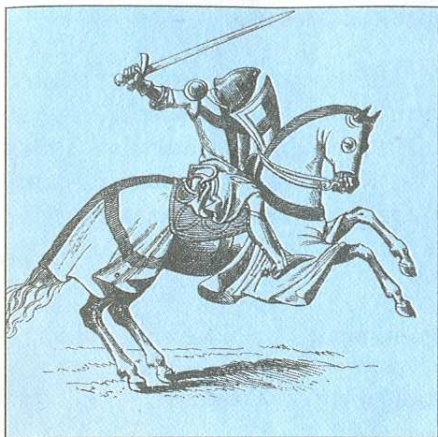
1. Чим мали займатися монахи-бenedиктинці?
2. Поміркуй, чому статут забороняв монахам виходити за стіни монастиря?

Бenedиктинці показували приклад працьовитості монахам інших орденів, хоч не всі його наслідували. Загалом же монастирі сприяли розвитку господарства в середньовічній Європі. Так, саме монахи заклали знамениті виноградники в Бургундії (Франція) та в долині Рейну (Німеччина). Вони привчили європейців до споживання персиків, абрикосів, груш, слив, калини, агрусу, горіхів (а англійців — ще й яблук), ознайомили їх з багатьма городніми культурами і лікарськими рослинами, винайшли пасічництво, започаткували європейське шовківництво.

Забудував Європу своїми монастирями і **бернардинський орден**, названий

Св. Франциск проповідує птахам.
Художник Джотто. Фреска в церкві св. Франциска в Ассізі. XIII ст.

Тамплієр.
З мініатюри XIII ст.

зображення собаки із запаленим смолоскипом у пащі (в народі домініканців називали «псами господніми»). Орден віддався боротьбі з **єресями**, поширював католицизм. Домініканці працювали в середньовічних університетах, їхні монастирі постачали церкві кардиналів, навіть пап.

Єресь — релігійні вчення, що заперечують основні положення церкви та її організаційні форми.

Єретик — послідовник єресі.

Статут вимагав, щоб францисканці та домініканці жили в бідності, однак їхні монастирі стали найбагатшими в Європі.

У період Хрестових походів виникли також духовно-рицарські ордени, члени яких зобов'язувалися жити в бідності, боротися проти «ворогів християнської віри». Якщо монахи інших орденів проводили життя в молитвах і праці, то члени духовно-рицарських орденів воювали. Вони відстоювали інтереси папства, бюргерства і, звичайно, рицарства. Це був орден *госпітальєрів* (об'єднував монахів єрусалимського «госпіталю» — притулку для хворих і убогих), *тамплієрів* (чи храмовників), перший осідок яких з'явився в Єрусалимі — там, де колись стояв храм єврейського царя Соломона, *тевтонців* (тобто німців) та ін. Госпітальєрів пізніше назвали мальтійцями, бо вони переселилися на острів Мальта.

Папська могутність у XII–XIII ст.

У XII–XIII ст. папство стало таким могутнім, що мало європейських монархів ледь не за своїх васалів. Воно підняло майже всю Європу на Хрестові походи. Папа Інокентій III у XIII ст. відлучив від

церкви трьох королів: німецького, французького та англійського. Це на практиці означало, що церква дозволяла підданим позбавити непокірних монархів влади. Папи посприяли вигнанню арабів з Іспанії, підтримали наступ німецьких рицарів на слов'ян і прибалтів.

Найбільше клопоту папам завдавали німецькі імператори, які вперто намагалися верховодити над ними. У цьому змаганні переможцями вийшли папи. Папа Інокентій IV у середині XIII ст. відлучив від церкви і позбавив влади німецького імператора Фрідріха II. Зусиллями пап Священна Римська імперія (так називали тоді німецьку державу) розпалася на окремі князівства.

Папа Інокентій III.
Художник Рафаель.
XVI ст.

Середньовічні ересі. Інквізиція

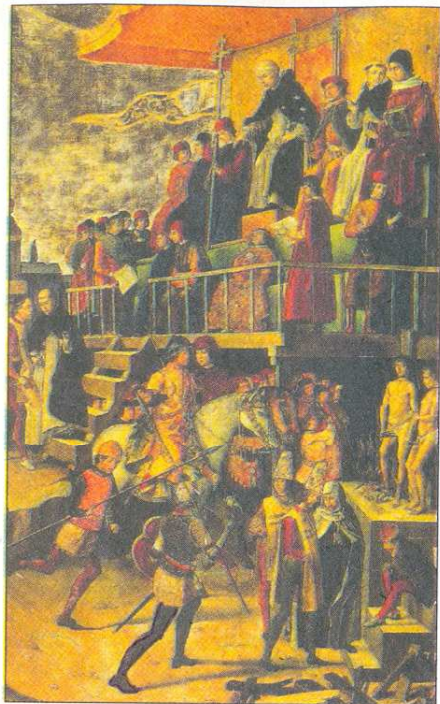
Церква стала дуже багатою. Вище духовенство (єпископи, абати) купалося у розкоші, мирян же закликало жити в бідності. У багатьох це викликало протест.

• XII ст. З викривального виступу проти вад єпископів

Колишній монах... одержав спархію... Він через два роки, немов голодний кабан, обріс жиром. Колись його задовольняла вода з монастирського джерела, тепер він споживає такий потік міцних вин, що його несуть у ліжку на руках п'яним. А потім ви побачите, як тисячами тисяч стікаються його родичі... заявляючи: я родич єпископа, я член його сім'ї. І єпископ робить того каноніком, а цього — скарбником. А ті, хто довго служив, не отримують нічого.

1. У чому звинувачував єпископа автор цих викривальних рядків?
2. Чи заслуговують вони на цілковиту довіру?

Невдоволених церковними порядками не бракувало навіть серед самого духовенства, не кажучи вже про бюргерів та селян. Багатьом здавалося, що церква зіпсувалася, що священики на свою користь тлумачать мирянам Біблію. При цьому пропонувалося інше тлумачення окремих біблійних сюжетів. Довільні тлумачення Святого письма церква вважала еретичними, тобто блюзнірськими. Розуміючи, що ересі спрямовані проти неї, церква з допомогою державної влади вела з ними запеклу боротьбу. Як це вона робила? Готувала богословів, які б публічно доводили хибність і шкідливість еретичних віровчень. Іноді церква визнавала окремі твердження еретиків правильними і цим робила їх безпечними для себе. Траплялося, що вона навіки затуляла рота еретикам, спалюючи їх на багатті.

Суд інквізиції.

Художник П. Берругете. XV ст.

а хто — ні», й не милували нікого. У французькій області Лангедок вони вигубили силу-силенну людей. Не дрімала й інквізиція. Лише іспанський інквізитор Торквемада відправив на багаття тисячі еретиків.

Непоодинокі ересі охоплювали багатьох городян, селян, дрібних рицарів. Часом такі еретичні рухи були спрямовані не лише проти церковних пороків, а й проти свавілля феодалів, зливалися з селянськими повстаннями.

Найгрізнішим для церкви став рух катарів («чистих») чи альбігойців (за назвою французького міста Альби) XII–XIII ст. Він поширився у Франції, Італії, Англії, Північній Німеччині — охопив ледь не всю Європу. Катари (альбігойці) не погоджувались із низкою положень християнського віровчення, були стійкими у своїх еретичних поглядах і мужньо йшли за них на смерть.

Налякана церковна влада організувала проти альбігойців Хрестовий похід і спеціальне судилище — **інквізицію**. Хрестоносці керувалися порадою папського намісника «доручити Богу розібратися, хто еретик,

• XIII ст. Із праці Цезарія Гейстербахського «Про ересь альбігойську»

Альбігойці визнають два начала: бога доброго й бога злого, який, запевняють вони, створив усі тіла, тоді як добрий бог — усі душі... Воскресіння тіл вони заперечують. Глузують над усіма добродійствами, що їх виявляють живі мертвим (тобто, над заупокійними службами). Відвідувати церкву чи молитися там вони вважають марною справою, хрещення відкидають...

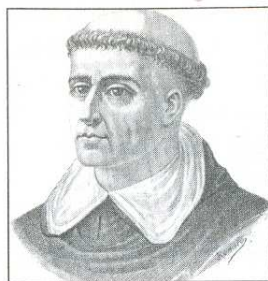
1. Поміркуй, чим відрізнялися релігійні погляди альбігойців від тих, що проповідувала церква?
2. Чи несли вони небезпеку церкві? Якщо несли, то яку?

Проте полум'я еретичних рухів повністю погасити не вдалося.

Віч-на-віч

«Великий інквізитор» Томас Торквемада (1420–1498 рр.) (домініканець, небіж кардинала) відзначався блискучим розумом, кипучою енергією, жорстокістю, безмежною відданістю католицизму. Він умовив іспанських

монархів відродити в державі інквізицію. Спалював не лише еретиків, а й ті книги, які вважав небезпечними для церкви (зокрема, знищив бібліотеку принца — сина короля). Його постійно доймав страх за своє життя. Тримав численну особисту охорону, якої б вистачило для цілого війська.

Томас Торквемада

Інквізиція — церковний суд у справах еретиків.

Церква у XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. королівська влада дуже посилилась і перебрала контроль над місцевою церквою. Французький король Філіпп IV Красивий навіть переніс папський осідок з Рима у французьке місто Авіньйон. «Авіньйонський полон» пап тривав майже 70 років (1309–1377 рр.).

Ще в XIII ст. було змінено порядок обрання пап, щоб світські урядовці не могли втручатися в хід виборів. Кардиналів, які обирали папу, замикали в приміщенні на ключ і тримали їх там впроголодь, доки вони не домовляться, кому бути папою (збори кардиналів, скликані для обрання папи, через це назвали конклавом — «замкненою кімнатою»). Виконавши свій обов'язок, кардинали розпалювали вогнище в каміні, дим від якого означав, що вже є новий папа і що час подбати про виборців.

Однак ніщо не могло огородити вибори пап від втручання світської влади. Монархи, як і раніше, пхали на папський престол своїх людей.

Папський палац в Авіньйоні. XIV ст.

Це призвело до того, що наприкінці XIV — на початку XV ст., упродовж майже 40 років Європа мала водночас 2–3 папи (зайвих пап назвали «антипапами»). Щось змінювати на краще в церковній організації папи не хотіли. Це обурювало багатьох у Європі, й у XVI ст. породило масовий антипапський рух. Таким чином, на схилку середньовіччя папство втратило свою колишню могутність.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Кого церква вважала еретиками? Чому і як вона боролася проти них?
2. Чому й де виникли католицькі ордени? Поміркуй, чим були схожими і чим відрізнялися один від одного ордени бенедиктинців, бернардинців, францисканців і домініканців?
3. Коли і навіщо виникли духовно-рицарські ордени? Чим вони відрізнялися від чернечих орденів?
4. Назви причини Хрестових походів. Де їх слід шукати: на Заході чи на Сході? Що послужило приводом для них?
5. Як оцінюють історики результати Хрестових походів?
6. Чому занепало папство в XIV–XV ст.? Що свідчило про його занепад?

§ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА КУЛЬТУРА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Культура початку середньовіччя

Монастирська школа.
Мініатюра X ст.

Після загибелі Західної Римської імперії Захід поринув у морок занепаду і варварства. До цього призвели не стільки варварські завоювання, скільки розгубленість і байдужість населення. В людей не вистачало ні снаги, ні бажання протистояти гніту життєвих обставин.

Але культурний занепад V–VII ст. був тимчасовим явищем. Поступово формувалася європейська культура — нова, відмінна від античної. Створили її спільно греки, римляни, кельти, германці, слов'яни та інші народи. Злилися їхні часом дуже несхожі між собою культури в одну, європейську, завдяки християнству, яке саме стало своєрідною культурою.

Церква водночас і сприяла, й перешкоджала становленню європейської культури. Так, вона вселяла в людські душі надію на мир і спокій, але боролася проти античного багатобожжя, запровадила сувору **цензуру** й цим ледь не прирекла античність на забуття. У цьому її підтримувала держава.

Цензура — державний або церковний контроль за змістом художніх творів і наукових праць.

Джерело

• XIV ст. Із указу німецького імператора Карла IV про запровадження цензури

... Щоб книги на народній мові, а також трактати і проповіді, які можуть породити лжевчення і лжепроповіді... вилучалися і в білого та чорного духовенства (тобто, в священників та монахів), і особливо в мирян, тим паче, що мирянам... за церковними установками не гоже читати будь-що із Писання, хай навіть на народній мові, щоб через погане розуміння вони не впадали в ересь і оману.

1. Чим умотивовував Карл IV потребу в запровадженні цензури?
2. Поміркуй, як впливало на розвиток вільної думки, а отож і культури, запровадження цензури?
3. Поміркуй, чому церква й держава боялися еретичних учень?

У VIII ст. культурне життя в Західній Європі ніби відроджується. Чимало зусиль для цього доклав Карл Великий. Хоч сам він був напівграмотним (читав, а писати так і не навчився), все ж розумів, що без освічених помічників не обійтися і що підготувати їх спроможна лише церква. Він наказав відкрити при осідках єпископів і в монастирях школи для дітей кліриків і мирян.

Джерело

• VIII ст. Із указу Карла Великого «Загальне напучування»

Хай організують школи для навчання хлопчиків читання. Псалми, ноти, посібники з (церковного) співу й лічби, граматики і богослужебні книги в монастирях і єпископствах слід виправити. Бо ж часто трапляється, що дехто, бажаючи помолитися Богу, погано молиться по невиправлених книгах. І не дозволяйте хлопчикам вашим псувати їх під час читання й писання. Якщо з'явиться потреба переписати Євангеліє, псалтир чи молитовник, хай переписують їх з належним старанням люди зрілого віку.

1. Чому Карл Великий велів переписувати книги?
2. Чому він забороняв це робити учням?

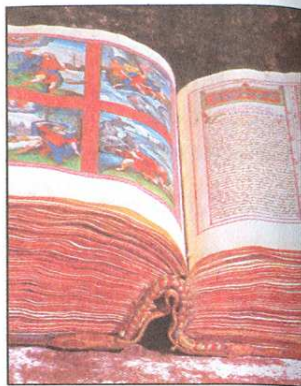
Карл Великий велів розробити єдиний латиномовний текст Біблії, а також спеціальний красивий шрифт для переписування її (від нього походять нинішні друкарські шрифти). При монастирях відкривалися школи для переписування християнських текстів і бібліотеки для їх зберігання. Церковні рукописні книги оформлялися у вигляді

Переписувач книг.
Мініатюра X ст.

Фоліант Євангеліє.
X ст.

Фоліант Євангеліє.
X ст. Розгорт

розкішних **фоліантів**, у обкладинках, оздоблених золотом, слоновою кісткою та коштовним камінням. Сторінки цих книг прикрашали чудові **мініатюри**.

Згадай, де виникли перші бібліотеки?
Які «книги» в них зберігалися?

Центром просвітництва за Карла Великого стала придворна **академія** в Ахені, в якій працювали найосвіченіші люди Заходу, серед них — британець Алкуїн, який рекомендував вчити дітей не лише богослів'я, а й грамоти та філософії.

Фоліант — товста книга великого розміру.

Мініатюра — малюнок (часто кольоровий) у рукописній книзі, який визначається тонкою манерою виконання.

Академія — вищий науковий чи навчальний заклад.

Алкуїн — викладач
придворної академії в Ахені.
Мініатюра X ст.

Подбав Карл Великий і про розвиток архітектури, особливо церковної. Його майстри побудували понад три сотні палаців, соборів і монастирів. Величні церковні споруди, на стінах яких були зображені королі та єпископи, не лише тішили око, а й прославляли владу — світську і церковну.

Після смерті Карла Великого в обстановці воєн, феодалських чвар і політичного безладдя школи почали закриватися. Вогник світського культурного життя знову ледь не згас. Культура замкнулася в монастирських стінах. IX–X століття історики назвали добою «культурного мовчання».

Просто вірити чи розуміти, щоб вірити?

Світогляд середньовічної людини був релігійним, світ вона сприймала через релігійні образи й поняття. Мало хто сумнівався в тому, що початком і кінцем усього є Бог. Сперечалися лише довкола питання: як треба його пізнавати — вірою чи розумом? Одні вважали: вірою і лише нею! Мовляв, Бог дав людям одкровення замість будь-якого іншого знання, отож тим, хто вивчатиме Біблію, наука не потрібна, бо вони й без неї будуть мудрішими за мудрих.

Джерело

• VI ст. Із книги римського письменника й політика Кассіодора «Про вивчення наук божественних і людських»

Ми маємо знати, що розум дається не лише науками, а що Бог дає абсолютну мудрість, кому захоче. Бо коли б пізнання добра полягало лише в науках, то не могли б стати абсолютно мудрими ті, хто наук не знає. Але оскільки багато неграмотних посягають істину й навертаються в справжню віру з допомогою божественного одкровення, то, безперечно, Бог дарує тим, хто має незасмічений і благочестивий розум, те, що він вважає корисним для них.

Що вважав Кассіодор джерелом мудрості?

Стривайте, міркували інші, навіщо ж тоді Бог дав людям розум, якщо слід покладатися лише на божественне одкровення? Якщо обмежуватися лише вірою, то й надалі матимемо в працях богословів безліч нісенітниць і суперечностей (так думав, зокрема, один з видатних середньовічних філософів П'єр Абеляр). Основою пізнання має бути лише розум! Щоб вірити, треба розуміти!

Знайшлися і вчені, які не впадали в крайнощі й намагалися примирити віру та розум. До них належав, зокрема, арабський філософ в Іспанії Аверроес. Він вважав, що віру і розум треба розмежувати. Хай богослови займаються питаннями віри і дадуть науці спокій, а вчені не втручаються у питання віри. Так буде краще і для релігії, і для науки. Аверроес мав своїх однодумців в інших країнах Європи, передусім у Франції та Англії.

Траплялися в середні віки й ті, хто ні в що не вірив.

В XI ст. в культурному житті Заходу з'явилося нове явище — **схоластика** («шкільна філософія»). Вчені-схоласти намагалися підтвердити наукою релігійні істини, тобто довести розумом те, що йому не піддається й не потребує його втручання. Схоласти захоплювалися **логікою** й нерідко намагалися з її допомогою відповісти на абсурдні питання: чи може Бог стати огірком? скільки ангелів може вміститися на кінчику

Аверроес.
Малюнок XX ст.

голки? З їхніх мудрувань часом глузували. Але схоласти зробили чимало корисного для європейської культури. Вони блискуче розвинули логіку, вплинули на середньовічне мистецтво та архітектуру, впорядкували тексти (започаткували їх розбивку на розділи та параграфи) тощо.

Для допитливих

Не знайшло відповіді європейське середньовіччя і на спірне питання: людина чинить так, як забажає, чи як їй вказує Бог? Французький схоласт Ж. Бурідан (XIV ст.) вважав, що людина не має свободи вибору, і доводив свою правоту таким прикладом. Якщо поставити осла на однаковій відстані від двох однаковісних в'язок сина, то він сконає від голоду, бо не зважиться на вибір однієї з них. Людина ж у такій ситуації вчинила б, завдяки Богу, розважливіше. Вислів «осел Бурідана» став крилатим. Так називають того, хто перебуває у стані крайньої нерішучості. Якої ви думки про це схоластичне мудрування французького філософа?

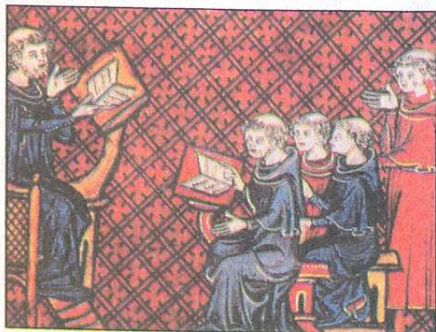
Схоластика — середньовічна філософія, яка ставила за мету науково обґрунтувати релігійний світогляд.

Логіка — наука про закони, форми та прийоми мислення.

У XII ст. на Заході зріс інтерес до праць античних авторів, передусім Арістотеля. Церква спершу переслідувала тих, хто звертався до цих праць, але згодом вирішила, що краще включити висновки Арістотеля до католицького віровчення. За цю справу взялися церковні вчені XII–XIII ст. Альберт Великий та Тома Аквінський. Останній доводив, що істину можна відшукати і в Біблії, і в науці. Ці його погляди лягли в основу католицького богослов'я.

Осередки знань і культури

Європейське середньовіччя запозичило систему шкільництва в античності, але збагатило її, пристосувало до нових умов.

Урок. Мініатюра XIV ст.

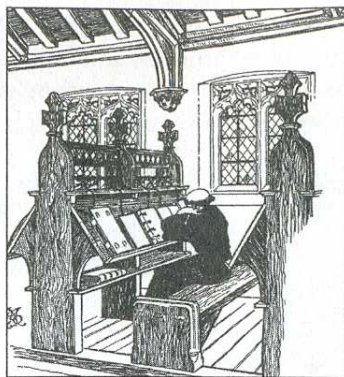
У середні віки відкривалися і церковні (при монастирях і міських соборах), і світські школи. У них навчалися діти феодалів, городян, духовенства, заможних селян. У школах викладали «сім вільних мистецтв»: граматику (її вважали матір'ю всіх наук), риторику (красномовство), діалектику (так називали логіку), арифметику, геометрію, астрономію (наука про будову Всесвіту) та музику.

Аж до пізнього середньовіччя викладання здійснювалося латиною і лише з XIV ст. — народними мовами.

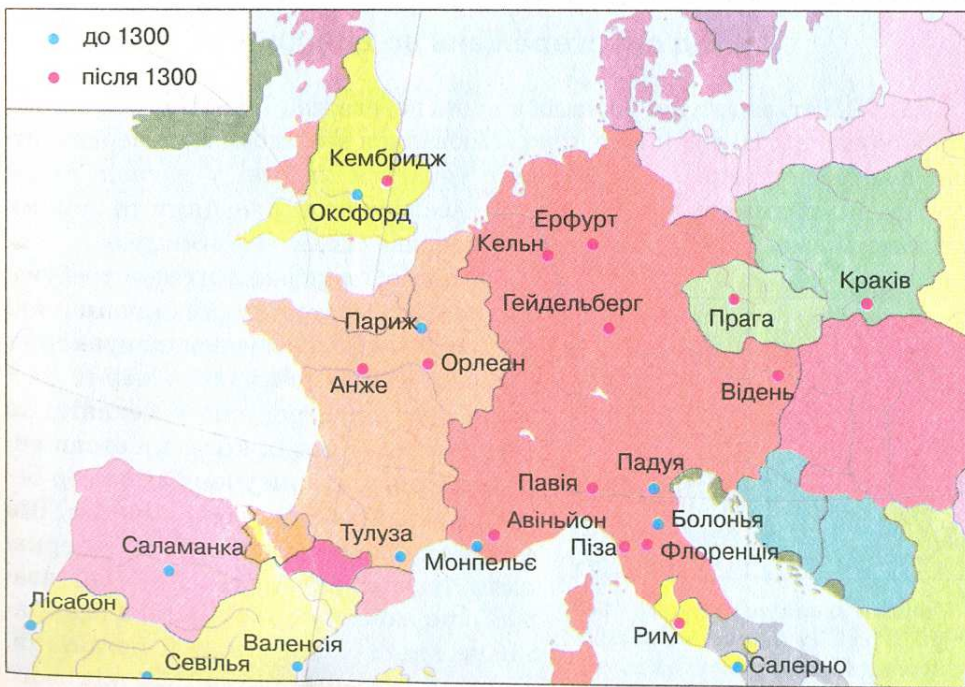
У школі і діти, і дорослі навчалися в одному класі. Жодної волі дітям не давали, їм забороняли голосно розмовляти, співати, гратися, за найменшу провину їх карали. Школярі самі добували собі шматок хліба. Вони підробляли, а ще частіше — просили милостиню. Вночі вони співали під вікнами городян релігійні пісні. Власне, не співали, горлали, щоб «враз підняти з ліжка добродичного бюргера й змусити його поспішно відкупитися від страхітливої мелодії кинутим через вікно шматком ковбаси чи сиру».

Читати в школі вчилися по Біблії, працях Св. Августина, Кодексу Юстиніана. Перевіркою знань служили *диспути* учня з учнем, учня з учителем.

У XIII ст. школи в найбільших містах перетворилися у вищі навчальні заклади — *університету* («сукупність», «спільнота»). Перший європейський університет виник в італійському містечку Болоньї (він став визнаним центром юридичної науки). Університет в італійському

Бібліотека

Найдавніші університети Європи

місті Салерно став центром медичних знань, у французькому місті Парижі — центром богослов'я. У 1500 р. в Європі вже нараховувалося близько 70 таких осередків знань і культури. У XIV–XV ст. в країнах Європи, особливо в Англії, з'явилися також **колегії** (пізніші коледжі).

Діснут — усний науковий спір.

Колегії — закриті середні або вищі навчальні заклади.

Університет — вищий навчальний заклад, який поєднує підготовку фахівців з багатьох галузей знань із науковою роботою.

Викладання в середньовічних університетах здійснювалося так. Професор («учитель») читав латиною рукописний фоліант, пояснюючи складні місця в тексті. Учні мирно дрімали. Користі від такого викладання було мало, але до появи в середині XV ст. книгодрукування по-іншому організувати викладання не могли, бо рукописних книг було обмаль і коштували вони дуже дорого. Видруковані книги стали доступним джерелом знань і здійснили справжній переворот у системі навчання.

До XII ст. книги зберігалися переважно в невеликих монастирських бібліотеках. Вони були такими рідкісними й дорогими, що їх іноді приковували ланцюгом. Пізніше ними обзавелися й університети, королівські двори, великі феодали, навіть заможні городяни. У XV ст. у великих містах з'явилися публічні бібліотеки.

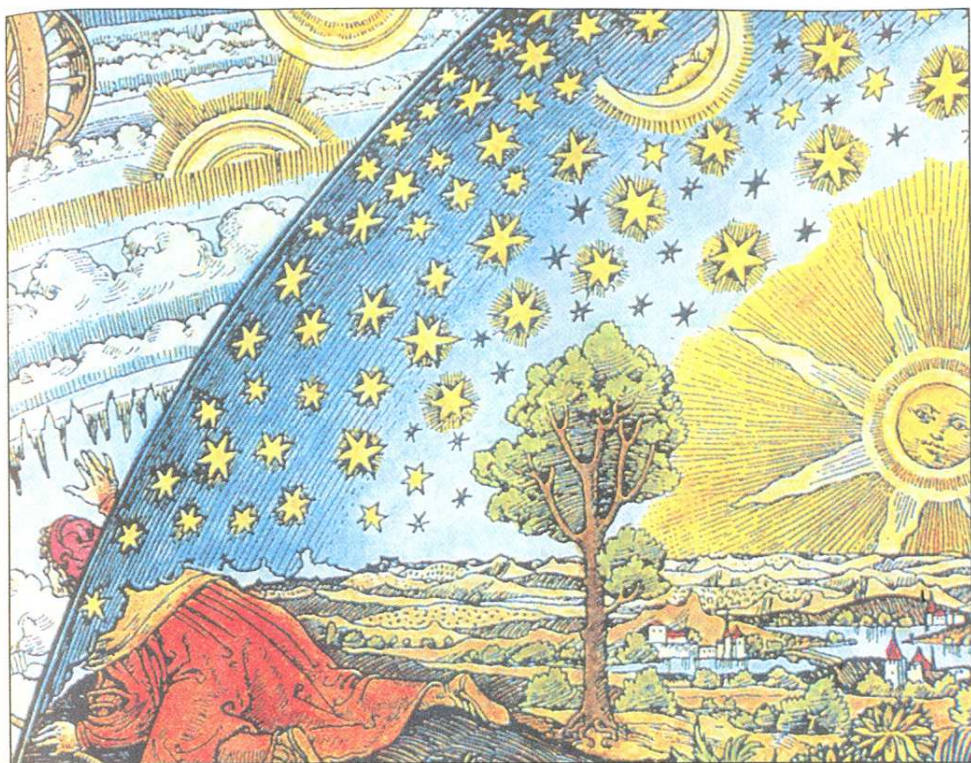
Від спостережень до дослідів

До XIII ст. європейці черпали знання переважно з Біблії та звичайних спостережень. Ці знання не підкріплювалися дослідом, тому нерідко були фантастичними. Скажімо, світ уявлявся людині у вигляді трьох китів, які тримають на собі Землю, заселену песиголовцями та іншими чудовиськами. Гадали, що «небесна твердь» сходиться з Землею.

Такими уявлялися європейцям у XIV ст. мешканці невідомої країни. Поміркуй, звідки вони могли перейняти зображення песиголовців?

Але господарське життя потребувало надійних прикладних знань, які можна було б застосувати на практиці. Тому в XIII ст. з'явилися перші дослідні знання, передусім у механіці та математиці. Біля їх коліски стояв видатний англійський учений Роджер Бекон, якого вважали чародійником. Він висловлював сміливі ідеї, які церкві здавалися єретичними. Так, він вважав, що можна користуватися знаннями не лише християн, а й поганинів. Тож не дивно, що останні 14 років свого життя вчений провів у в'язниці.

Цікавість здолала страх. Гравюра XV ст.

• XIII ст. Із праць Роджера Бекона

Є три джерела знання: авторитет, розум і дослід. Однак авторитету недостатньо, якщо в нього немає розумного доказу... І розум сам не спроможний відрізнити софізм (хибний висновок, який здається правильним) від справжнього доказу, якщо він не підтверджує свої висновки дослідом...

У людини, яка ніколи не бачила вогню, не бракувало доказів того, що вогонь пече, псує й руйнує речі. Все ж дух її не вдовольнився б цим знанням, і вона не поводитися б обережно з вогнем, допоки не поклала б у вогонь руку чи якийсь горючий предмет і не переконалася б через дослід у тому, про що вона довідалася із доказів.

1. Яке значення надавав Роджер Бекон досліді в набутті знань?
2. Поміркуй, чий авторитет мав на увазі вчений, коли твердив про його недостатність у пізнанні світу?

Для всезнайок

Роджер Бекон твердив, що може зробити корабель, який плаватиме без веслярів, візок, який рухатиметься сам «із неймовірною швидкістю», літальний апарат, човен для пересування «по дну моря чи рік». Його нестримна технічна фантазія справдилася в XIX–XX ст.

Марко Поло.
Портрет XV ст.

Праця алхіміків.
З середньовічної мініатюри

Багато зробила для розвитку дослідного знання середньовічна **алхімія**, яка прийшла в Європу через Візантію з єгипетської Александрії. У VII–VIII ст. нею захоплювалися в завойованих арабами країнах, особливо в Іспанії.

Вчені-алхіміки віддалися пошукам **панацеї** та **філософського каменя**. Церква ставилася до алхімічних дослідів — змішування в різних співвідношеннях речовин та підігрівання суміші — з великою настороженістю. Все ж ними захоплювалися Альберт Великий, Тома Аквінський, Роджер Бекон і ряд інших вчених, здебільшого арабських і єврейських. Ці досліді приносили лише велике розчарування. «Батько англійської поезії» Джеффри Чосер писав у XIV ст. про ремесло алхіміка:

Хто наше ремесло собі обрав,
Життя, вважай, у себе той забрав.
Не одного звело воно в могилу,
Не одного із торбою пустило.
Отож хто дурість хоче проявити,
Нехай заходиться він золото варити.

Алхімія — спроба винайти універсальні ліки, штучно добути золото чи срібло.

Панацея — міфічні ліки від усіх хвороб.

Філософський камінь — міфічний спосіб перетворення звичайного металу (міді і свинцю) на золото чи срібло.

Вчені-алхіміки все ж зробили чимало важливих наукових відкриттів. Вони сприяли розвитку хімії та металургії.

У добу Хрестових походів збагатилися географічні знання. Особливо подбало про їх розвиток мандрівне купецтво. Так, у XIII ст. венеціанський купець Марко Поло відвідав і цікаво описав Китай і Центральну Азію. У XIV–XV ст. мандрівники описали й інші землі. Це дало змогу скласти досконаліші географічні карти, навіть перші атласи. Розвиток середньовічної географії уможливив Великі географічні відкриття.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що лягло в основу формування середньовічної європейської культури?
2. Яку роль відіграла церква в становленні європейської культури?
3. Поміркуй, що спільного й відмінного в системі освіти середньовічної та сучасної Європи?
4. Що таке алхімія? Яку роль вона відіграла в розвитку наукових знань?
5. Які думки висловлювали середньовічні вчені стосовно співвідношення віри та розуму в пізнанні світу?
6. Що таке схоластика? Яку роль вона відігравала в розвитку середньовічної культури?
7. Поміркуй, чим відрізняється навчання в сучасних школах від середньовічного?

«У дуже давні славні дні...»

Важливе місце в середньовічній літературі Європи посідав героїчний *епос*, який зародився ще в епоху Великого переселення народів.

У дуже давні славні дні
Складалися дзвінкі пісні
Про мудрих добрих королів,
Про їх підступних ворогів,
Про лицарів, що рвуться в бій,
Аби звершити подвиг свій,
І про принцес, яким любов
Хвилює серце й юну кров.
(«Трістан та Ізольда»)

Епос — героїчні народні пісні, думи, поеми, оповіді.

Епос оспівував боротьбу стародавніх королів і героїв за перемогу християнства. В ньому тісно переплелися історична правда і

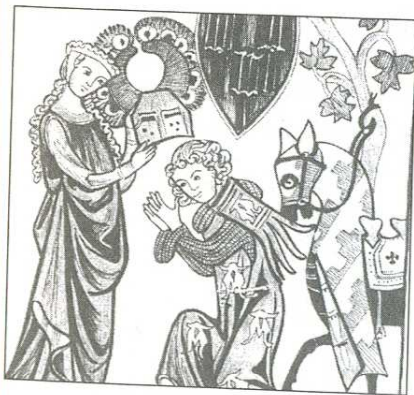
фантастика. Одним з найкращих епічних творів середньовіччя була англо-саксонська «Оповідь про Беовульфа». В ній ішлося про подвиги молодого воїна, який переміг страшне чудовисько, але загинув у боротьбі з драконом. Захопливими творами про міфічні пригоди були також ісландські *sagu*. А ось французький епос «Пісня про Роланда» та іспанський — «Пісня про Сіда» розповідали не про міфічні, а про історичні події: перший — про похід Карла Великого в Іспанію, другий — про визволення Іспанії від арабів.

Найвідомішим у середньовічній літературі Європи був німецько-скандинавський епос «Пісня про Нібелунгів». Його герой Зігфрід переміг страшного дракона і заволодів чарівним скарбом карликів-нібелунгів. Серед дивовижних речей цього скарбу була золота каблучка, здатна приносити багатство. Легенда про Нібелунгів наворотила на думку, що могутньою людину робить золото. Цю легенду використав у XIX ст. німецький композитор Ріхард Вагнер у своїх операх «Золото Рейну», «Валькірія», «Зігфрід» і «Загибель богів».

Згадай «Іліаду» й «Одіссею». Порівняй з ними епос середньовіччя

Славослови жінок, кохання й честі

Яскраву сторінку в історію середньовічної європейської культури вписало рицарство. У своїх епічних творах ті рицарі, яких Бог наділив «медом поезії», прославляли безмежну відданість рицаря вродливій і благородній дамі, мирянина — церкві, васала — сеньйору. В XII ст. із стародавніх кельтських легенд про короля Артура та рицарів Круглого столу виникли рицарські романи (їх ще називають *куртуазними* — «придворними»). Вони оспівували палке кохання. Особливо зворушливо зображено це почуття в перлині середньовічної

Дама та її рицар перед турніром.
Мініатюра XIII ст.

Дама під захистом рицаря.
Французька мініатюра

літератури — повісті «Трістан та Ізольда». Були серед рицарів і талановиті поети (у Франції їх називали *трубадурами* і *труверами*, в Німеччині — *мінезингерами*). Поети-рицарі на всі лади оспівували також жіночу чарівність та свої ніжні почуття до жінок. Виходило, що рицар, аби прислужитися дамі свого серця (справжній чи вигаданій), ладен був здійснити найнебезпечніший подвиг! Поети трохи лукавили, адже справжнє ставлення до жінок у середні віки було не таким шляхетним.

Поясни, чому того, хто когось чи щось оспівує, нині називають трубадуром?

Куртуазна література — література західноєвропейського середньовіччя, що оспівувала рицарське кохання, честь, подвиги.

Саги — оповіді про королів і героїв у скандинавських країнах.

Трубадури — середньовічні південнофранцузькі мандрівні поети-співці.

Трувери — середньовічні північнофранцузькі поети-співці.

Мінезингери — німецькі середньовічні поети-співці.

Життєлюби й пересмішники

Культурними центрами Європи поставали середньовічні міста.

Міська література — віршовані новели, байки, грубуваті жарти тощо — вражала своєю безпосередністю й правдивим показом душевних переживань. Вона кепкувала над пожадливістю і неуцтвом духовенства, зарозумілістю вельмож, іншими недоладностями суспільства. Її улюбленим персонажем був не закоханий рицар, а кмітливий життєлюб, здатний вийти сухим із води.

Найбільше зачитувалися городяни французьким «Романом про Лиса». Від його героя, винахідливого і зухвалого Лиса, в якому впізнавали багатого й підприємливого бюргера, діставалося всім. Лис переміг недоумкуватого й хижого Вовка, дужого, але дурного Ведмедя-рицаря,

Жонглери

Блазень

Ходулі

Виночерпій і музики

*Карнавал.
З мініатюри XIV ст.*

*Франсуа Війон.
Гравюра XV ст.*

ошукав Лева-короля, глузував з Осла-церковника. Але при цьому він не милував і сірому — Курей, Зайців, Равликів...

У XIII ст. в Європі зародилося міське театральне мистецтво — яскраве, **карнавальне**, світське. Вистави розігрували **жонглери**, які були і танцівниками, і співаками, і музикантами, і акробатами, і фокусниками, і ще бозна-ким.

Поміркуй, чому церква косо дивилася на мандрівних акторів?

Карнавал — масове народне гуляння з вуличною процесією, маскарадом, розвагами.

Жонглери — середньовічні мандрівні артисти в Західній Європі.

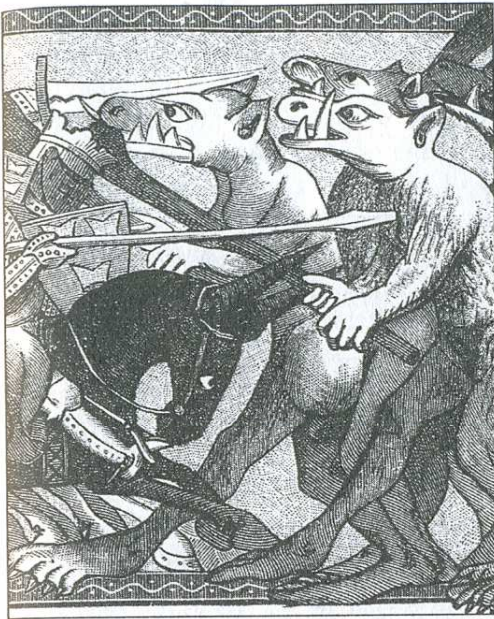
Де з'являлися жонглери, там все приходило в рух. Але найбільшими порушниками спокою були **ваганти**. Вони гостро висміювали людські й суспільні вади, вмели радіти життю. Їхні задиркуваті пісні співала вся Європа. Життєрадісний гімн «Порадіємо!» (латиною — «Гаудеамус ігітур!»), складений ними, і нині співає все студентство світу.

Серед вагантів вирізнявся своїм талантом французький поет XV ст. Франсуа Війон. Він сам натерпівся в житті, і тому співчував знедоленим:

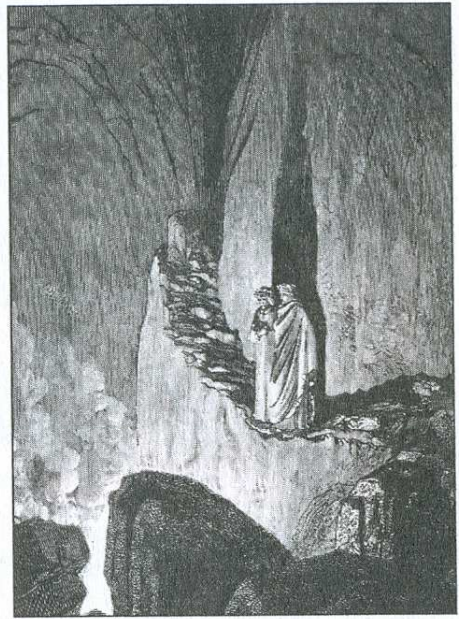
Що й говорить! Ви з тим не згодні,
Що досить лиха є в житті:
Є недолугі і голодні,
Не лиш вельможі і святі;
Є жебраки в своїм дранті,
Є в світі бідність неймовірна...

Ваганти — мандрівні середньовічні актори (церковники, школярі, студенти).

*Бій Александра Македонського
з перевертнями.
З мініатюри XIII ст.*

*Данте і Вергілій спускаються
в пекло. Гравюра Г. Доре. XIX ст.
Хто такий Вергілій?*

У XIV–XV ст. свіжим подихом для культури Європи стала творчість видатного італійського поета і мислителя Данте Аліг'єрі (1265–1321 рр.). У своєму безсмертному творі «Божественна комедія» він змалював величуну картину всесвіту, життя людини та суспільства. Він прославляв мудрість і доброту, віру в людину. Провісником нової європейської літератури став також англійський поет Джефрі Чосер — автор сповнених гумору й людяності «Кентерберійських оповідань».

Картина світу

Світ уявлявся середньовічній людині не таким, як нам. Людина не відчувала себе громадянином всесвіту, їй вистачало найближчого довкілля, а все інше здавалося чужим і ворожим. Час вона визначала приблизно, за сонцем чи криком півня, і мало його цінувала. Навіть істориків влаштовували такі малозначущі «дати», як «коли дні стали довгими» чи «коли правив такий-то король». Спершу люди ставилися до себе й інших зневажливо, адже християнство вважало їх гріховними від природи. Але поступово визріла думка, що гріхи можна спокутувати молитвами, постами та працею. Відтоді людина стала поважати себе й працю. Хто не працював, той викликав загальний осуд. Самоповага людини зроста настільки, що Бога в його земному втіленні стали зображувати в людській подобі.

*Єпископ і диявол.
Художник М. Пашер. XV ст.*

Соціальна нерівність здавалася нормальним явищем. Вважалося, що кожен має задовольнятися своїм місцем у суспільстві. Домагатися більшого означало виявляти погорду, опускатися по соціальній драбині — зневажати себе.

Середньовічна людина боялася всього на світі. Боялася втратити шматок хліба, боялася за своє здоров'я і життя, боялася потойбічного світу, адже церква лякала її, що майже всім уготовані пекельні муки. Страх викликали в неї вовки, які іноді нападали на людину серед білого дня, чужаки. Людині в усьому бачилися підступи диявола. У XII ст. склалося уявлення про сім смертних

гріхів (пиха, жадібність, ненажерливість, розкіш, гнів, заздрощі та лінощі). Винайшли й засіб проти гріхів — сповідь. Висповідався — і знову можеш грішити... Покладалися також на заступництво Богородиці та святих, яких, для певності, воліли мати якнайбільше.

Світ середньовічна людина сприймала через символи. Символами служили окремі числа, кольори, зображення тощо. Так, пурпурний колір символізував монаршу гідність, зелений — молодість, жовтий — зло, золотий — владу й панування тощо. Середньовіччя вірило також у віщі сни, прагнуло чуда. Втім, не всі переймалися тим, як уникнути пекельних мук. Не переводилися й ті, кого цікавило лише, як весело провести час.

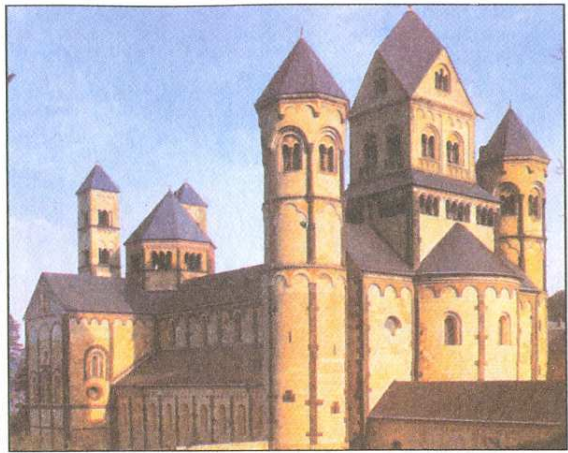
● **Із переліку чудес на території королівства Арль**

Ламії, чи маски, чи стрії — це, вважають лікарі, нічні примари, а згідно з Августином — демони. Також і лари проникають вночі в помешкання, вселяють у сплячих кошмари, порушують порядок у будинку і переносять дітей з місця на місце. Саме це й трапилося з Умберто, архієпископом Арльським... коли він був ще дитиною.

1. У що вірило населення королівства Арль?
2. Поміркуй, хто й навіщо підтримував у середні віки такі вірування?

«Життя коротке, та мистецтво вічне»

У середньовічній Європі архітектура та мистецтво зазнали значного церковного впливу. Це пояснювалося тим, що церковна культура була зрозумілою і доступною і що церква була основним замовником архітектурних споруд і творів мистецтва.

Романські споруди: собор в Шпеєрі, XI-XII ст. ; церква Марії в Лааху, XII ст.

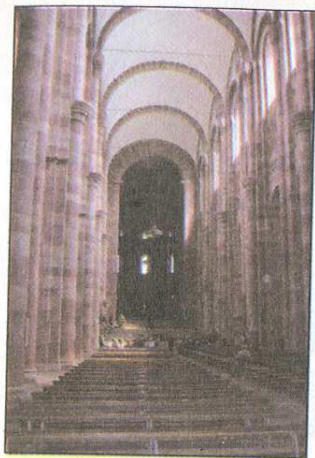
Готичні споруди: ратуша в Лувені XV ст.; собор Паризької Богоматері XII-XIII ст.

До XI ст. в європейській церковній архітектурі панував романський стиль. Він склався на основі римських **базилік**, тому його й назвали романським, тобто римським. План романської церкви мав форму латинського хреста. Така будівля мала товсті стіни, щілини замість вікон, напівкруглу арку й таке саме склепіння, масивні колони. Вона нагадувала фортецю.

Базіліка — прямокутна будівля, розділена усередині рядами колон або стовпів на частини — вищу середню і нижчі бічні. Виникла в Давньому Римі, потім стала основним типом католицького храму.

Стіни романської церкви розписували малярі. На розписах здебільшого зображували моторошні сцени страждань і бідувань, бо церква вчила, що людина «спасеться» лише через страждання. Траплялися

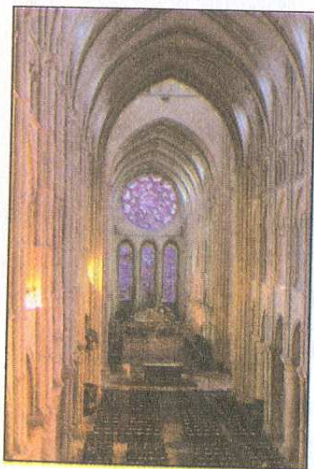
Інтер'єр романського храму. Собор у Шпеєрі. XI-XII ст. (Франція)

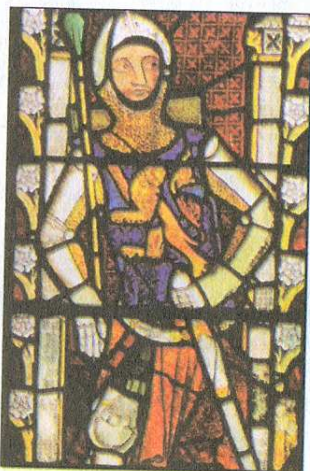
Розпис романської церкви Сан-Клементе в Таулі. XII ст. (Іспанія)

Романська скульптура. Собор Сан-Лазар в Отені. XII ст. (Франція)

Інтер'єр готичного собору в Лаоні. XII-XIII ст. (Франція)

Готичний вітраж у монастирі Т'юксбері. XIV ст. (Англія)

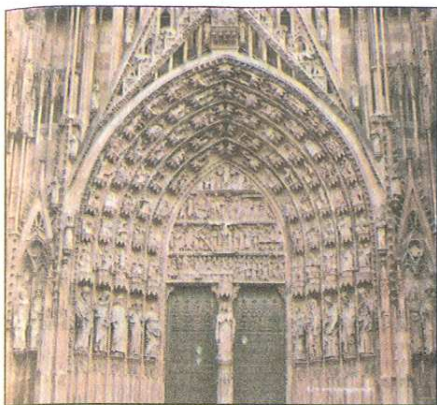

Готична статуя мейсенського маркграфа Еккегарда та його дружини. Собор у Наумбурзі. XIII ст. (Німеччина)

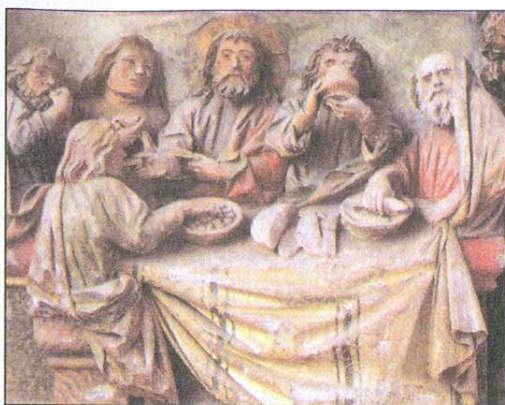
на розписах і нехристиянські зображення — жонглерів, мисливців, звірів, чудовиськ та ін.

Архітектурними пам'ятками середньовічної Європи є також феодальні замки та зовні схожі на них монастирі.

Коли в Європі вирости міста, на зміну романському стилю прийшов готичний (від слова «готи»). Батьківщиною його була Франція. У готичному стилі зводилися переважно собори та міські ратуші. На відміну від приземкуватих романських будівель, готичні собори

Скульптурне оформлення головного входу готичного собору в Страсбурзі. XII-XV ст. (Франція)

Готичний рельєф «Тамна вечеря» в Наумбурзькому соборі. (Німеччина). Кого зобразив скульптор?

своїми гостроверхими баштами та стрільчатими арками спрямовувалися вгору. Іноді вони досягали висоти сучасного 40-поверхового хмарочоса. Для цього майстри-будівельники застосували нову конструкцію склепіння та зовнішні опорні стовпи. Готичний собор мав легкі колони, стіни, вкриті мереживом кам'яної різьби й численними статуями. Напрочуд красиві вікна соборів були з кольорового скла і замінювали настінні розписи. Їх назвали вітражами. Різнобарвні скельця вітражів зображували релігійні та побутові сцени, рицарські турніри тощо.

Нефи найбільших готичних соборів вмщали до 10 тисяч людей — жителів цілого міста. Такі собори зводили кілька поколінь майстрів упродовж десятків, а то й сотень років.

Нефи (нави) — відокремлені рядом стовпів чи колон церковні приміщення. Бувають середні, бічні та поперечні нефи.

Скульптура готичних соборів була пластичнішою й привабливішою, ніж ранньосередньовічна.

Раннє Відродження та гуманізм в Італії XIV–XV ст.

У XIV–XV ст. серед інтелектуалів Італії зростало захоплення культурою стародавніх греків і римлян, на той час майже забутою. Вона приваблювала їх передусім своєю повагою до людини. Ревних шанувальників античної культури пізніше назвали **гуманістами** (від латинського слова гуманус — «людський»). Зусиллями гуманістів ця культура ніби заново народилася, стала основою нової культури, яку назвали Відродженням (французькою — Ренесансом).

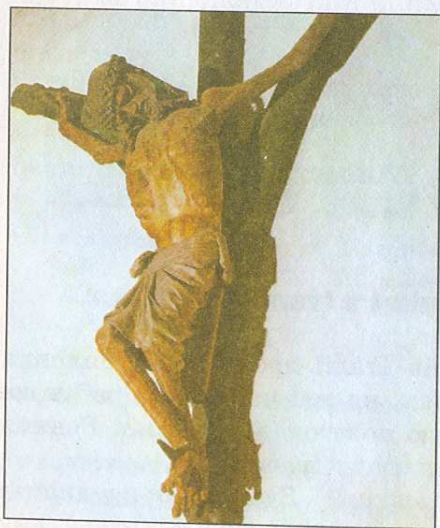
Гуманісти — людинолюби, ті, хто вважав людину найвищою цінністю, захищав її право на свободу і щастя.

Згадаймо: середньовічна церква спершу визнавала людину істотою гріховною, а працю — божою карою за гріхи. Таке ставлення до людини і праці гуманісти вважали несправедливим. Людина приречена страждати? Ні, вона богоподібна й розумна і заслуговує на любов та шану. Праця — кара Господня? Ні, вона облагороджує людину, є богоугодною.

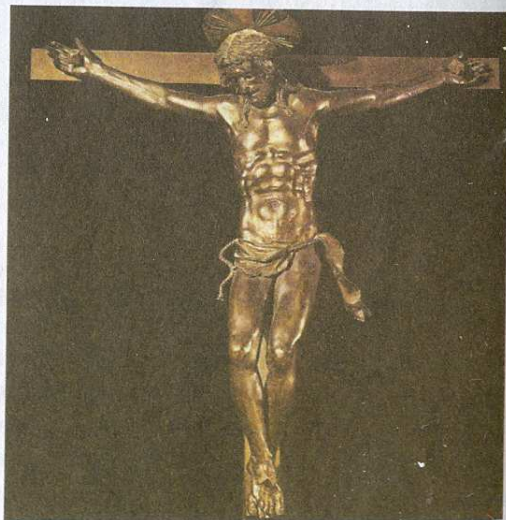
Гуманісти обстоювали права людської особистості. Людина має право насолоджуватися природою, коханням, славою. Проте в неї є й обов'язки перед Богом і суспільством. Вона повинна бути справедливою, порядною, працьовитою, жертвувати особистою вигодою задля громадських інтересів. Гуманісти вважали, що людина не повинна коротати вік у монастирській келії. Творча праця та освіченість — ось що відрізняє її від худоби. Гуманісти згадували мудру заувагу римського письменника й філософа Сенеки: «Ніщо не варте більшої хвали, ніж людська душа. В порівнянні з її величчю ніщо не є великим».

Так ставилися гуманісти до людини. А яким бачилося їм досконале суспільство? В ньому не буде війн, розбою, тиранії, процвітатимуть політичні свободи. Громадяни житимуть за законами, складеними в інтересах більшості, віддаватимуться громадським справам. Гуманісти схвалювали господарську заповзятливість, допускали збагачення, однак застерігали, що потяг до багатства псує людину, а тому шкідливий для суспільства. Людина має бути щедрою, великодушною.

Гуманісти об'єднувалися в гуртки, що утворювалися в містах Італії. Центром гуманістичного руху стала Флоренція.

Розп'яття. Готична дерев'яна скульптура початку XIV ст.

Розп'яття. Скульптор Донателло. XV ст.

Яка різниця в зображеннях Розп'яття скульптором початку XIV ст. і представником італійського Відродження Донателло?

Сміливі, нові ідеї гуманістів завоювали багатьох. Ними захоплювалися вельможі, міські патриції, багаті купці, сеньйори, навіть церковники (включаючи пап). Гуманістів охоче запрошували викладати філософію, історію та інші **гуманітарні** науки в школах та університетах.

Родоначалником гуманізму в літературі став флорентієць Франческо Петрарка (1304–1374 рр.). У «Книзі пісень» він оспівав своє кохання до Лаури (невідомо — реальної чи вигаданої красуні). Петрарка осуджував схоластику за її пустопорожні мудрування, захоплювався гуманітарними науками. Він був зачарований античною культурою, користувався не грубуватою середньовічною латиною, яку порівнював із засохлим деревом без листя й плодів, а багатою, гнучкою класичною латиною — мовою римських поетів і промовців.

Мадонна з дитям.
Скульптор Донателло. XV ст.

Гуманітарний — звернений до людини, суспільства.

Однодумцем Петрарки був Джованні Боккаччо (1313–1375 рр.) — автор збірки оповідок «Декамерон». Він цінував у людині не її походження, а розум, мужність, порядність. Боккаччо глузував зі святництва, тому накликав на себе гнів церкви.

Інший видатний італійський гуманіст XV ст. Лоренцо Валла ратував за те, щоб церква займалася виключно питаннями віри й не втручалася в мирські справи.

В італійському мистецтві XIV–XV ст. ідеали Відродження й гуманізму втілювали скульптор Донателло, художник Мазаччо та ін.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви твори середньовічного європейського епосу.
2. Що таке куртуазна література? Про що в ній писалося?
3. Хто такі ваганти? Про що вони писали?
4. Яким уявлявся світ середньовічній людині?
5. Порівняй будівлі, виконані в романському та готичному стилях.
6. Що означають терміни «Відродження» і «гуманізм»? Чому новий напрям в італійській культурі XIV–XV ст. назвали Відродженням, а його представників — гуманістами?
7. Чим відрізнялася культура раннього італійського Відродження від середньовічної?

8. Використавши додаткову літературу, підготуй повідомлення про життя і творчість одного з представників раннього італійського Відродження.

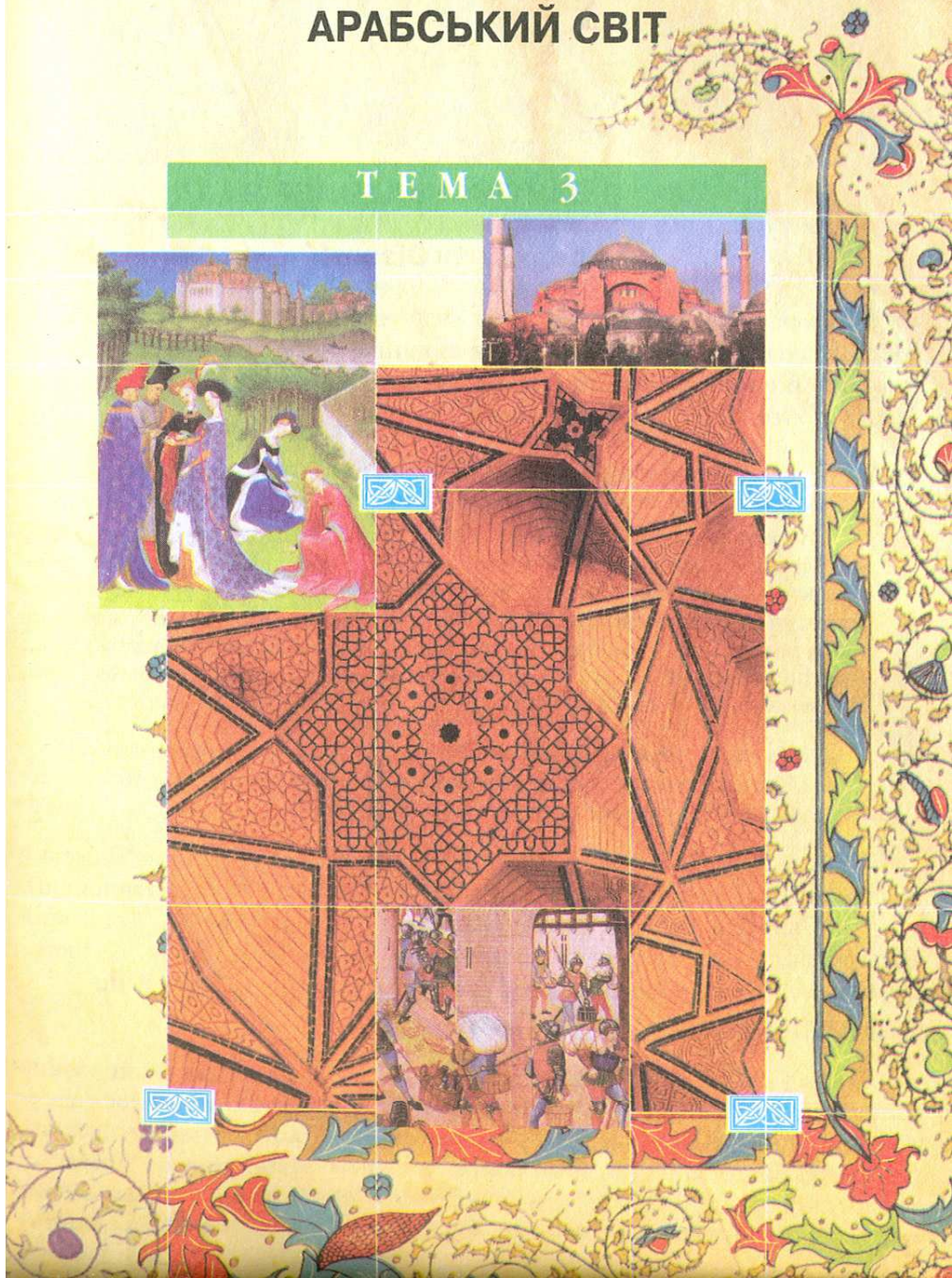
ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Із наведених висновків до теми 2 вибери 12, які відповідають змісту теми. Поясни свій вибір.

1. Церква на середньовічному Заході:
 - а) у всьому корилася світській владі;
 - б) встановила своє верховенство над світською владою;
 - в) боролася за владу із світськими правителями, але водночас і співпрацювала з ними.
2. Монахи на середньовічному Заході:
 - а) не вели господарства;
 - б) брали участь у внутрішній колонізації;
 - в) організовували добре поставлені господарства й посприяли розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі.
3. Роль церкви у культурному житті середньовічного Заходу полягала в тому, що церква:
 - а) створила і розвинула християнську культуру;
 - б) не сприяла розвитку природничих наук;
 - в) чинила перешкоди поширенню освіти;
 - г) посприяла поширенню освіти серед населення.
4. Церква:
 - а) мирилася з еретичними рухами;
 - б) боролася з ересями виключно способом організації гоніння на еретиків;
 - г) гоніння на еретиків поєднувала з намаганнями довести хибність їхніх релігійних тверджень, схилити еретиків на свій бік.
5. Роль церкви в політичному житті середньовічного Заходу була такою церква:
 - а) цуралася політики;
 - б) брала активну участь у політичному житті;
 - в) намагалася з вигодою для себе впливати на державну політику.
6. Середньовічна культура на Заході формувалася як:
 - а) суто християнська;
 - б) продовження античної культури;
 - в) продовження культури варварів;
 - г) злиття античної, християнської і варварської культур.
7. Культура на середньовічному Заході:
 - а) не зазнала впливу інших культур;
 - б) зазнала помітного впливу арабської культури.
8. Європейська культура в середні віки:
 - а) розвивалася стало;
 - б) перебувала в занепаді;
 - в) переживала періоди занепаду й розквіту.

ЄВРОПА. ВІЗАНТІЯ. АРАБСЬКИЙ СВІТ

ТЕМА 3

§ 1. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

Народження Візантії

У 330 р. імператор Константин зробив столицею Римської імперії місто Візантій, яке лежало на мальовничому березі Босфору. Нову столицю спершу називали Новим Римом, а згодом — Константинополем, тобто «містом Константина».

- **VI ст. Із повідомлення середньовічного історика Йордана про відвідання Константинополя остготським королем**

(Король) увійшов у царствене місто й здивовано промовив: «Тепер я бачу на власні очі це знамените місто, розповіді про яке часто слухав з недовірою». Озираючись на всі боки, він то захоплювався розташуванням міста, то дивувався каравану кораблів... Дивлячись на знамениті стіни та на юрму народу, який хвилею стікався сюди, немов військо в бойовому строю... (він) промовив: «Поза сумнівом, (римський) імператор є земним богом, і той, хто зважиться повстати проти нього, сам буде винен у своїй смерті».

1. Яке враження справив Константинополь на остготського короля?
2. Як працювала на владу імператора велич нової столиці? Чому імператор не шкодував коштів на її розбудову?

У 395 р. Римська імперія остаточно розкололася на Західну Римську (зі столицею в Римі) та Східну Римську (зі столицею в Константинополі). Східна Римська імперія стала називатися Візантійською. Територія Візантії включала Балканський півострів, Малу Азію, Сирію, Палестину, Єгипет, частину Месопотамії і Закавказзя, острови Крит і Кіпр.

Знайди на карті територію Візантії та її столицю

Влада у Візантії належала імператору, який спирався на численне чиновництво. Імператор був **самодержцем**. Його слово вважалося законом. Імператорська влада не була спадковою, тобто не переходила від батька до сина, оскільки його обирали вельможі та військо. Тому, на відміну від Західної Європи, де монархами ставали за правом народження, у Візантії трон міг посісти будь-хто — воїн, конюх, селянин.

Коронування імператора Юстиніана II

Символи імператорської влади – корона і держава

Двоголовий орел – герб Візантії

Це породжувало політичну нестабільність у державі. Боротьба за владу велася постійно й запекло, рідко який імператор утримувався на троні до старості й помирав без сторонньої допомоги.

Самодержець — монарх, якому належить уся повнота влади, який нікому не підзвітний.

«Золотий вік» Юстиніана

Візантія розквітла за правління імператора Юстиніана (527–565 рр.).

Віч-на-віч

Юстиніан був людиною освіченою, розумною, вольовою і водночас жорстокою, підступною, дворушною, безмежно честолюбною і владолубною. Він одружився з чарівною Феодорою — колишньою цирковою актрисою. Кращої пари годі було й шукати! Феодора ні в чому собі не відмовляла (її називали позаочі «вчителькою безсоромності»), купалася в розкошах, була жорстокою, невблаганною і мстивою, великим майстром плести **інтриги** при дворі. У неї запобігали ласки не лише вельможі, а й іноземні володарі. З Юстиніана вона, як мовиться, сукала мотузки, правила разом з ним. У лиху годину виявляла більше мужності й витримки, ніж імператор.

Інтриги — приховані зловмисні дії, наклепи, підступи, корисливі хитрощі.

Юстиніан зумів повернути імперії колишню велич. Візантія відвоювала ряд земель у варварів (Північну Африку — у вандалів, Сицилію та Південну Італію — в остготів, Піренейський півострів — у вестготів), впроваджували судову систему. Укладений ними збір римських законів — «Кодекс Юстиніана» — впродовж століть визначав судове життя не лише

*Імператриця Феодора.
Мозаїка VI ст.*

*Імператор Юстиніан в оточенні своїх воїнів,
царедворців і дипломатів. Мозаїка VI ст.*

Візантії, а й Європи. Імператор рішуче насаджував християнство. Він побудував у Константинополі архітектурну окрасу столиці — храм святої Софії — найвеличніший православний храм у світі, «храм храмів». На кордонах імперії він звів потужний оборонний вал із фортець.

На грандіозні будівельні роботи та казкову пишноту імператорського двору витрачалися шалені кошти. Тому не дивно, що населення знемагало під податковим тягарем. Податки та свавілля чиновників зрештою допекли народ до живого. У Константинополі спалахнуло грізне повстання «Ніка» (тобто «Перемагай!» — заклик повсталих). Повстанці перетворили столицю в руїну. Юстиніан не зрікся влади й не втік з міста лише тому, що Феодора нагадала йому стародавню мудрість: «Царська влада — чудовий саван» (тобто, за владу слід боротися до останнього подиху). Врешті-решт, уряд з допомогою варварів-найманців потопив повстання в крові.

Лангобарди, перси та араби нападають на Візантію. З середньовічної мініатюри

Після смерті Юстиніана Візантійська імперія почала занепадати.

Невдовзі їй довелося зіткнутися з грізними ворогами — арабами і персами. Персів вдалося угомонити, але з арабами, які заснували свою державу — Арабський халіфат, поладнати було складніше. Араби захопили Єгипет, Близький Схід й просувалися все далі й далі на захід та схід. Константинополем вони не оволоділи лише тому, що візантійці застосували проти них жахливий «грецький вогонь».

Для всезнайок

Носи візантійських суден прикрашали позолочені зображення лева чи іншого звіра. З їхньої пащі на ворогів викидалися струмені «грецького вогню», що жахало варварів. Ворога також закидали посудинами зі зміями, скорпіонами, смердючими речовинами.

Буремні VII–XI століття. Іконоборство

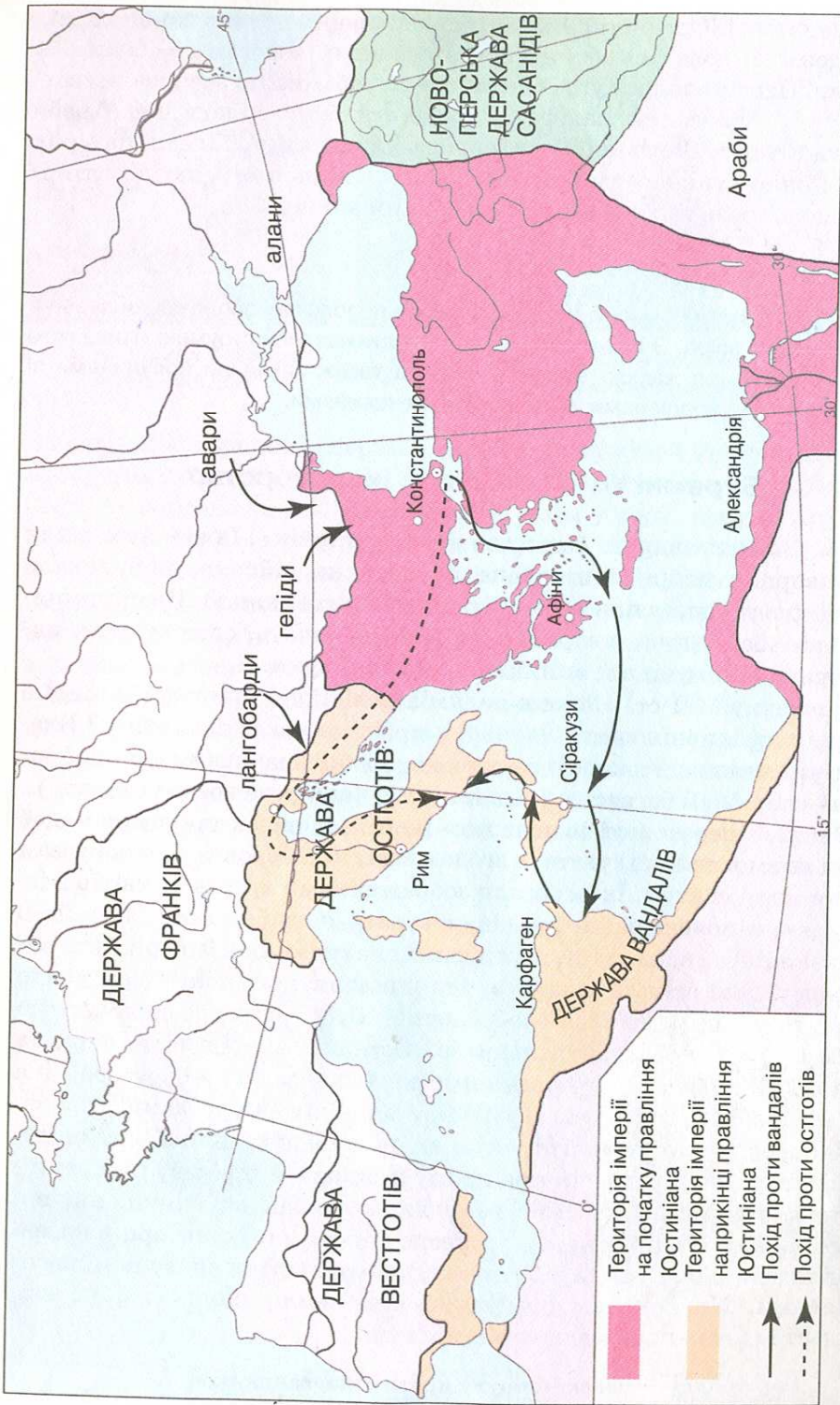
Утім, Візантія вдруге вступила в «золотий вік». Із вільних селян вона створила добре вишколене й озброєне військо, побудувала сильний флот. Однак при цьому її постійно лихоманило. Не припинялася боротьба за трон, сварилася між собою знать, спалахували народні бунти й повстання, виникали еретичні рухи.

На початку VIII ст. оливи в полум'я релігійних негараздів підлив сам уряд, породивши ересь **іконоборців**. Як це могло трапитися? Влада, підтримувана військовою верхівкою, зробила це навмисно, щоб забрати від церкви її багатства (не вистачало коштів на воєнні витрати).

У 726 р. імператор велів почепити ікони в церквах так високо, щоб віруючі не змогли їх цілувати, а згодом взагалі заборонив вшановувати ікони та моці святих. Їх замінили зображеннями хреста та квітів і дерев. Вірянам пояснювали, що вшановувати потрібно Бога, а не його зображення! Але візантійці, передусім монахи (яких в імперії було видно-невидимо) звикли вважати, що поклонятися іконі — означало поклонятися тому, хто на ній зображений. Суспільство розкололося на іконоборців та іконошанувальників. Останніх підтримали папа та патріарх. Між обома угрупованнями почалася запекла боротьба, яка тривала понад сто років і велася найбрутальнішими методами. Імператори-іконоборці катували й страчували іконошанувальників, руйнували монастирі, не забуваючи при цьому забирати в державу їхні землі. Зрештою, в середині IX ст. перемогли іконошанувальники, які організували в столиці урочисту процесію з іконами. Іконоборців назвали еретиками й відлучили від церкви, церковні стіни знову прикрасили іконами. Монастирям повернули їхні землі, щоправда, не всі. Суспільство після цього дещо вгомонилося.

Іконоборці — учасники руху проти шанування ікон.

Візантійська імперія Юстиніана.

Покази на карті кордони Візантійської імперії за Юстиніана. З'ясуј, хто нападав на Візантію й на які варварські королівства вона сама організовувала військові походи

Але й після релігійного замирення візантійці не зажили в спокої, бо Візантія майже безперестанно з кимось воювала. Здебільшого, їй доводилося відбивати ворожі напади. Хто лише не зазіхав на Візантію в IX–XI ст.! Найгрізнішими того часу її ворогами були араби, слов'яни, нормани та турки.

На півночі Балканського півострова тюркомовні зайти **булгари** у VII ст. утворили свою державу — Перше Болгарське царство. Вони змішалися з тамтешніми слов'янами. Болгарські князі прагнули завладіти візантійським троні і не давали Візантії спасу своїми нападами. Візантія спробувала, як кажуть китайці, «вигнати диявола за допомогою сатани» — розгромити Болгарію силами князя русів Святослава. Але той сам захопив Болгарію й хотів учинити те саме з Константинополем. Тому лише на початку XI ст. Візантія загарбала Болгарію. Зробив це імператор Василій II (976–1025 рр.), якого назвали Болгаробойцем.

Імператори не гребували у боротьбі з варварами жодним засобом. Вони намагалися пересварити їх між собою, керуючись римським правилом «поділяй і володарюй».

Джерело

• VI ст. Із листа імператора Юстиніана до одного з варварських вождів

Я послав мої подарунки наймогутнішому з ваших вождів. Вони призначені тобі, бо вважаю тебе наймогутнішим. Але інший силоміць перехопив мої подарунки, заявляючи, що він серед вас найголовніший. Покажи йому, що ти найвеличніший з усіх, відбери від нього те, що він привласнив, помстися йому. Інакше буде зрозуміло, що верховний вождь — він, і ми до нього виявимо свою прихильність, а ти втратиш переваги, які ми тобі надали.

Яку політику по відношенню до варварів здійснював імператор? Згадай, чи він першим вдавався до неї?

Латинська імперія 1204–1261 рр.

Покажи на карті Латинську імперію та східносередземноморські держави хрестоносців

Візантія після 1261 р.

Покажи на карті відроджену в 1261 р. Візантію та західні й південні походи монголів і турків

Однак Візантії не вистачило сили віднайти пожадливих сусідів, яким муляли очі її багатства. В 1071 р. турки-сельджуки вщент розбили візантійську армію й полонили імператора. Тоді ж нормани остаточно захопили володіння Візантії на Апеннінському півострові. Але найтяжчі випробування ще чекали на неї.

Початок кінця

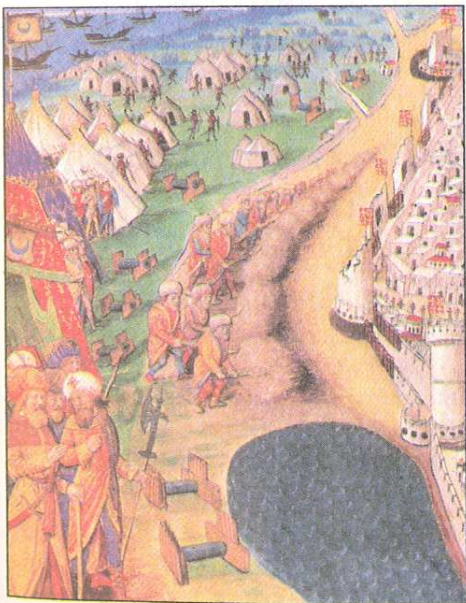
Наприкінці XI ст. почалися Хрестові походи. Здавалося б, це лихо обмине візантійську столицю — центр православ'я. Проте в організацію Четвертого Хрестового походу втрутився хитрючий дідуган — сліпий венеціанський дож (правитель) Енріко Дандоло. Він задумав руками хрестоносців знищити основного торгового конкурента Венеції на Сході — Візантію. Політична махінація дожа вдалася. У 1204 р. хрестоносці вдерлися в Константинополь, щоб, як вони заявляли, посадити на трон «законного» імператора. Вони до нитки пограбували місто, понищили силу-силенну городян.

На території Візантії утворилася Латинська імперія — держава хрестоносців. Візантія тимчасово зникла з історичної карти. Її імператор зберіг владу лише в Малій Азії (Нікейська імперія). Частина візантійської території дісталася Венеції. Проте візантійців підтримали турки і торгові суперники венеціанців — генуезці. Тому візантійці поступово відвоювали в Латинської імперії свої землі. В 1261 р. вони знову оволоділи Константинополем. Цього разу вже Латинська імперія перестала існувати, а Візантійська відродилася. Але ненадовго.

Сумний фінал

Відроджена Візантія була немічною державою. Її лихоманила запекла боротьба за трон, від неї відпадала одна область за одною, в її скарбниці гуляв вітер, й безцеремонно грабувало генуезьке купецтво. Із зовнішніх ворогів їй найбільше дошкуляли італійські нормани, слов'янські племена, половці й, особливо, турки, які переселилися з Центральної Азії в північно-західну частину Малої Азії. Турецький *султан* Осман поширив свою владу на візантійську Малу Азію. Турки почали завоювання Балканського півострова — розгромили Сербію й Болгарію. Константинополь опинився в оточенні. Перед лицем смертельної небезпеки візантійська знать остаточно пересварилася. Одні сподівалися, що Західна Європа їм допоможе, якщо на її вимогу об'єднати православну церкву з католицькою. Інші ж більше боялися католицького Заходу, ніж ісламської Туреччини. Візантійський адмірал заявляв, що краще бачити у Константинополі турецьку чалму, аніж папську *тіару*. Впливове візантійське духовенство також панічно боялося католицизму.

У середині XV ст. величезна турецька сухопутна армія і флот почали облогу Константинополя. Візантійці відчайдушно оборонялися, проте сили були нерівними. Ніхто не прийшов Візантії на допомогу, хоч

Імператор Михайло VIII Палеолог бере в облогу Константинополь у 1261 р. з військовою допомогою турків (на передньому плані) та генуезців (на задньому плані). Середньовічна мініатюра

Облога турками Константинополя в 1453 р. Художник Ж. Місло. XV ст. На задньому плані – турецькі судна, що їх султан велів перетягти сушею, щоб їх обложити місто також з моря

імператор і підписав указ про злуку православної церкви з католицькою. Візантіяці перегородили бухту Золотий Ріг масивним залізним ланцюгом, щоб турецькі судна не змогли наблизитися до міста, але турки перетягли судна сушею і розпочали штурм. Дуже швидко імператор загинув у бою з нападаючими. 29 травня 1453 р. турки оволоділи Константинополем, пограбували його, обернули в рабство десятки тисяч городян. З верхівки храму святої Софії збили золотий хрест, а на його місце прикріпили ісламський півмісяць — і став православний храм найбільшою мусульманською мечеттю. Константинополь став столицею Османської (заснованої Османом) імперії — Істамбулом (українською — Стамбулом). Упродовж кількох років турки прилучили до Османської імперії те, що залишилося від колишньої Візантійської імперії. Дату загибелі Візантії, 1453 р., історики іноді вважають кінцем середньовіччя.

Султан — титул монарха в деяких країнах Сходу.

Тіара — трійчаста корона папи римського з хрестом зверху.

Що об'єднує в історії Візантії ці дати: 1071, 1204, 1453 рр.?

Для всезнайок

Щоб швидше оволодіти Константинополем, турки відлили велетенську облогу гармату, яка стріляла майже півтонними кам'яними ядрами і звуки пострілу якої було чути за 50 км. Однак із цього страховиська не вдалося влучити в ціль, до того ж його невдовзі розірвало.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто і коли заснував Константинополь?
2. Які області входили до складу Візантійської імперії? Покажи їх на карті.
3. Назви причини іконоборського руху. Чим він завершився?
4. Чому візантіяцям доводилося майже постійно воювати? З ким вони воювали найбільше?
5. Чому правління Юстиніана названо «золотим віком»?
6. Охарактеризуй політичне життя Візантії в такі періоди її історії: IV–VI, VII–XI та XIII–XV століття. Полічи, скільки часу проіснувала Візантія.

Суспільство

Суспільство Візантії складалося з аристократів, чиновників, духовенства, купецтва, інтелігенції, ремісників, селян і рабів. Васальні відносини в ній не склалися.

Аристократи жили зі своїх маєтків, ремесло і торгівлю вони зневажали.

Чиновний люд жив на державну платню, але більше мав зиску з хабарів та обкрадання держави. Він піднімався по службовій драбині часто завдяки своїм зв'язкам та умінню годити начальству.

Численним і впливовим було духовенство, яке жило на церковні доходи та плату мирян за церковні послуги. Клірики і монахи таємно займалися лихварством, яке християнська церква вважала злом.

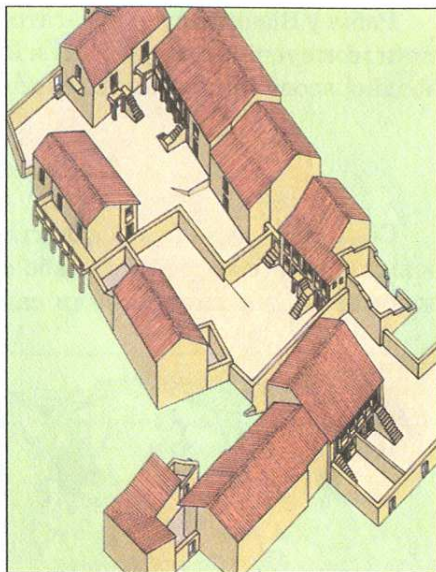
Купецтво багатіло на посередницькій торгівлі. На ярмарках у містах Візантії, особливо у Константинополі — світовому торжищі — можна було батька рідного купити. Тут торгувало іноземне купецтво — болгарське, руське, італійське. Візантійська золота монета, як тоді говорили, «ходила від одного краю землі до іншого».

До інтелігенції належали чиновники, духовенство, викладачі, студенти, науковці. Вони не розкошували, проте й не приторговували (торгівлю не вважали почесним заняттям).

Ремісничий люд був численним. Частина ремісників (особливо ювеліри) жили заможнo, інші ледь зводили кінці з кінцями. Загалом ремесло у Візантії вважалося непрестижним заняттям.

Міст у Візантії було більше, ніж на Заході, тому городян у ній нараховувалося чимало. Але чисельно переважали селяни — основні годувальники суспільства. Переважно вони були вільні, лише платили податки та служили у війську. Об'єднувалися в громади. Щоб селяни не стали кріпаками, уряд заборонив їм віддаватися під захист багатіїв і вельмож. Навіщо уряду це знадобилося? Від податків, що їх платили державі селяни, залежав добробут царедворців і чиновників, тому селянські господарства мали бути міцними.

Візантійського селянина лякали не феодальні замки (у Візантії не було цих розбійних гнізд), а міста. Городяни за безцінь скуповували в селян сільськогосподарську продукцію, а ремісничі вироби продавали їм утридорога. Тому селяни недолюбували городян, вважали їх розбещеними, нахабними. Городяни платили їм тією ж монетою — називали їх грубими, неохайними, дрімучими.

Такий вигляд мало в VII ст. невелике заможне візантійське село. Двері й вікна кам'яних селянських будиночків виходили в огорожений внутрішній дворик. Худобу і знаряддя праці селяни тримали в напівпідвальних приміщеннях

Поміркуй, чому вільні селяни жили заможніше, ніж кріпаки?

Рабів у Візантії було небагато, до того ж їх поступово меншало. Відносини між суспільними верхами й низами в ній були складними. Візантію неодноразово лихоманили руйнівні народні повстання й бунти.

Повсякденне життя

Селяни будували своє житло з каменю та очерету. Помешкання освітлювали смолоскипом або скалкою. Спали на матраці, набитому соломкою. Біля хатини були садок, город, господарські будівлі, льох або яма, вриті в землю великі глеки для зберігання зерна, вина, маслин. Сільські ж багатії мали в будинках дорогі меблі, освітлювали помешкання світильниками на чистій маслиновій олії, спали в ліжках, біля яких курилися пахощі. Городяни також жили по-різному. Одні мешкали в розкішних палацах або добротних будинках, інші — в бідняцьких халупах.

Візантійська сім'я обідає.
З малюнка XIV ст.

Харчувалися селяни ячмінним хлібом, овочами, часом взагалі половою та жолудями. Заможні споживали м'ясні делікатеси. Ці **гурмани** нерідко страждали на ожиріння. Добре наїдалися візантійці вранці, обідали сьак-так, вечеряли самими овочами та фруктами. Страву просто з горшка брали рукою або виделкою.

Одяг носили візантійці різний. Убогі одягалися в короткий плащ, перекинтий через плече, сорочку з грубого полотна чи шерсті (її заправляли в штани, пошиті з такої ж тканини), взували чоботи, перев'язані навхрест ремінцем. Багаті одягали хітон з тонкого полотна, добротні вовняні штани, підперезані дорогим поясом, хизувалися в чоботях із загнутими носками.

Порівняй побут візантійських селян і городян

Гурман — любитель і знавець делікатесів.

Наукові знання. Дива техніки

Візантійці шанобливо ставилися до науки, яку називали філософією. До неї вони відносили богослов'я, математику, природознавство, етику, політику, граматику, риторику (красномовство), діалектику (логіку), астрономію, музику та правознавство.

Візантійські богослови зробили вагомий внесок у розробку православного віровчення. При цьому вони спиралися на античну філософію, використовуючи, на відміну від європейських схоластів, праці не лише Арістотеля, а й інших античних учених. Марно сушили голови над розв'язанням проблеми: як краще пізнавати Бога — розумом чи вірою? По-різному відповідали також на питання: Бог чи доля керують Всесвітом і людським життям?

Суднобудівники за роботою.
Художник В. Фаворський. ХХ ст.

Візантійські наука й техніка значно випереджали західноєвропейські. Візантійський учений Лев Математик започаткував алгебру, замінивши цифрові символи літеровими. Він винайшов **світловий телеграф**, багато хитромудрих механізмів, якими зачудовувалися іноземці. Це були рухомі статуї, механічні співочі птахи тощо.

Світловий телеграф — система сигнальних вогнів для передачі термінових повідомлень на великі відстані.

• **Х ст. Із розповіді італійського посла про прийом іноземних дипломатів у палаці імператора Константина VII Порфірородного**

Перед тронем імператора стояло мідне, однак позолочене дерево, гілки якого рясніли всілякими птахами, зробленими з бронзи й позолоченими. Птахи співали, кожен свою особливу мелодію. Сидіння імператора було влаштоване так майстерно, що воно здавалося низеньким, майже на рівні землі, потім дещо вищим і, нарешті, повислим у повітрі. Велетенський трон оточували, немов вартові, мідні чи дерев'яні... позолочені леви, які шалено били своїми хвостами землю, відкривали пащі, рухали язиками й гучно рикали. Після того, як я... втретє схилився перед імператором, вітаючи його уклінно, я підвів голову й побачив імператора вже зовсім в іншому вбранні, майже під стелею зали, тоді як щойно я бачив його на троні над самісінькою землею. Я не міг збагнути, як це трапилося. Мабуть, його підняв угору якийсь механічний пристрій.

Поміркуйте, навіщо вдавався імператор до такого штукарства.

У Візантії здійснювалися **астрономічні спостереження**, тісно пов'язані з **астрологією**. Візантійські медики працювали над діагностикою — розпізнаванням недуг. Хімічних знань візантійцям вистачило для того, щоб налагодити виробництво скла, кераміки, емалей і фарб. Вони винайшли «грецький вогонь» (ним спалювали ворожі кораблі). Візантійські мандрівники й прочани зробили цінні географічні спостереження.

Астрономічні спостереження — такі, що пов'язані з астрономією, тобто наукою про небесні тіла.

Астрологія — вчення, за яким на основі розташування небесних тіл можна передбачати майбутнє, долю людини.

З гуманітарних знань у Візантії особливо шанували правознавство та історію. Найвидатнішим візантійським істориком був Прокопій Кесарійський, який описав царювання Юстиніана, свого володаря. В XI ст. прославився всебічно обдарований вчений-енциклопедист Михаїл Пселл.

Віч-на-віч

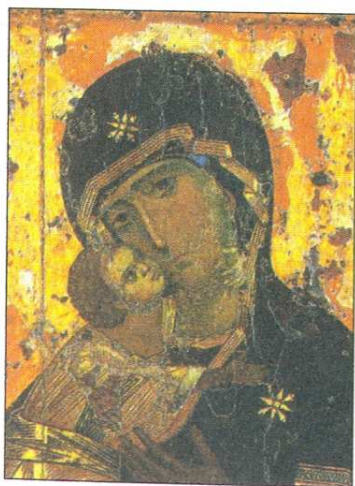
Михаїл Пселл — богослов, філолог, правознавець, фізик, астроном, біолог. Вправно пристосовувався до політичної обстановки — пережив при дворі правління дев'яти імператорів, навіть став першим міністром.

Навчання і виховання

У Візантії престижною вважалася чиновницька кар'єра. Вона потребувала високої освіченості, що заохочувало молодь до навчання.

Освіта була доступною не всім, бо державних шкіл налічувалося небагато, церковні та монастирські готували лише духовенство, а приватні були платними. До того ж книги (їх писали на пергаменті) були розкішшю, не кожен міг їх придбати. Все ж грамотних серед простого люду у Візантії нараховувалося більше, ніж на Заході.

На твою думку, чому грамота набула більшого поширення у Візантії, ніж на Заході?

Володимирська Богоматір.
Візантійська ікона XII ст.

Селяни віддавали своїх синів у науку до майстра в місто. Частина аристократів давала своїм дітям вищу освіту, але більшість готувала своїх синів до військової кар'єри і не обтяжувала їх науками. Навчалися діти по-різному: одні — сумлінно, інші — більше любили «тусуватися», відвідувати спортивні змагання, гулянки, бродити знічев'я вулицями тощо.

Дівчаток вчили одного — як бути жінкою та матір'ю, їхню свободу обмежували. Появі на світ дівчинки раділи менше, ніж хлопчика.

Сяку-таку освіту можна було здобути будь-де, а добру — лише в Константинополі. Тому «другий Рим», немов магніт, притягував до себе молодь з усіх куточків імперії.

Література

У Візантії склалися світська (нецерковна, побудована на античній традиції) та церковна (на християнській основі) літератури. Вони суперничали між собою, але й доповнювали одна одну.

Церковна література створила дуже популярні в народі «житія святих». У них легенди перемішані з життєвою правдою.

Візантійські літератори багато зробили для збереження античної літератури, в яку вони були просто закохані. У Візантії виник знаменитий епос про Дігеніса Акріта. В ньому йшлося про подвиги та кохання. Після завоювання Візантії хрестоносцями склався грецький лицарський роман, грецька література освоїла куртуазну лірику.

Свята, видовища, розваги

Візантійці вміло проводили своє дозвілля. Вони відзначали християнські свята, особливо Великдень, але не зреклися й «бісівських ігрищ» — поганських свят і обрядів. Так, у ніч проти 1 січня святкували календи (на Русі їх назвали колядами), а дещо раніше — брумалії — найкоротші дні в році. Чоловіки переодягалися жінками, жінки — чоловіками, співали й танцювали ряджені, випрошуючи гостинці. Напередодні Трійці відзначали русалії — весняне свято квітів. Воно супроводжувалося іграми, танцями, «скаканням», а часом — і бійкою. Вся Візантія відзначала день коронації імператора, його одруження, народження спадкоємця. Звичайно, організували й сімейні свята — хрестини, заручини, весілля тощо.

Згадай українські народні гуляння. Чи є серед них схожі на візантійські? Якщо така схожість є, то звідки вона взялася?

Візантійці дуже любили спортивні змагання, особливо кінні перегони на *іподромі*. Подивитися на кінні перегони ходили навіть монахи (вони потім замолювали цей гріх — до наступних перегонів). Спортивні болільники розбилися на угруповання — «сині», «зелені». Ці угруповання брали активну участь у політичному житті держави. Наприкінці XII ст. Візантія ознайомила з лицарськими турнірами.

Іподром — місце для проведення кінно-спортивних змагань.

Античний театр у Візантії не віродився. Проте актори були. На вулицях вони розігрували комічні сцени, не завжди пристойні. Публіку розважали канатоходці, жонглери, дресирувальники ведмедів і собак.

Вельможі захоплювалися полюванням з мисливськими собаками та соколами, розважалися грою в шашки, шахи, кості.

Архітектура та мистецтво

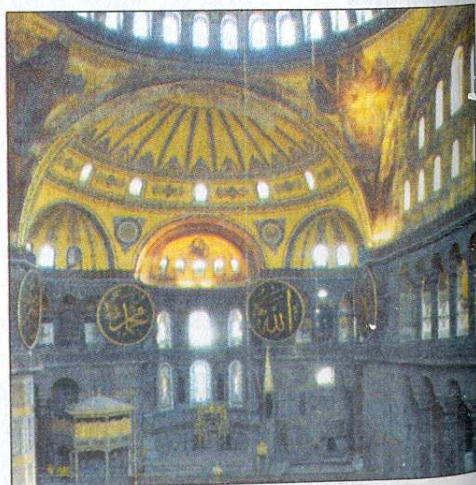
Візантійці досягли справжніх вершин в архітектурі та мистецтві. Вони зберегли високу техніку античного мистецтва, наповнивши його новим, християнським, змістом. Особливих успіхів досягли вони в мозаїці, фресках та іконопису.

Розквітла у Візантії палацова та церковна архітектура. Іноземців вражав своїм багатством і досконалістю архітектурних форм столичний палац імператора. Архітектурним шедевром був і константинопольський храм св. Софії. Його увінчував велетенський купол, який здавався невагомим, ніби висів у повітрі. Храм був двоярусним (другий ярус призначався для жінок, вони молилися окремо від чоловіків), мав понад 100 колон. Стіни й колони були облицьовані різнокольоровим мармуром, порфіром, малахітом і прикрашені чудовою мозаїкою.

Уславлені візантійські майстри брали участь у спорудженні храмів в інших християнських країнах, зокрема в Київській Русі (Софійський собор у Києві).

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Яким було суспільство у Візантії? Чим воно відрізнялося від західноєвропейського?
2. Порівняй побут візантійських селян і городян.
3. Які винаходи зробили візантійці?
4. Склади розгорнутий план до ліхтариків: а) навчання та виховання; б) література; в) свята, видовища, розваги; г) архітектура та мистецтво.
5. Візантію історики часом називають «золотим мостом» між стародавньою та новою добою. Поміркуй, чому?

Храм св. Софії в Константинополі (Стамбулі). VI ст. Зовнішній вигляд та інтер'єр

§ 2. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

Арабські завоювання VII–VIII ст. тісно пов'язали християнський Захід та ісламський світ, стосунки між якими були непростими. Християни і **мусульмани** досхоchu навоювалися між собою, але водночас налагодили й мирну торгівлю та обмінювалися культурними надбаннями.

Мусульманин — той, хто сповідує іслам.

Про те, як з'явилися християни в Європі, вже йшлося. Але де, коли і як з'явилися мусульмани, що їх європейці називали сарацинами («східняками»)?

Аравія й араби

Творцями ісламу були жителі Аравії — араби.

Аравійський півострів з трьох боків омивають моря. Це справжнє царство піску. Майже всю територію вкривають піщані й кам'янисті пустелі та напівпустелі. Там немає річок, є лише сухі річища — ваді. Дощі в Аравії випадають тільки взимку. Проте там завжди вирувало життя, був багатий рослинний і тваринний світ. Найбільшого ж значення для Аравії набули прадавні караванні шляхи, що поєднували Східне Середземномор'я з країнами Сходу. Середньовічному населенню Аравії випало займатися **караванною торгівлею** — небезпечною, але дуже прибутковою.

Люди селилися в Аравії переважно в прибережних районах, скраю пустелі — там здавна виникли торгові поселення. Отже, жителі Аравійського півострова зуміли пристосуватися до суворих природно-кліматичних умов, хоча часто почувалися незахищеними й безпорадними. Населяли ж Аравію переважно арабські племена, які чітко поділялися на арабів північних і південних.

Північними арабами були хоробрі та войовничі **бедуїни** («жителі пустелі»), які займалися кочовим скотарством і караванною торгівлею. Вони з давніх-давен використовували одногорбого верблюда, здатного днями обходитися без води, задовольнятися найпростішою й найгрубішою їжею (верблюжими колючками), і при цьому везти на своїй спині вантаж у кілька сотень кілограмів. Вони ж винайшли шкіряний мішок, у якому тримали воду. Верблюди та шкіряні мішки з водою давали змогу їм

Арабський купець.
Східна мініатюра

добиратися до віддалених пасовищ і споряджати каравани ледь не на край світу. Поряд з торгівлею, бедуїни ходили у воєнні походи, займалися розбоєм, грабуючи міста, купців та землеробів. Південні ж араби віддавали перевагу землеробству та мореплавству. Вони вирощували фініки, шовковиці, гранати, персики, фіги, абрикоси, виноград, пшеницю, ячмінь та інші культури, тримали верблюдів, коней, овець, кіз. Бедуїни їх зневажали, вважаючи гідним заняттям лише торгівлю, лихварство, військову справу та поезію.

Родинні зв'язки в арабів були міцними, адже без них ці діти пустелі не вижили б. Але до появи **ісламу** араби єдиною спільнотою себе не вважали й своєї держави не утворили.

Згадай, як називається такий суспільний устрій?

Караванна торгівля — торгівля товарами, доправленими в пустельних районах на в'ючних тваринах.

Бедуїни — кочівники на Аравійському півострові та в деяких районах Північної Африки.

Іслам («покірність») — одна зі світових релігій.

Доісламське поганство

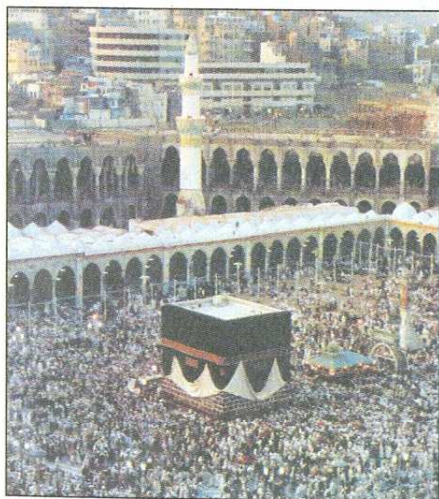
Населення Аравії здавна вшановувало багатьох богів — і своїх, і чужих. Проживали в Аравії і християни, й іудеї, і ті, хто не молився ідолам, але не вірив і в єдиного Бога. Найбільше було в Аравії поганинів-арабів. Вони поклонялися племенним богам та кам'яним стовпам, що їх уважали і помешканнями для богів, і самими богами.

Згадай, що таке поганство?

Релігійним центром доісламської Аравії стала **Мекка** — найбільше і найбагатше місто на заході півострова. Посеред Мекки стояло святилище — Кааба. Це була прямокутна будівля, в один із кутів якої хтось колись вмуровав Чорний Камінь — оплавлений великий **метеорит**, який вважали посланцем

Араби навантажують верблюда. З мініатюри XIII ст.

Прочани до Кааби. Фото

богів. Довкола Кааби бовваніли понад три сотні ідолів. Про Каабу в Аравії знали і великі й малі. До неї ходили на прощу люди з найвіддаленіших куточків пустелі. Це радувало мекканських купців, які багатіли на прочанах та ярмарковій торгівлі. Отож виступити проти багатобожжя в Аравії означало ополчитися проти себе впливове мекканське купецтво.

Метеорит — космічне тіло з міжпланетного простору, що впало на Землю.

Аллах і Мухаммед

Знайшлася людина, яка не побоялася мекканського купецтва. Це був Мухаммед. Народився він у Мецці приблизно в 570 р. Рано став сиротою. В 25-річному віці одружився з багатою вдовою, Хадіджею, якій він допомагав вести торгівлю, і яка стала для нього надійною супутницею в житті. Коли Мухаммеду виповнилося близько 40 років, йому почали з'являтися видіння. Марилися всілякі таємничі дерева, архангел Джебраїл (біблійний Гавриїл), який вимагав від нього читати якусь книгу й запевняв, що Аллах («Бог») направляє його своїм посланцем до людей. Спершу Мухаммеда це лякало, але поступово він звикся з думкою, що є божим **пророком**. Він почав проповідувати доступною та образною мовою те, що існує лише один бог — Аллах, що Аллах всемогутній і визначив усе наперед (без його волі навіть волосина з голови не випаде), що він покарає грішників та винагородить праведників. Запевняв, що сам Аллах через нього звертається до людей.

Пророк — посланець Бога, тлумач його волі, віщун.

- **VIII ст. Із книги Ібн-Ісхака, найдавнішого біографа Мухаммеда, «Життя посланця Божого»**

Мухаммед промовив до них (купців): «... Те, що я приніс, я приніс не для того, щоб домагатися багатств ваших, пошани поміж вас чи влади над вами. Але Аллах направив мене до вас посланцем, подарував мені книгу (Коран) і наказав мені бути для вас благовісником і застережником. Я повідомив вам послання Господа мого й напучував вас. Якщо ви приймете від мене те, що я приніс вам, то це буде щастя ваше в усьому житті і в майбутньому. Якщо ж ви відринете мене, то я витерплю ради справи Аллаха, поки Аллах не стане суддею поміж мною та вами».

Як пояснював купцям своє покликання Мухаммед? Від чого застерігав він купців?

Пізніше Божі одкровення Мухаммеда були записані в Корані («читання») — священній книзі мусульман («покірних Богу»), тобто сповідників нового віровчення — ісламу.

Мухаммед очищає Каабу від ідолів.
Малюнок XIX ст.

виникла нова, третя за давністю (після буддизму та християнства), світова релігія — іслам («покірність»).

Іслам запозичив ідеї християнства та іудаїзму, дуже спростив їх, зробив доступними для кожного. Простіше віровчення, ніж ісламське, навіть важко собі уявити. Мусульмани повинні вірити, що є лише один Бог — всемогутній Аллах, що Мухаммед — божий посланець, пророк, що до Мухаммеда пророками були біблійні Адам, Ной, Авраам, Мойсей та Ісус Христос. Мусульмани переконані, що Бог для всіх один, але християни та іудеї вірять у нього неправильно, тому навіть вони — «невірні». Мухаммед дозволив «правовірним» (мусульманам) для захисту і поширення ісламу оголошувати «невірним» **джихад (газават)**.

Мечеть — мусульманський храм.

Джихад (газават) — «священна війна». Її могла оголошувати лише центральна влада.

Найбільшим святом у мусульман став рамадан — великий піст. Вони творили щоденно п'ятиразову молитву (намаз), стоячи на колінах обличчям до Мекки. Хоч раз у житті мусульманин мав здійснити **паломництво (хадж)** до Мекки.

Навернувши арабів Медини в іслам, Мухаммед пішов війною на Мекку. Частина мекканців стала на його бік і зажадала, щоб місто здали йому без бою. Налякана міська верхівка так і вчинила. Мухаммед увійшов у Мекку. Він передусім очистив Каабу від ідолів, проте саму Каабу зберіг, проголосивши Чорний Камінь посланцем Аллаха «правовірним». Відтоді Кааба стала основною святинєю для всіх мусульман.

Купці Мекки зустріли його пророцтва вороже, бо боялися, що заміна багатобожжя єдиногобожжям буде для них збитковою. Мухаммеду навіть довелося рятуватися втечею. У 622 р. він переселився в сусідній оазис Ясріб, де предки нинішніх арабів і євреї-поселенці прихильно поставилися до його вчення про єдиного Бога. Ясріб перейменували на Медину («Місто пророка»), а 622 рік назвали хіджрою — «переселенням». Від хіджри мусульмани повели своє літочислення. Мухаммед став володарем Медини. Він побудував у місті першу **мечеть**, розробив порядок богослужіння, обмежив лихварство, заборонив вживання вина, азартні ігри. Так

Аравійські міста й кочові племена один за одним наверталися в іслам, що сприяло об'єднанню їх у єдину державу. Але в 632 р. Мухаммед занедужав і помер. Його поховали в Медіні, яка відразу ж стала священним містом мусульман. Зі смертю Мухаммеда процес державотворення в Аравії призупинився. Ряд племен зреклися нової віри. На Аравійському півострові з'явилися «відступники (від ісламу)». Виникла загроза, що молода ісламська держава й сам іслам загинуть. Проте цього не трапилося.

Паломництво (хадж) — ходіння до святих місць.

Поміркуй, що вберегло від загибелі ісламську державу й іслам?

Халіфат за Омейядів і Аббасидів

Після смерті Мухаммеда мусульманську державу очолювали його найближчі соратники, яких назвали **халіфами** — «заступниками» пророка.

Халіф — у ряді мусульманських країн — монарх і водночас глава тамтешніх мусульман.

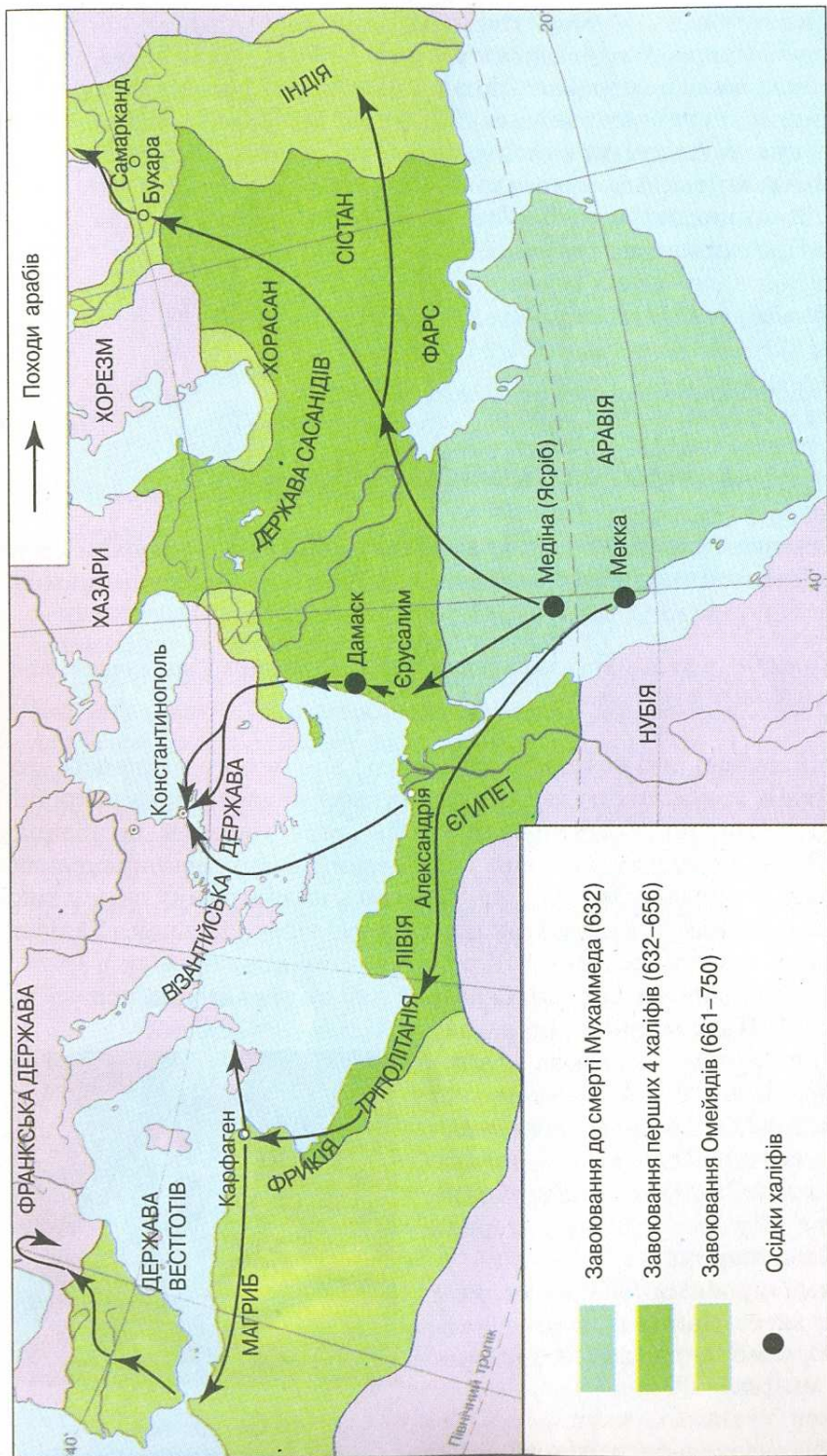
Ті перші халіфи, які походили з багатого і впливового мекканського роду Омейядів, розуміли, що для зміцнення своєї влади й ісламу потрібні переможні війни, які б згуртували арабів, розпорочених по різних країнах. Вони, передусім високий і кремезний Омар, накинулися на Візантійську та Перську імперії, сподіваючись на підтримку з боку тих арабів, які служили у візантійському та перському військах. Халіфи не прогадали, тому до початку VIII ст. араби вже порядкували в Ірані, Сирії, Єгипті, Північній Африці, Середній Азії до китайських кордонів. На початку VIII ст. вони накинули око і на Західну Європу — завоювали вестготську Іспанію. Такої велетенської імперії, як Арабський халіфат, не знала вся попередня історія. Араби поткнулися було і в Галлію, та там їх угомонив у бою при Пуатьє (732 р.) король франків Карл Мартелл.

Омейяди зробили своїм осідком сирійське місто Дамаск. Завойованими територіями керували намісники халіфа — еміри.

«Священна війна», як цього й хотіли халіфи, згуртувала всіх арабів, які

Ісламський вчений із Кораном у руках. Фото

Поширення ісламу до 750 р.

Відшукай на карті осідки халіфа. Покажи напрямки військових походів арабів та країни, які ввійшли до складу Халіфату

багатіли на військовій здобичі. Вона дуже змінила їх побут. Кочівники-бедуїни ставали осілими, звикали жити в містах.

До немусульман араби ставилися зверхньо, як цього вимагала їхня релігія. Між мусульманами та «невірними» установилася чітка межа. «Невірним» чужакам заборонялося вести спосіб життя «правовірних» арабів, арабам — жити так, як жили «невірні».

У VII ст. всі проповіді й висловлювання Мухаммеда записали. Так з'явився **Коран**. Його настанови й правила стали **шаріатом** — непорушним законом для «правовірних».

Коран — священна книга мусульман.

Шаріат — настанови й правила, за якими живуть мусульмани.

• Середньовічний автор про становище немусульманського населення в Арабському халіфаті

Тут лише зрідка можна зустріти... мусульманина, який вмів би писати... У Сирії та Єгипті писцями служать християни, тому що мусульмани покладаються на їхнє знання мови й не утруднюють себе вивченням, за прикладом неарабів, арабської мови... У Сирії більшість сортувальників монет, фарбувальників, міняйл і чинбарів — євреї, більшість лікарів і писців — християни.

Які заняття в Арабському халіфаті вважалися немусульманськими? На чю долю вони випали?

Араби погано ладнали поміж собою. Політична обстановка в Халіфаті була складною. Майже всі халіфи з роду Омейядів загинули насильницькою смертю. Зрештою, в середині VIII ст. владу халіфів перебрали Аббасиди — нащадки Аббаса, дядька пророка Мухаммеда. Своїм осідком Аббасиди зробили місто на р. Тигр, яке пізніше одержало назву Багдад («Богом даний»).

Для всезнайок

На відміну від Омейядів, Аббасиди воювали не під білим, а під чорним прапором.

Халіфат — неозорий, проте неміцний — відразу ж почав розвалюватися. Від нього відпали Іспанія, Північна Африка та Єгипет. У 1258 р. його розгромили монголи.

Для допитливих

У середині VII ст. халіфом став Алі — родич Мухаммеда. Але не всі «правовірні» визнали його владу. Прибічники Алі назвалися **шїїтами**, його супротивники — **сунїтами**. Цей розкол у мусульманській общині не подоланий і досі.

Суніти — мусульмани, які вважають джерелом віровчення не лише Коран, а й доповнення до нього — Суну (складена в VII — IX ст.).

Шіїти — мусульмани, які визнають наступниками Мухаммеда лише його родича Алі з нащадками.

Культура й мистецтво арабського світу

У створенні арабської культури взяли участь не лише араби, а й інші народи Халіфату, які прийняли іслам, арабську мову та писемність.

Успішно розвивалися в арабському світі природничі науки: математика, астрономія, географія, медицина. Арабські математики створили алгебру.

У Багдаді та Дамаску вже в IX ст. були **обсерваторії**. Вчений Аль-Біруні (X—XI ст.) висловив здогад, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки. Таджик Ібн-Сіна (європейці називали його Авіценною) розробив медичну систему, якою Схід і Захід користувалися впродовж шести століть. Арабська астрономія була тісно пов'язана з астрологією, а хімія — з алхімією.

Обсерваторія — наукова установа, в якій за допомогою спеціальних приладів спостерігають за небесними світилами й досліджують їх.

У найбільших містах Халіфату відкривалися університети й великі бібліотеки.

Процвітала арабська література. Арабські поети оспівували воєнні подвиги, кочове життя. Поет Фірдоусі (писав таджико-перською мовою) склав велику поему «Шах-наме» («Книга царів»), присвячену подвигам легендарних героїв. Склалися чудові казки про дивовижні пригоди й подорожі, про спритних і хитрих людей. Вони пізніше ввійшли до збірки «Тисяча й одна ніч».

Араби будували чудові міста. Так, поселившись в Іспанії, вони побудували там Кордову, де — диво дивне! — вулиці були мощеними й освітлювалися ліхтарями.

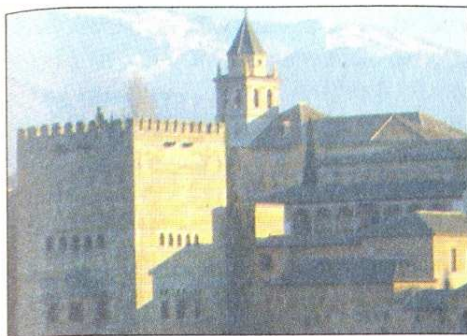
Найкращими пам'ятками середньовічної арабської архітектури були величні палаци, мечеті, школи й університети. В іспанському місті Гранаді зберігся прегарний палац Альгамбра («червона»), побудований у XIII—XIV ст. Його легкі колони тримають на собі перекриття, ніби сплетені з мережива. Біля мечеті (оточеного критими галереями дворика з басейном) араби зводили **мінарет**, **медресе**, мавзолеї.

Мінарет — баштоподібна споруда при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

Медресе — вища богословська школа.

Майстри виготовляли чудовий бронзовий посуд у вигляді тварин і птахів.

Фортеця Альгамбра в Гранаді — втілення простоти, суворості й могутності

«Лев'ячий дворик» у палаці Альгамбра — вершина мусульманської архітектури XIV ст.

Мечеть у Кордові — одна з найвеличніших ісламських споруд у світі. Кінець VIII — X ст.

Фонтан для обмивань на подвір'ї мечеті в Ісфагані (Іран)

• XIII ст. Із праці іранського історика Ібн-Ісфендіара

Чоловік підніс йому (володарю) оздоблену коштовним камінням чашу, виконану у вигляді півня зі вставленими замість очей дорогоцінними рубінами. Володар узяв подарунок і віддарував його. Якось володарю доповіли, що той чоловік похваляється, що ніхто ще не зробив володарю такої послуги. Володар наказав організувати бенкет і на нього запросити господаря півня та ще 500 гостей. Перед кожним поставили по півню, ще кращому, ніж перший. Чоловіку стало соромно, він підвівся, поцілував землю й вибачився. Володар його посадив, повернув йому півня і подарував ще два таких.

1. Поміркуй, правду чи легенду переказав історик? Відповідь обґрунтуй.
2. Що в арабському світі цінувалося в характері людини, а що піддавалося осуду?

Роздивись ілюстрації. Чим відрізнялася арабська архітектура й мистецтво від західноєвропейської?

Арабська в'язь (шрифт)

Араби вважали мистецтвом **каліграфію**. Каліграфи й поети нерідко займали високі посади в Халіфаті. Простір між літерами араби часом заповнювали рослинним орнаментом, і це надавало **арабескам** — хитросплетінню арабського шрифту — особливої чарівності. Жодне інше письмо не має стільки шрифтів, як арабське.

Арабески — поєднання рослинного орнаменту з арабським написом.

Каліграфія (краснопис, чистописання) — мистецтво розбірливо, чисто й красиво писати.

Середньовічний Захід запозичив у арабів чимало наукових знань, а також виробництво паперу. З арабської Іспанії поширилися в Європі праці багатьох античних учених. Араби навчили європейців креслити карти, користуватися глобусом і компасом. Від арабів дісталися європейцям слова «зеніт», «алгебра», «алхімія», «альманах» та багато інших.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто такі араби? Чим відрізнялися араби північні від південних?
2. Поміркуй, чи були доісламські вірування арабів чимось особливим? Чому їх підтримувало впливове купецтво?
3. Яку роль відіграв іслам у житті арабів і в утворенні Халіфату?
4. Чи була культура арабів лише арабською? Назви її основні здобутки.
5. Що запозичив середньовічний Захід від арабів?
6. Які казки «Тисячі й однієї ночі» ти читав? Які з них і чому тобі сподобалися найбільше?
7. Використовуючи додаткову літературу, підготуй невеличке повідомлення про одного з видатних діячів середньовічної культури арабського світу.
8. Поміркуй, що схожого і відмінного між ісламським і християнським віровченнями.

§ 3. СКАНДИНАВІЯ

Шалені нормани

На Півночі Європи проживали «північні люди» — нормани. Це пращури нинішніх норвежців, данців, шведів та ісландців. У Західній Європі їх називали вікінгами, на Русі — варягами.

Північна Європа — далеко не райський куточок. Клімат там холодний, умови життя суворі. Ліси та скелясті гори не сприяють землеробству. Нормани (а їх налічувалося небагато, й жили вони розкидано, окремими хуторами) більше займалися мисливством, рибальством і скотарством.

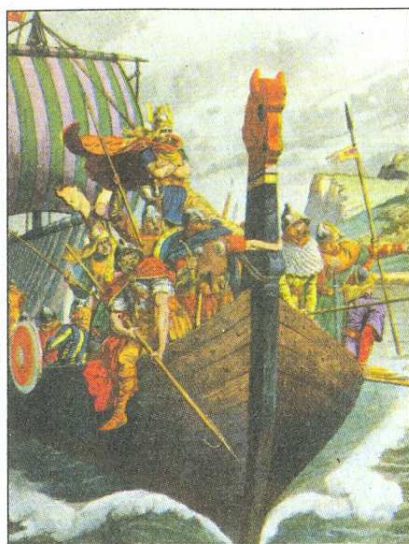
Нормани були вправними і мужніми мореплавцями. Вони будували невеликі (на 20–40 осіб) швидкохідні й міцні кораблі. Корпус обшивали дерев'яними планками — він добре витримував удари морських хвиль. На ньому ставили щоглу з надійними вітрилами, але використовували й весла. Уздовж бортів розвішували малювничі щити. Носова і задня частини корабля були високо піднятими, він виглядав дуже красиво. Ніс увінчувала — на пострах ворогам — дерев'яна голова дракона. Жодне європейське судно не могло змагатися у швидкості з норманським. На своїх кораблях нормани здійснювали прибережне плавання, але виходили й у відкрите море. Магнітного компаса вони не знали, на морі орієнтувалися за сонцем. Іноді хоробрі норманські моряки запливали взагалі бозна-куди. Близько 1000 року вони подолали Атлантичний океан і висадилися на узбережжі Північної Америки. Прожили вони там недовго й не залишили після себе майже жодних слідів, тому не їх вважають першовідкривачами Америки. У своїх сагах нормани назвали Америку «країною винограду».

Нормани охоче займалися торгівлею. Вони продавали свої домашні вироби, хутра й те, що награвували, а купували зброю, одяг і прикраси. Ще в VI–VIII ст. вони побудували свої невеликі торгові поселення. Згодом у них з'явилися міста.

Походи вікінгів

До кінця VIII — початку IX ст. Західна Європа нічого не знала про норманів. Коли ж вона зіткнулася з ними віч-на-віч, то впала у відчай, бо стала жертвою їхніх жахливих набігів, які тривали впродовж IX–XI ст. Саме цих нападників західні європейці й назвали вікінгами.

Вікінги були відважними воїнами. Вдягнені в кольчуги й гостроверхі шоломи, озброєні бойовою сокирою чи мечем, списом та круглим щитом, вікінги запливали на своїх кораблях у гирла річок Франції, Англії, Німеччини. Вони висаджувалися в глибині цих країн і зненацька

Вікінги – володарі морів

Шолом вікінга

нападали на тамтешні міста, села й монастирі — заради здобичі й слави. Вікінги вбивали геть-чисто всіх, палили і грабували церкви, монастирі. Люд стогнав від їхнього розбою й звертався до Бога з молитвою: «Від шаленства норманів порятуй нас, Господи!»

Спершу вікінги нападали невеликими озброєними дружинами, а згодом — уже цілими арміями. Вони відвоювали в арабів острів Сицилію, прогнали з південної частини Апеннінського півострова візантійців і утворили там Неаполітанське королівство, чи Королівство Обоих Сицилій (Південь Італії вважався «другою Сицилією»). У Північній Франції вікінгиданці утворили герцогство Нормандія.

• XII ст. Із твору середньовічного письменника Роберта Васа «Роман про Роллона»

«Роллоне, — мовив архієпископ Руанський..., — зміни свою поведінку, дай інший вихід для своєї мужності, стань християнином і виявляй пошану до короля. Вчися жити в мирі і вгамуй свою лють, не руйнуй його королівства... У нього є вродлива донька шляхетного походження, і він хоче віддати її за тебе заміж, а ти одержиш у придане всю приморську країну [тобто, частину Франції]... Отож, ти житимеш за рахунок своїх щорічних доходів, не грабуючи. Матимеш багато хороших неприступних замків і чудових будинків. Дай лише згоду на тримісячне перемир'я... не йди впродовж цього часу грабувати ні на суднах, ні на човнах. Тобі дадуть хороших заручників для забезпечення цього договору...»

Роллон вислухав це звернення, воно йому дуже сподобалося... Він погодився на перемир'я... (і) став васалом короля... Коли він мав цілувати туфлю короля, то... підняв його ногу до своїх губ і повалив короля. Всі засміялися з цього, а (король) Карл підвівся. При всіх він віддав свою доньку в Нормандію...

1. Де було герцогство Нормандське?
2. Чим займався норманський конунг Роллон до укладення перемир'я з королем Карлом?
3. На яких умовах було укладено перемир'я між французами та норманами?
4. Хто вийшов переможцем: король Карл чи конунг Роллон?
5. Як ти гадаєш, випадково чи навмисно, щоб принизити, повалив на землю Роллон короля?

Для всезнайок

Частину награбованих коштовностей вікінги топили в морі, ріках, болотах, не сподіваючись їх потім дістати. Навіщо вони так чинили? Вони вірили, що скарби приносять удачу. Для надійного зберігання і ховали їх у таких недоступних місцях.

Скандинавські держави

Наприкінці IX ст. вікінги з Норвегії поселилися на великому безлісому острові. Вони назвали його Ісландією — «Країною криги». Клімат в Ісландії був надто суворий для землеробства, але наявність чудових лук давала змогу випасати худобу. Невдовзі все узбережжя Ісландії рясніло хуторами колоністів-вікінгів.

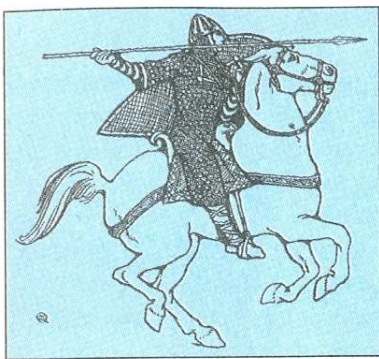
Ісландці лише в 1000 р. прилучилися до віри Христової. Впродовж IX–XIII ст. у них не було ні державної влади, ні армії (жителям острівної країни вона була ні до чого). Проблеми внутрішнього життя вирішували всім миром, на щорічних зібраннях хуторян.

Розшарування серед норманів Скандинавії було глибшим. Завдяки воєнним походам конунги та їхні наближені збагачувалися, впливи їхні зростали. Зрештою, в Скандинавії виникли держави норманів — Данське, Норвезьке та Шведське королівства.

У Данії держава утворилася в X ст., коли король данців Гаральд Синьозубий привів до покори місцеву знать. У сусідній Норвегії королівська влада посилилася в XI ст., однак там держава будувалася млявіше. Коли королівська влада запровадила в країні християнство, людність стала на захист поганства й давніх вольностей і вбила монарха. В Швеції спершу виникли дві окремі держави, на півночі та півдні країни, але в XI ст. вони об'єдналися.

На килимі XI ст., що його, як вважають, виткала королева Матильда, дружина Вільгельма Завойовника, зображено вікінгів, які збираються виходити в море для чергового розбійного нападу. Свою зброю вони несли до самого корабля. Придивись, що це за зброя?

Кінний норманський
рицар

частину Фінляндії. Вона спробувала заволодіти й землями в гирлі Неві, проте зазнала поразки в Невській битві (1240 р.) від русичів.

Наприкінці XIV ст. Данія, Норвегія та Швеція об'єдналися в одну державу. Але цей союз виявився «стуленим, а не з'єднаним». Він не був союзом рівних, у ньому верховодила сильніша Данія. Тому він незабаром розпався.

Загибель богів

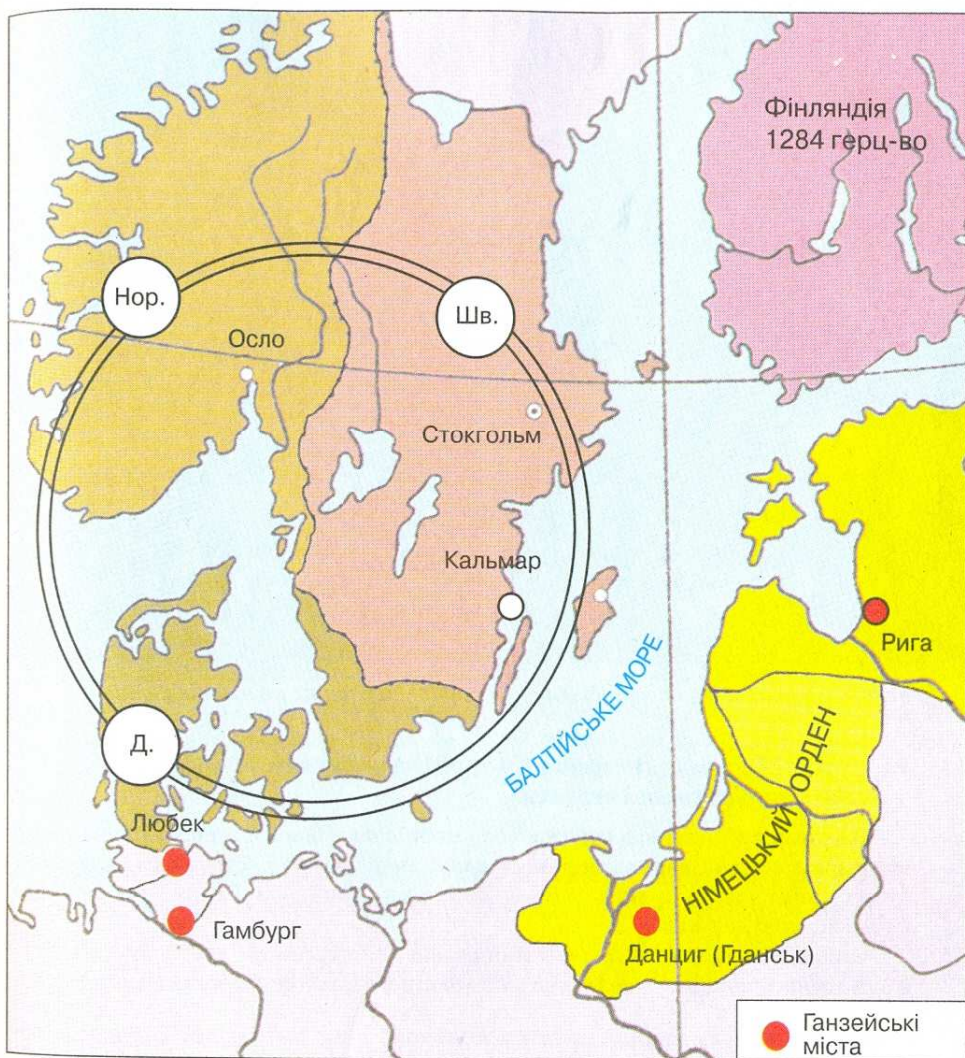
Германські племена Північної Європи (Скандинавії) розмовляли схожими мовами. Нерідко мови сусідніх племен ніби змішувалися, тому їхня граматики спрощувалася. Це пояснює, чому нинішня англійська граматики простіша за граматику мов інших європейських народів.

У народів Північної Європи склалася єдина писемність, єдиний алфавіт — **руни**. Руни вирізали на дереві, камені чи металі, тому вони мали кутасту форму. Пізніше рунами прикрашали наконечники списів, мечі, могильні камені. Спершу всі користувалися однаковими рунами, але поступово у данців, норвежців, англосаксів склалися свої мови, а отже й свої руни. Руни існували впродовж усього середньовіччя. Але з навершенням скандинавів у християнство й поширенням у них латини латинська абетка почала витісняти цю стародавню писемність.

Руні — давньогерманський алфавіт, давня писемність народів Північної Європи.

Скандинави вірили, що руни винайшов мудрий **Одін** (у стародавніх германців — **Вотан**) — наймогутніший бог. Він не скаче — летить у повітрі на восьминогому коні. В нього багато помічників і серед них — два круки, які вміють говорити; вони знають про все, що діється в світі, і сповіщають про те Одіна. Прислужують Одіну

Балтійські країни бл. 1400 р.

Поміркуй, чому скорочені назви Норвегії, Швеції і Данії на карті сполучено колом?

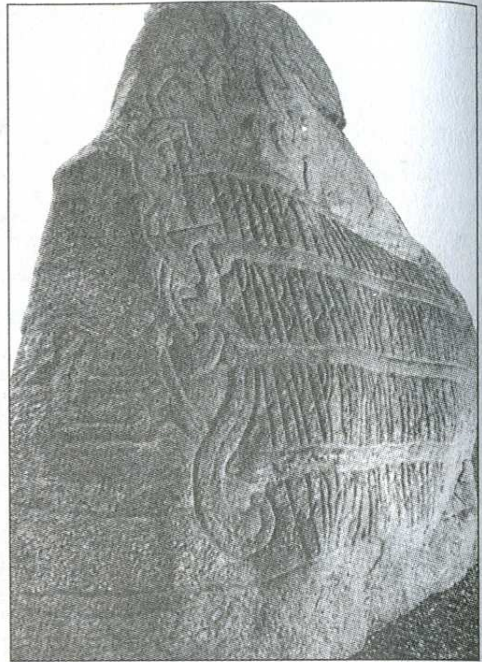
Відшукай на карті міста Ганзи, територію німецького ордену.

й небесні діви — валькірії, які доправляють на небо тіла загиблих у бою воїнів. Боги можуть бути водночас і добрими, і злими, і справедливими, й не дуже. Світ скандинавів населяли також різні чудовиська, скажімо, потворні чоловічки тролі — охоронці захованих в земних надрах скарбів.

Світ людей і світ богів, дійсність і фантазія у скандинавів ще були нероздільними. Скандинавські історики подавали історичні події не такими, якими вони були, а такими, якими, на їхню думку, мали бути.

Шведський пам'ятник з рунами

Данський камінь із рунами

• XIII ст. Із праці історика Сноррі Стурлуссона «Сага про короля Інґлінґа»

Двадцятирічним він (принц Тор) повністю зібрався в силі, після цього він підняв з землі дванадцять ведмежих шкур разом і вбив свого названого брата Лорікуса, а з ним і його дружину Лору, чи Глору, і заволодів фракійською державою...

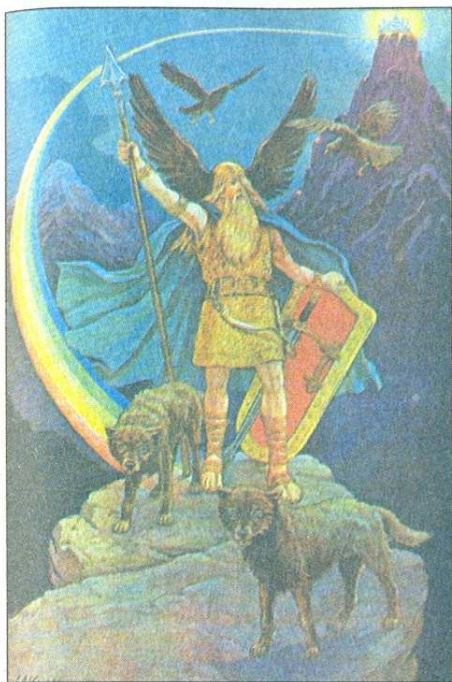
Опісля він багато й далеко мандрував, обстеживши всі куточки світу, й самотужки переміг... велетнів, неймовірного дракона і багато диких звірів.

1. Що в цій розповіді здається правдою, а що вигадкою? Відповідь обґрунтуй.
2. Чи відмежовував Сноррі Стурлуссон світ людей від світу богів?

Скандинави складали не лише міфи про богів, а й саги — епічні оповіді. Вони поступово, з наверненням у християнство, обернули на стародавніх королів й героїв своїх дохристиянських богів. Спершу міфи і саги передавалися з покоління в покоління усно, але згодом їх записали на пергаменті. Тримали в пам'яті ці стародавні перекази **скальди**. Вважалося, що покровителем скальдів є Одін, який і наділив їх «медом поезії» — поетичним даром. Скальдів охоче слухали на королівських бенкетах.

Скальди — давньоскандинавські поети-співці.

*Скандинавський бог О́дін (В'отан).
Озброєного списом, мечем і щитом
Одіна супроводжують круки
і вовки*

*Войовниця-валькірія забирає
на небо тіло воїна, який загинув
у бою. Яку античну богиню вона
нагадує тобі?*

Міфи скандинавів дуже похмурі. В них йдеться про майбутній бій між богами й чудовиськами, в якому загинуть і ті, й інші, а з ними — і всенький світ. Найвідоміший герой цих міфів — Зігфрід, який убив страшного дракона й заволодів чудодійним скарбом Нібелунгів.

Яка відмінність між міфами і сагами?

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто такі вікінги і що тобі відомо про їхні походи? Розглянь карту і назви країни, в яких побували вікінги.
2. опиши досягнення норманів у суднобудуванні.
3. Як ти думаєш, чому могутня Франкська держава виявилася безпорадною перед вторгненням норманів?
4. Які країни виникли в Скандинавії в середні віки? Чим відрізнялися вони своїм суспільним устроєм від інших західноєвропейських країн?
5. Що таке руни? Яких змін вони зазнали впродовж середньовіччя?
6. Яким був світ богів у скандинавів? Чи відмежовували скандинави його від світу людей?

§ 4. СЕРЕДНЬОВІЧНА ФРАНЦІЯ

Посилення королівської влади

У X ст. західну частину колишньої імперії Карла Великого вже називали не Галлією, а Францією («країною франків»). Але централізованою державою Франція тоді не була. В IX–X ст. вона першою в Західній Європі розпалася на ряд незалежних володінь — герцогства Нормандія, Аквітанія, Гасконь, Бургундія, графства Тулузьке, Шампань, Фландрія (васал відразу і французької, і німецької корон) та ін. Кожне з них було державою в державі, їхні володарі часом були могутнішими за короля і лише вдавали з себе вірнопідданих.

• XI ст. Із листа Одона, графа Блуа, королю Роберту II

Але здивував мене дуже ти, мій короле, тим, що... визнав ти мене негідним феода твого. Адже якщо йдеться про умови походження, то, дякуючи Богу, я родовитий. Якщо йдеться про якість феода, якого ти мені надав, то відомо, що він не належить до твоїх володінь..., а дістався у спадок від предків моїх. Щодо виконання служби, то тобі добре відомо, що, допоки я користувався твоєю прихильністю, служив тобі і при дворі, і у війську, й на чужині. Якщо ж потім, коли ти наклав на мене опалу й вирішив відібрати наданий мені феоде, я, захищаючи себе й свій феоде, чимось тебе скривдив, то вчинив це я у стані роздратування несправедливістю й через безвихідь. Справді, як же я можу не захищати феода свого? Бога й душу кличу в свідки, що ліпше помру на своєму феоде, аніж житиму без нього.

1. На яких умовах графу Одону було надано феоде?
2. Як склалися відносини між графом і королем? Поміркуй, чому граф так дорожив своїм феоде? Чи була сильною влада Роберта II?

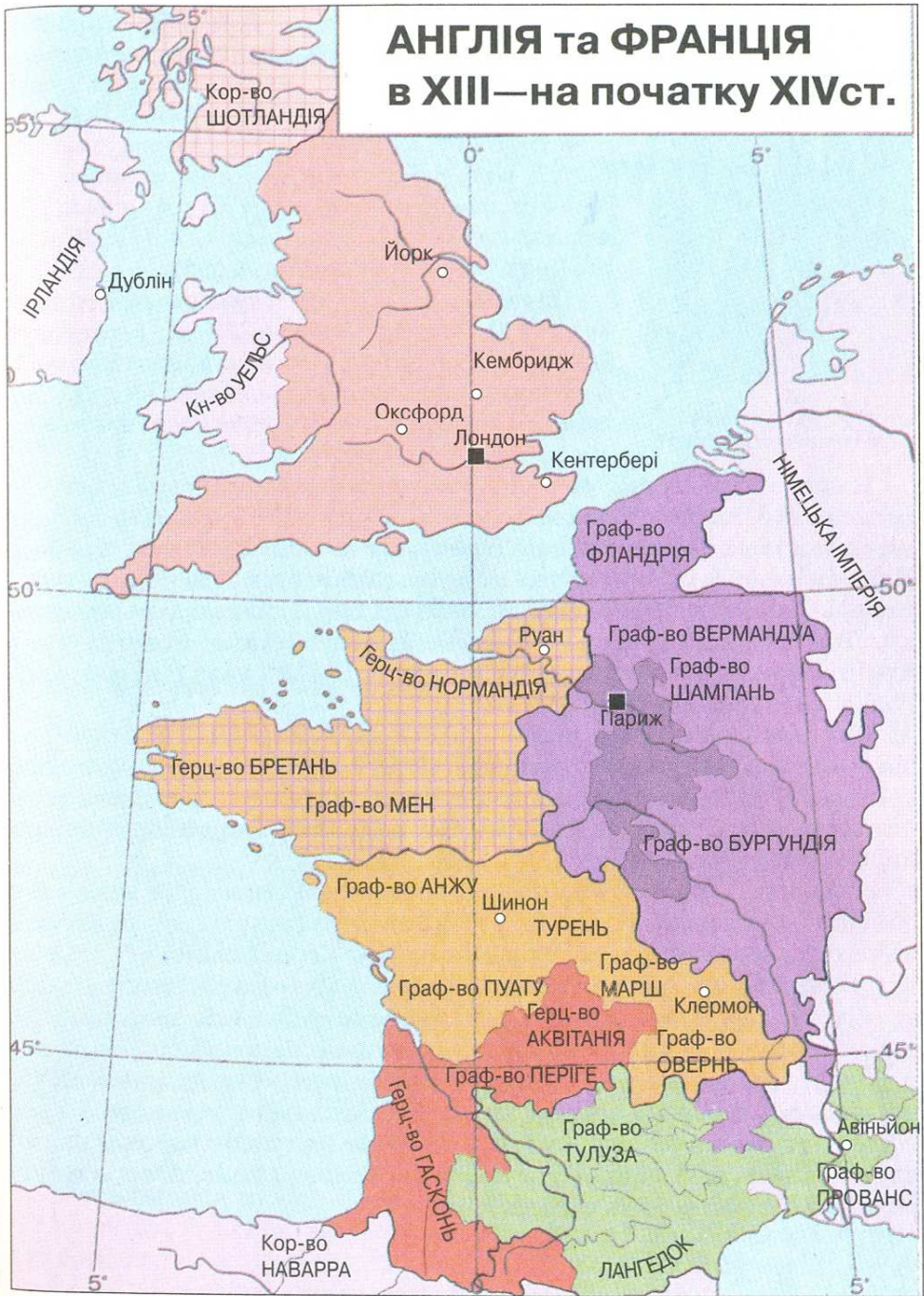
Проте королівська влада, хоч і дуже слабка, збереглася, бо в ній були зацікавлені всі французи, навіть великі сеньйори. Хтось же мав піклуватися про оборону країни від нападників та мирити феодалів, які дня не могли прожити без сварки й бійки.

Наприкінці X ст., після смерті Людовика V Ледачого, останнього Каролінга, феодална знать обрала королем графа Гуго Капета, який володів Парижем та навколишніми землями. Він заснував династію Капетингів (987–1328 рр.).

Перші Капети лише мріяли про сильну владу. Але поступово могутність цієї династії зростала. Капетинги багатіли, їх підтримували церква, дрібні феодали й городяни, які натерпілися від феодалної больниці. Спираючись на ці сили, Капети нарощували свої володіння і потроху об'єднували Францію.

У нарощуванні королівських володінь не все йшло гладко. Так, король Людовик VII взяв шлюб з герцогинею Алієнорою Аквітанською й одержав за нею Аквітанію. Але він невдовзі розлучився.

АНГЛІЯ та ФРАНЦІЯ в XIII—на початку XIVст.

Франція та Англія в XIII — на початку XIV ст.

Вдома знайди на карті найбільші феодальні володіння у Франції і серед них (якщо читав «Три мушкетери» О. Дюма) — батьківщину д'Артаньяна. В XIII ст. більш політично роздробленою була Англія, Франція чи Німеччина?

*Людовик IX Святий.
Середньовічний малюнок*

Розлучену королеву взяв за себе його васал Генріх Плантагенет, якому вже належали графство Анжу та герцогство Нормандія, а тепер дісталася ще й Аквітанія. У середині XII ст. він став англійським королем. Отже, король Англії, володіючи французькими землями, був васалом французького короля! Величезні володіння Генріха Плантагенета — від Ла-Маншу до Піренеїв — перейшли до Англії.

На початку XIII ст. французький король Філіпп II Август (1180–1223 рр.) повернув Франції Нормандію та ряд суміжних територій. Його володіння вже поширювалися на добру половину Франції. Король обзавівся найманим військом, посилив свою владу.

На початку XIII ст. у Франції поширилася альбігойська ересь. Серед альбігойців було чимало феодалів, які хотіли заволодіти церковними землями та зберегти політичну незалежність Півдня Франції. Папа Інокентій III організував проти альбігойців Хрестовий похід. Король Людовик VIII Лев (1223–1226 рр.) приєднався до цього походу. Він розорив багате Тулузьке графство, яке підтримувало альбігойців, і приєднав до своїх володінь. Король узяв під свій контроль південнофранцузькі міста.

Мудрий і набожний король Людовик IX Святий (1226–1270 рр.) закріпив за Францією повернені їй англійцями землі, уклавши з Англією спеціальний договір. Англія на континенті залишила за собою лише Аквітанію та Гасконь. У німецьких імператорів король відібрав Південну Італію та Сицилію.

Людовик IX крок за кроком зміцнював свою державу й владу. Він обмежив феодальний розбій, зобов'язавши феодалів не бряжчати зброєю, а звертатися до королівського суду. Королівський суд став загальнодержавним, він розглядав і ті справи, які раніше були у віданні сеньйорів. Король навіть видав закони для всієї Франції, а не лише для королівських володінь (раніше таких законів не видавали, бо їх все одно ніхто б не виконував). Він здійснив грошову реформу, яка збагатила державу, обмежив апетити церкви, захистивши цим королівську гідність і гаманці мирян. Було встановлено нагляд за королівськими службовцями, щоб вони менше крали і не брали хабарів. Авторитет королівської влади від цих заходів дуже зріс.

«Залізний король»

Особливо посилилася королівська влада у Франції за Філіппа IV Красивого (1285–1314 рр.). Вигідно одружившись, він заволодів областю Шампань і королівством Наварра за Піренеями, позбавив незалежності

багату Фландрію. Однак міста Фландрії невдовзі повстали і розгромили в «битві шпор» (1302 р.) добірне французьке рицарство.

Для всезнайок

Назва «битва шпор» походить від того, що переможці познімали з полеглих французьких рицарів 4000 позолочених шпор і порозвішували їх у соборі на знак своєї перемоги.

Філіппу IV Красивому постійно не вистачало грошей. Він позичав їх у банкірів-іноземців, навіть став *фальшивомонетником*. Але найбільші надії король покладав на стягування податків з населення, велів, щоб податок платило також духовенство.

Фальшивомонетник — той, хто заради особистої вигоди карбує несправжню, неповноцінну монету.

Щоб примирити народ з новими податками, Філіпп IV Красивий у 1302 р. скликав Генеральні штати — слухняний дорадчий орган при королі, який проіснував у Франції до 1789 р. До Генеральних штатів входили представники духовенства, дворянства та городян. З появою Генеральних штатів у Франції зміцніла станова монархія.

Згадай, що таке станова монархія?

Сама думка про те, що церква у Франції має платити податок, виводила папу з рівноваги. Папа і французький король посварилися. Переможцем став король, який надовго зробив пап залежними від французької корони, навіть змусив їх переселитися до Авіньйона.

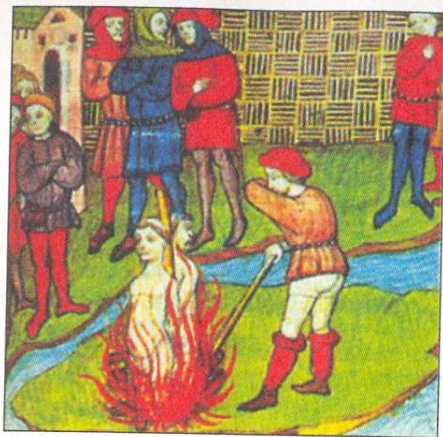
Згадай, як назвали історики тривале перебування пап у Авіньйоні?

Віч-на-віч

Філіпп IV Красивий справді був статним красенем, білолицим і світло-волосим. Не терпів грубощів, гречно поводився із дамами. Здавався сумирним і скромним, ледь не тихонею. Тим часом, міг бути рішучим, строгим, навіть жорстким. Умів приховувати свої справжні настрої, а ще більше — підбирати собі тямущих і надійних помічників. Захоплювався мисливством.

Перемога над католицькою церквою розв'язала Філіппу IV руки. Він узявся за своїх основних кредиторів — тамплієрів, яким заборгував купу грошей. Короля непокоїв не стільки сам борг (борги він умів не повертати), скільки могутність ордену, який підлягав не монарху, а папі. Тамплієри мали землі у Франції, Англії, Фландрії, Іспанії, Португалії, Італії, Австрії, Німеччині, Угорщині та на Сході. У Франції підпирали небо їхні могутні фортеці. Тамплієри активно займалися лихварством, винайшли *вексель*. Тож не дивно, що вони мали вдосталь грошей, щоб

Страта у 1314 р. Жака де Моле — великого магістра ордену тамплієрів. Французька мініатюра XIV ст.

Поміркуй, чому в присутніх на страті такі байдужі лиця?

позичати їх навіть королям. Поводилися вони пихато і ні в кого симпатій до себе не викликали.

У 1307 р. французький король за погодженням з папою Климентом V здійснив блискучу поліцейську акцію — заарештував і ув'язнив багатьох членів цього ордену, у тому числі його великого магістра — Жака де Моле. Королю кортіло якнайшвидше заволодіти скарбами тамплієрів, але вони немов крізь землю провалилися.

Поміркуй, що спонукало папу здати тамплієрів королю?

Король і папа влаштували над тамплієрами суд. Слухняні судді звинувачували храмовників у всіх смертних гріхах, зокрема в тому, що ті нібито оскверняли хрест і зневажали Ісуса Христа. Закінчилося це судилище тим, що півсотні тамплієрів спалили живцем у Парижі. Зберігся переказ, буцімто Жак де Моле перед смертю прокляв Філіппа IV й Климента V і провістив їм швидко загибель. Це похмуре провіщення справдилося — і король, і папа незабаром полишили цей світ. Історики вважають, що їх могли отруїти, щоб помститися за загиблих тамплієрів — менших грішників, ніж їхні кати.

Вéксель — документ, за яким гроші, покладені в один банк, можна отримати в іншому.

Смерть у 1314 р. Філіппа IV Красивого, якого нарекли «залізним королем», відкрила нову похмуру сторінку французької історії.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви великі герцогства і графства, на які поділялася в IX–X ст. Франція. Покажи їх на історичній карті.
2. Що сприяло посиленню королівської влади у Франції за Капетингів? Які реформи здійснив король Людовик IX для зміцнення держави й влади?
3. Чому папа і король повели нещадну боротьбу з альбігойцями?
4. Яку роль відводив король Філіпп IV Красивий Генеральним штагам? Чи виправдали вони його сподівання?
5. Поміркуй, чи відповідало інтересам пап знищення Філіппом IV Красивим ордену тамплієрів? Чому?

І знову війна, та ще й Столітня

Після смерті Філіппа IV один за одним померли за загадкових обставин три його сини. Вельможі проголосили королем Філіппа VI Довгого — представника сімейства Валуа. Він започаткував у 1328 р. королівську династію Валуа, яка проіснувала у Франції до 1589 р.

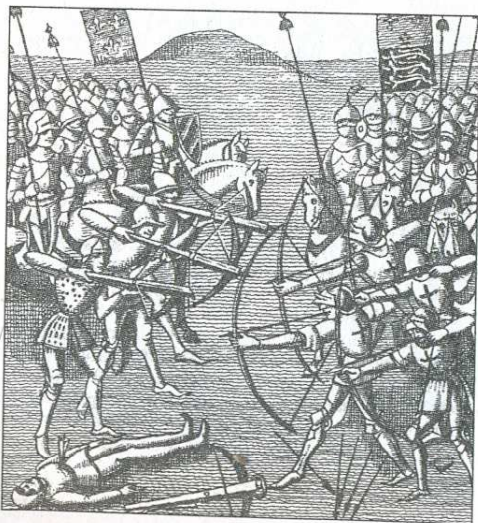
Проте новій династії не поталанило. У Філіппа IV Красивого залишилася донька — англійська королева. Її син, Едуард III, посів англійський трон. Він заявив, що в нього більше прав на французьку корону, аніж у будь-кого з Валуа. Щоб віднадити настирливого Едуарда III, французькі правники-крутії придумали спосіб, як унеможливити передачу корони по жіночій лінії. Виходило, що мати Едуарда III не могла передати сину право на французький трон, бо сама його не мала. Едуард III стояв на своєму. Настала пора вдатися до «останнього доводу королів» — зброї.

Питання про те, кому належатиме французький трон, було лише приводом до війни, бо вона давно назріла. Яблуком розбрату між Францією та Англією стала багата Фландрія, яка лише вважалася васалом Франції. Міста Фландрії більше горнулися до Англії, з якою їх пов'язували спільні господарські інтереси.

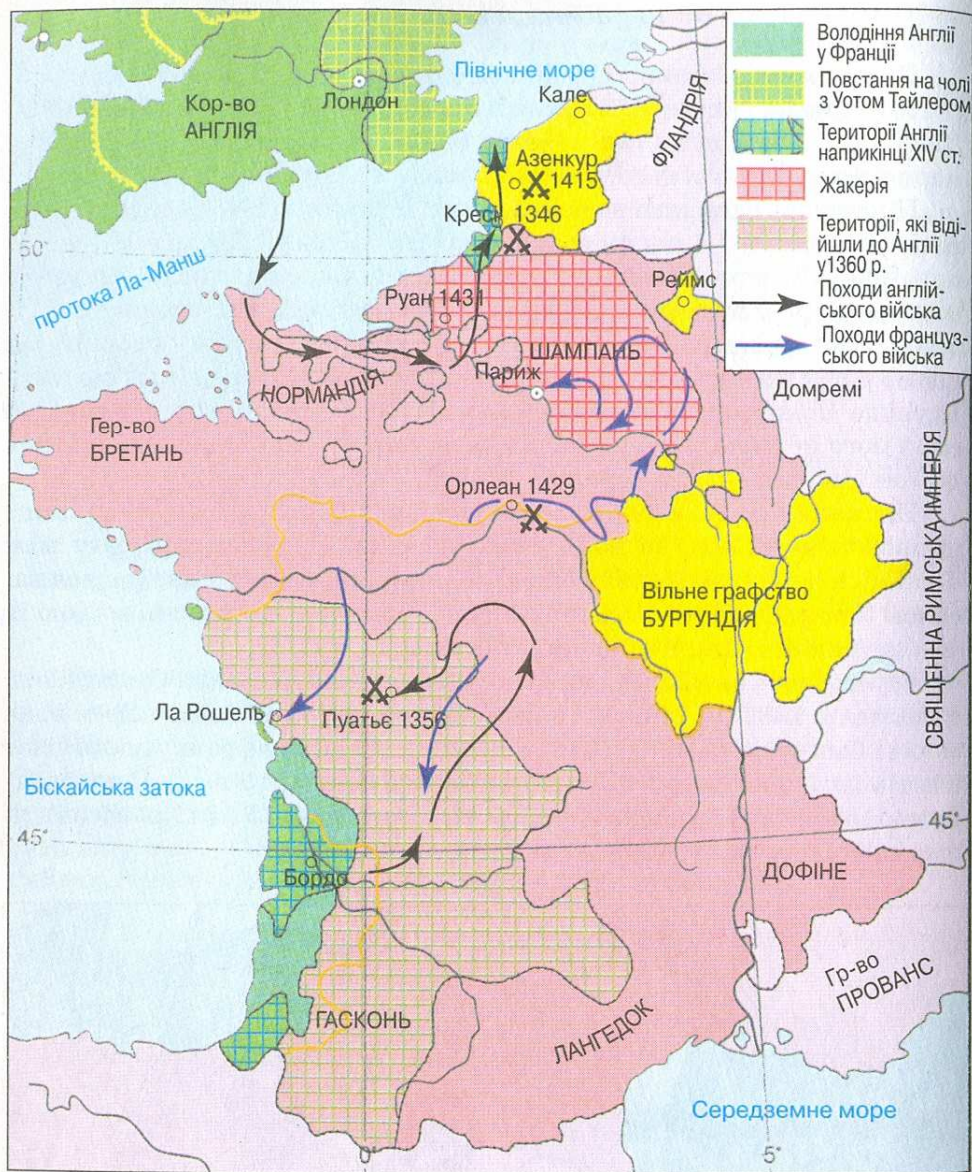
Страшна війна між Францією та Англією, яку назвали Столітньою, почалася в 1337 р. і тривала з перервами до 1453 р. Розпочалася вона морськими сутичками. У 1340 р. англійці потопили французький флот і потім зло кепкували: «Коли б риба заговорила, то неодмінно французькою мовою, так досхочу наїлася французами». З 1341 р. воєнні дії вже велися на території Франції.

*Битва біля Кресі.
З мініатюри XV ст.*

*Битва біля Кресі. В ній брали участь
італійські (генуезькі) лучники*

Столітня війна у Франції

Покажи на карті:

- французькі території, загарбані англійцями на початку Столітньої війни;
- французькі території, загарбані англійцями до 1420 р.;
- район Жакерії;
- походи Жанни д'Арк;
- напрямки походів англійських і французьких військ;
- місця битв;
- батьківщину Жанни д'Арк.

Французи виставили проти англійців свою гордість — заковану в броню рицарську кінноту і генуезьких найманців, англійці проти французів — вправних піхотинців-лучників, які стріляли швидко й прицільно. Лучники билися згуртовано, слухалися команд, рицарі ж були некерованим натовпом, билися кожен сам по собі.

Переваги піхоти особливо яскраво виявилися в битві біля *Кресі* (1346 р.), коли англійці спокійно і впевнено знищили цвіт французького війська. У цьому бою загинуло 1500 французьких рицарів, англійських же — лише троє.

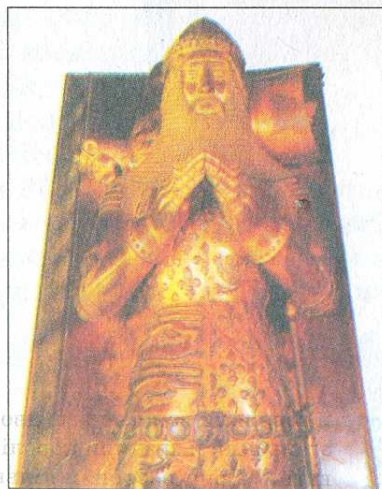
• XIV ст. Французький поет і історик Фруассар про бій біля Кресі 1346 р.

...Англійські лучники... просунулися трохи вперед і почали з великою майстерністю випускати в генуезців (генуезьких арбалетників) свої стріли, які опускалися й впиналися так густо, немов сніг... Коли (генуезці) відчули ці стріли, які впиналися їм у руки, ноги й голову, то відразу ж були розбиті...

Поряд з ними (генуезькими арбалетниками) й англійцями стояли щільними лавами (французькі) рицарі, верхи на багатому убранні конях і розкішно одягнені... Англійці, як і раніше, посилено стріляли в саму гущу натовпу, й жоден постріл не пропав марно, бо стріли впиналися й падали або серед рицарів, які ще трималися, або серед тих, хто падав і спотикався безпомічно, — і їх можна було підняти з землі не інакше, як з допомогою (своїх) людей...

1. У чому виявилася військова перевага англійських піхотинців-лучників над французькими рицарями-вершниками?
2. Поміркуй, яке військо — французьке чи англійське — обходилося державі дешевше? Чому?

Для Франції настали чорні дні. Англійці здобували перемогу за перемогою. На півдні Франції розбишакував син Едуарда III — Едуард, принц Уельський (за чорний колір лат його прозвали «Чорним Принцом»). У 1356 р. шеститисячний загін Чорного Принца наспіла біля міста *Пуатьє* 25-тисячна армія нового французького короля Іоанна II Доброго. Французам випала чудова нагода поквитатися за поразку біля Кресі. Але англійські воїни й цього разу діяли злагоджено, напористо, й зуміли посіяти паніку серед французів. Багато французьких рицарів накивало п'ятами, навіть не розпочавши бій. Показав їм приклад *дофін* Карл, старший син

Надгробок Чорного Принца Едуарда в Кентерберійському соборі

і спадкоємець короля, майбутній Карл V Мудрий. Полишені напризволяще, французький король та його син Філіпп потрапили в полон. Такої ганьби Франція ще не зазнала.

Чому в Столітній війні спершу перемогли англійці?

Дофін — титул спадкоємців французького престолу.

Франція в полум'ї повстань

Англія вимагала за короля Іоанна II Доброго колосальний викуп. Скликали, як годилося, Генеральні штати, щоб вони дали згоду на збір викупної суми. Але Генеральні штати цього разу показали харак-

тер — зажадали, щоб збір податків здійснювався під їхнім контролем і щоб королівські радники були покарані за казнокрадство й воєнні невдачі. Дофіна таке рішення Генеральних штатів обурило. Тоді **прево** Парижа Етьєн Марсель підняв у 1358 р. повстання. Королівський палац було взято штурмом. Дофін полишив бунтівний Париж, а владу у Франції перебрав Етьєн Марсель. Та на цьому все не скінчилося. Скориставшись безладом у державі, королівський трон вирішив посісти Карл Злий — правнук Філіппа IV Красивого. В політичну боротьбу включилося і французьке селянство.

Статуя Карла V
Мудрого. XIV ст.

Селянам жилося не з медом. «Чорна смерть» 1347–1350 рр. найбільчіше вдарила по них. Війна багатьом з них несла розруху. Воєнні невдачі Франції остаточно підірвали їхню довіру до шляхетних. Селяни гомоніли, що дворяни їх не обороняють, а пускають з торбою, що пора пок-

витатися з ними. У 1358 р. на півночі Франції селяни повстали. Оскільки дворяни зневажливо називали селян «жаками-простаками», то повстання нарекли «Жакерією». Повстанці захоплювали замки, знищували дворян, бо ті, мовляв, зрадили короля.

XIV ст. Із «Хроніки» Жана Фруассара

...Деякі люди із сіл... зібралися на околиці Бове (Південь Франції)... й говорили вони, що всі дворяни королівства Франції, рицарі й зброєносці, зганьбили й зрадили королівство, і що було б великим благом усіх їх повбивати... Вони розорили кілька замків і багатих домів. Число ж їх зростало, і ось уже їх стало шість тисяч. І куди б вони не приходили, їх число збільшувалося, бо їм подібні приєднувалися до них... Підлі ці люди згуртувалися в орду без воєначальника й без обладунків і палили все довкола, і вбивали,

і чинили кривди й насилля над багатьма дамами й невинними дівчатами без найменшого жалю й пощади, ніби скажені пси... І вибрали вони собі короля... гіршого серед гірших, і звали того короля Жак-простак.

1. У чому виявився розгул народної стихії під час Жакерії?
2. Чого домагалися повсталі селяни?
3. Чи симпатизував автор «Хроніки» повстанцям?
4. Як, на твою думку, могло відбитися його ставлення до повсталих селян на правдивості розповіді?

Превé — виборний міський голова у Франції.

Що об'єднувало повстання Етьєна Марселя і Жакерію?

Дворян охопив лютий страх. Вони благали про допомогу водночас і дофіна, і його недруга Карла Злого. Військо Карла Злого розгромило повстанців. Над «жаками» чинилися жорстокі розправи. Отож станова єдність Франції виявилася мильною бульбашкою.

Армія дофіна оточила Париж. Етьєн Марсель впустив у місто загін англійців, який привів Карл Злий. Прибічники дофіна у Парижі назвали це державною зрадою і вбили преве. Дофін покарав прибічників Етьєна Марселя, скасував рішення Генеральних штатів і уклав з Англією мирну угоду. Англія зберігала за собою майже третину французьких земель, натомість Едуард III відмовлявся від претензій на французьку корону.

Іоанна II Доброго англійці відпустили під чесне рицарське слово у Францію, але він переконався, що у державній скарбниці гуляє вітер, і повернувся на чужину, де й помер. На французький трон вступив дофін Карл. Він енергійно готувався до продовження війни з Англією. Коли в 1369 р. війна відновилася, французи вже воювали краще. Сам характер війни змінився. Рицарі вже билися не стільки за свої ідеали, скільки за інтереси країни. Отже, Жакерія таки додала їм державної мудрості.

**«Любов к отчизні де героїть,
там сила вража не устоїть»**

Хоч полум'я народного повстання і вдалося погасити, проте до змін на краще було ще далеко. Країна нагадувала розтривожений вулик. У ній вибухали повстання городян і селян, іноді грізніші за Жакерію. Англійці все ще перемагали у війні. У 1415 р. вони вщент розбили набагато численнішу французьку армію біля Азенкура, захопили всю Північну Францію й увійшли в Париж. За мирним договором 1420 р. Франція й Англія стали єдиним королівством.

*Король Карл VII.
Художник Ж. Фуке. XV ст.*

*Жанна д'Арк на коронації Карла VII.
Художник Ж.-О. Енгр. XIX ст.*

Але й ці невдачі не зломили французький народ. Французи вже відчули себе французами, хотіли бути підданими свого короля, жити у своїй державі, а англійців вважали забродами. Вони піднялися на партизанську боротьбу, загасити полум'я якої англійцям було не під силу. Щоб звільнити свою батьківщину, французам не вистачало лише одного — повірити в свої сили. Ця віра була їм особливо потрібна в зв'язку з облогою англійцями Орлеана — останньої твердині того, що залишилося від незалежної Франції.

Вселила у французів віру в перемогу юна дівчина Жанна — національна героїня Франції. Вважають її простою селянкою із Домремі, але є також версія, що вона могла бути аристократкою.

Для допитливих

На підставі чого окремі історики гадають, що Жанна, швидше за все, аристократка? Відомо, що вона не визнавала подружжя д'Арк своїми батьками. Мала родовий герб і рицарську зброю, вміла їздити верхи на скакуні, знала ігри та розваги, поширені при королівському дворі. З королівським оточенням поводитися невимушено, як рівня. Мала круту вдачу (коли хтось із її слуг помилявся, могла відлупцювати його). Король надав їй почт, військову охорону, навіть право розгортати свій бойовий стяг, чого не міг дозволити собі жоден французький сеньйор. Але могло бути так, що Жанна, потрапивши в дворянське оточення, соромилася свого селянського походження й перейняла шляхетні манери. Король міг оточити її, свою рятівницю, особливими почестями попри її селянське походження.

Якій з цих версій ти віддаєш перевагу і чому?

17-річна Жанна з'явилася в 1429 р. до Карла VII і запевнила його, що Бог повелів їй врятувати Францію. Для цього їй потрібно визволити

*Страта Жанни д'Арк.
Мініатюра XV ст.*

*Жанна д'Арк з мечем і
стягом. Портрет XV ст.*

Орлеан і коронувати Карла в Реймському соборі (дофін проголосив себе королем, але миропомазання й коронації не здійснив). Безвихідь змусила Карла та його оточення повірити цій дівчині. Їй дали рицарські лати, зброю, бойового коня, королівський стяг і поставили на чолі королівської армії. Жанна змусила англійців зняти осаду Орлеана, після чого її назвали Орлеанською Дівою.

Виконала Жанна й другу свою обіцянку — звільнила Реймс і забезпечила коронування дофіна в Реймському соборі. Відтак Карл VII став божим помазаником, законним, в очах французів, монархом. Отже, Франція як держава відродилася! За неї та короля тепер треба битися до загину! Жанна вселила у французькі серця безмежний патріотизм.

• 1429 р. Із листа Жанни д'Арк англійському королю

Ви, король Англії... віддайте Діви... ключі від усіх добрих міст, якими ви насильно заволоділи у Франції... і ви всі... хто перебуває під Орлеаном, повертайтеся... в свої країни, а якщо ви так не зробите, чекайте вісток від Діви, яка незабаром прийде до вас, вам на велике горе. Якщо ви, король Англії, не вчините так, то я беру на себе керівництво війною, і, де б не потрапила на ваших людей у Франції, я змушу їх піти, хочуть вони цього чи ні. Якщо ж вони не побажають підкоритися, я їх усіх знищу, а якщо побажають — помилую їх. Мене направив сюди Бог, Небесний Король, як свою заступницю, щоб прогнати вас з усієї Франції.

1. Які риси характеру Жанни ти закріпив у рядках цього листа?
2. У що твердо вірила Жанна?

Подальша доля Жанни д'Арк склалася трагічно. Жанна не змогла визволити Париж і потрапила в полон. Карл VII пальцем не ворухнув, щоб викупити її, оскільки боявся її популярності в країні. Англійці та французи, які їх підтримували, влаштували над Жанною судилище.

Судді називали її відьмою і еретичкою. Коли б вони довели правдивість цих звинувачень, то виходило б, що Карла VII коронувала спільниця диявола, отже його влада незаконна. Жанна захищалася на суді мужньо і розумно. Все ж її визнали винною й засудили на смерть «без пролиття крові» — спалення. 30 травня 1431 р. її відправили на багаття в м. Руані. У 1920 р. католицька церква зарахувала Жанну д'Арк до лику святих.

Чому судді винесли Жанні саме такий вирок?

Для допитливих

Через кілька років після спалення Орлеанської Діви у Франції з'явилася дівчина, яка назвалася Жанною д'Арк. Коли її запитували, як їй вдалося врятуватися, вона відмовчувалася. Брати Жанни, її бойові соратники, непоодинокі вельможі визнали її Орлеанською Дівою.

Ці факти насторожили окремих істориків, які допускали, що Жанну могли підмінити іншою жертвою, влаштувавши в Руані «всього лиш добре розіграний спектакль». Але нещодавно в архіві виявили указ французького короля про помилування якоїсь шахрайки, яка майстерно видавала себе за Діву Жанну. Отож на одну таємницю середньовічної історії стало менше.

Закінчення «столітнього» кошмару й об'єднання Франції

Жанна д'Арк віддала своє життя за Францію даремно. Французи поступово звільняли свою країну від англійських зайд. Карл VII увійшов у Париж. У 1453 р. англійці володіли на території Франції лише містом Кале, проте незабаром втратили і його. Найтриваліша в історії Європи війна завершилася перемогою Франції.

У Франції створили єдину армію, солдати якої служили вже не сеньйорам, а державі, запровадили обов'язковий для всіх єдиний податок. Франція ставала сильною централізованою державою.

Після смерті Карла VII трон дістався Людовику XI — талановитому політику.

Віч-на-віч

Людовик XI (1461–1483 рр.) брав не силою, а хитрістю, більше покладался на переговори та підкуп. Він вважав, що «хто не вміє прикидатися, той не вміє правити». Король легко йшов на поступки своїм ворогам (їх у нього не бракувало), але принагідно переходив у наступ. Інтригувати проти них, сварити їх між собою було його стихією. Він нікому не довіряв, своїх радників «носив на спині свого коня». Був мстивим і жорстоким, переможених ворогів тримав у невеликих залізних клітках, де часом не можна було випрямитися на повен зріст.

Що означає вислів «носити своїх радників на спині свого коня»?

За допомогою політичних махінацій Людовик XI позбавляв незалежності одне герцогство і графство за іншим. Він об'єднав Францію, яка натерпілася від феодалних чвар. Довго не давалося йому до рук лише могутнє Бургундське герцогство, незалежності якого сприяло сусідство з Німеччиною. Бургундський герцог Карл Сміливий називав Людовика XI «всесвітнім павуком», хоч сам був багатший за нього. Він мріяв про німецький трон, а об'єднанню Франції чинив запеклий опір. Але Карл Сміливий був прямий і нерозважливий, а Людовик XI — розумний, хитрий і підступний. Тому герцог Бургундський програв. У 1477 р. король підкупив воєначальника, і той вбив непокірного васала. Бургундське герцогство дісталось Людовику XI. Тривалий і болісний процес об'єднання Франції невдовзі завершився.

Карл Сміливий. Художник Р. ван дер Вейден. XV ст.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що спричинило Столітню війну?
2. Розкажи про перебіг Столітньої війни. Покажи на історичній карті місця найважливіших боїв між французами та англійцями.
3. Розкажи про подвиг Жанни д'Арк. Яку роль зіграв він в історії Франції на завершальному етапі Столітньої війни?
4. Поміркуй, чому кінцева перемога в Столітній війні була за французами?
5. Коли і як завершився процес об'єднання Франції?

§ 5. АНГЛІЯ

Англосаксонські королівства

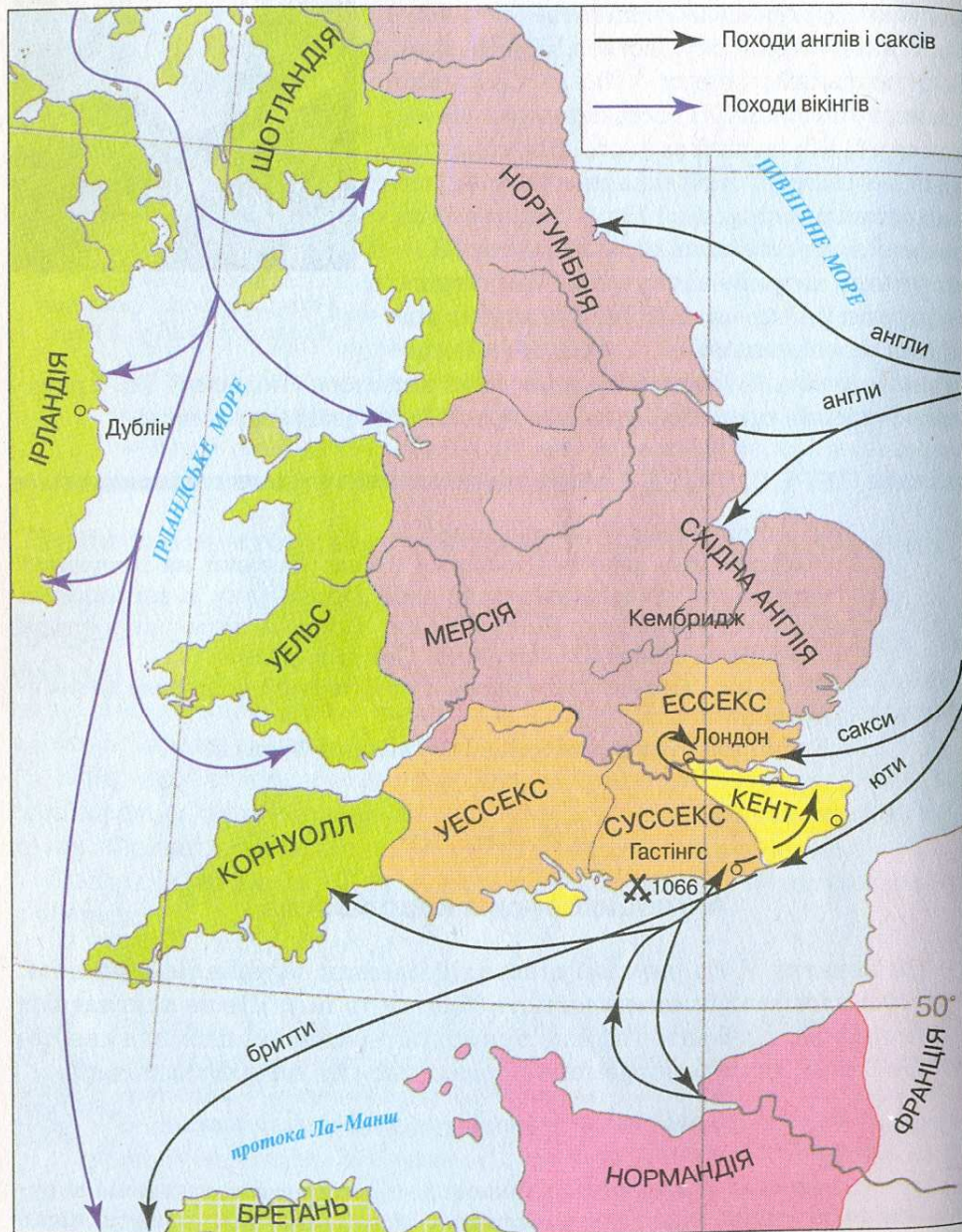
На початку V ст. римські війська назавжди залишили Британію, яку тоді населяли племена кельтів (бритти та ін.). Ще не вляглася за ними курава, а в Британію вже прийшли германські племена англів, саксів і ютів. Вони безцеремонно поселилися на землях господарів.

- **VIII ст. Із праці англійського історика і письменника Беди Шановного**

Одержавши від короля запрошення, плем'я англів, чи саксів вирушило на трьох кораблях у Британію й зайняло для стоянки місце у східній частині острова за наказом того ж короля, ніби маючи намір обороняти батьківщину, а насправді — щоб її завоювати... Кажуть, що їхніми вождями були двоє братів — Хенгест і Хорса. Хорса пізніше

загинув на війні з бритами, і в східній частині Кента до цього часу є пам'ятник йому.

1. Що розповів Беда Шановний про прихід у Британію англів і саксів?
2. Ця його розповідь більш схожа на легенду чи правду?

Завоювання Англії англами і саксами. Походи норманів у IX–XI ст.
Покажи на карті походи норманів. Які землі Англії здобули юти, англи і сакси?

Сакси заселили південь Британії й утворили там три королівства — Вессекс, Суссекс і Ессекс. Юти облюбували її південний схід, де утворили королівство Кент. Англи утворили своє королівство на сході країни. Два королівства зі змішаним населенням з'явилося на півночі Британії.

Новоутворені королівства ворогували між собою. Але напади ворогів на Британію (її назвали Англією — «Країною англів») змусили їх у 829 р. об'єднатися в одну державу. Королем проголосив себе Екберт. На ту пору англи, сакси та ті кельти, які вціліли в боротьбі з германцями, злилися в один народ — англосаксів.

Англосакси побудували монархічну державу, однак королівська влада була в ній слабкою. Король залежав від «Ради мудрих», яка складалася із вельмож. Рада обирала короля й могла позбавити його трону. Вона мала верховну судову владу, їй підпорядковувалися *шерифи*.

Англійське суспільство поступово ставало феодальним. У ньому з'явилися великі землевласники — *лорди*. У X ст. король видав указ, щоб кожна вільна людина знайшла собі лорда.

Ще до приходу германців у Британії поширилося християнство, але не в римській, а в грецькій формі. Кельти (їх англосакси називали уельсьцями) самі обирали священиків. Близько 600 р. у південну Британію, щоб повернути її в католицизм, прибули посланці папи. Гостре суперництво між обома церквами закінчилося перемогою католицизму, бо королі пішли на союз із папою та єпископами. Проте простий люд підтримував ірландську церкву, яка відрізнялася і від римської, і від грецької. Чим відрізнялася? Ірландське чернецтво строго дотримувалося церковного статуту. Ірландські єпископи жили в монастирях; не вони, а *абату* верховодили в суспільстві.

Рицарі Круглого стола б'ються з ворогом. Середньовічна мініатюра

Король Артур б'ється з велетнем. Середньовічна мініатюра

Шеріф — королівський чиновник у графствах Англії.

Лорд — англійський сеньйор.

Абат — у католицькій церкві — голова чернечої громади, керівник монастиря.

Для допитливих

Середньовічний Захід зачитувався давніми кельтськими легендами про короля Артура та рицарів Круглого столу. Це рицарське братство чинило опір англосакським зайдям, захищало слабких, сиріт і вдів, боролось з драконами, велетнями, чаклунами та іншою нечистю, тому Британія жила в спокої та достатку. Але син короля Артура повстав проти батька. У бою із заколотниками король був смертельно поранений. Добрі феї доправили його на острів Аваллон, щоб там вигоїти його рани. Чимало англійців вірили в те, що Артур живий і в скрутний для Англії час прийде їй на допомогу.

Історики ще не з'ясували, реальним чи вигаданим був вождь кельтів — король Артур. Отож він залишається хвилюючою загадкою ранньої історії Британії.

Важкі обійми вікінгів

Германці жорстоко повелися з кельтами, але й самі натерпілися від бруталності вікінгів, особливо **данців**.

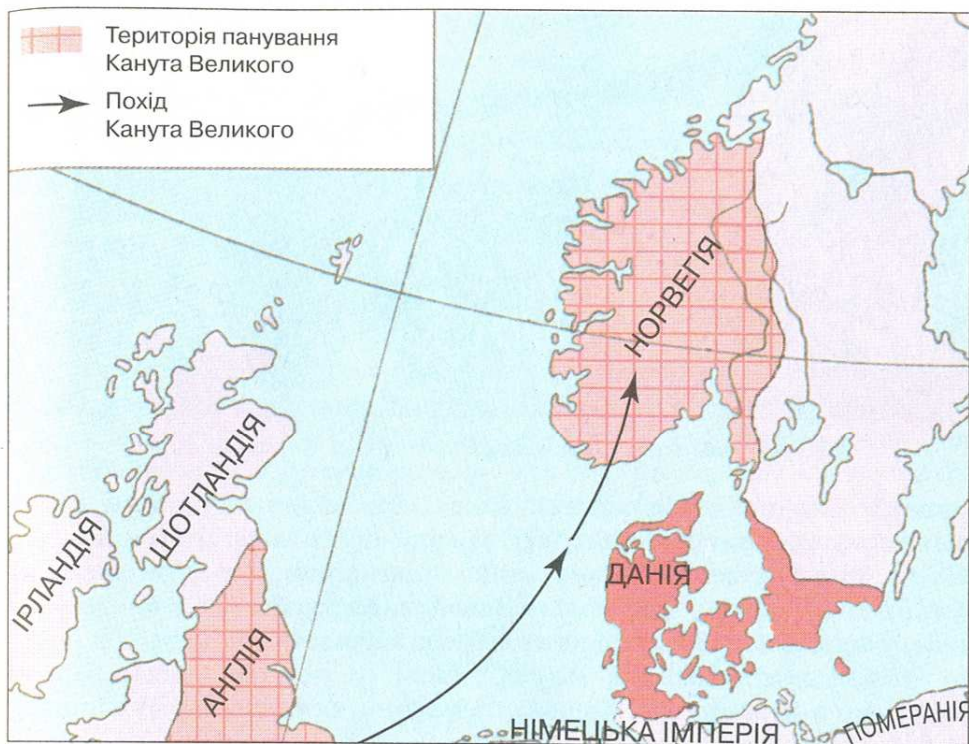
Данці — жителі Данії.

З кінця VIII до середини X ст. північно-східну частину Англії плундрували данці, які не залишили на ній живого місця. Середньовічний автор сумно повідомляв, що данці вбивали людей і худобу, руйнували церкви. Віднайти цих розбійників в англосаксів бракувало снаги. Данці осідали в Англії. Наприкінці IX ст. вони поділили з англосаксами країну. Їм дісталася її північно-східна частина, англосаксам — південно-західна.

Канут Великий,
король Данії й Англії

Енергійно боровся проти загарбників король Альфред Великий (871–900 рр.). Він бачив, що народне ополчення не справиться з данцями, тому створив професійне військо. Щоб віднайти піратів від узбережжя Англії, побудували морський флот. Данці не вміли штурмувати замки, тому король звів прикордонні сторожові фортеці. Він запровадив спеціальний податок — «данські гроші», які йшли на оборону від нападників.

Північноморська держава Канута Великого в XI ст.

Віч-на-віч

Альфред Великий був освіченою людиною. Він відкрив у своєму палаці школу, велів, щоб монахи і священники перекладали народною мовою церковні книги. За цього короля почали вести «Англосаксонську хроніку», яка зберегла пам'ять про найважливіші події в житті середньовічної Англії.

Заходи Альфреда Великого щодо зміцнення оборони держави мали тимчасовий успіх. У X — на початку XI ст. Англію завоював данський король Канут Великий. Він утворив велику державу, до складу якої увійшли також Шотландія, Норвегія та Швеція. Але у 1042 р. англосакси повстали й виборили незалежність.

Нормандське завоювання країни

У середині XI ст. на Англію накинulo око герцогство Нормандія на території Франції. Його населяли переважно нормани. Вони за час свого проживання перетворилися з розбійників-поганинів на розбійників-християн — рицарів. У 1066 р. нормандський герцог Вільгельм Завойовник на чолі 15 тисяч норманських і французьких

Будівництво флоту Вільгельма Завойовника. З кілима XI ст.

рицарів висадився на узбережжі Англії. Він запевняв, що хоче визволити англосаксів від данців, насправді ж прагнув загарбати Англію. На це його благословив папа, який мріяв поширити свою владу на англійську церкву. Вільгельм Завойовник розбив під Гастінгсом війська англосаксів і проголосив себе англійським королем.

Щоб тримати країну в покорі, король і його нормандські барони забудували її замками. Місцеве населення чинило опір чужинцям, але не змогло прогнати їх.

Вільгельм подбав про зміцнення своєї влади в Англії. Він привласнив чимало земель англосаксонської знаті, перетворив багато лісів на заповідники, де полювати міг лише король. Усіх англосаксонських єпископів король замінив французькими, а баронів і рицарів зобов'язав принести йому васальну присягу. Відтоді в Англії лише король мав васалів. Усі вони перебували на військовій службі. Шерифів Вільгельм призначав і звільняв на свій розсуд. Він домігся того, що королівська влада в Англії стала сильнішою, ніж будь-де в Європі. Передавалася вона від батька до сина, сеньйори не могли впливати на вибори чи затвердження короля.

Віч-на-віч

Вільгельм Завойовник був позашлюбним сином нормандського герцога. У дитячому віці осиротів і натерпівся від **баронів**, усе ж зумів скрутити вельможних бунтівників у баранячий ріг. Був дуже розумним, честолюбним, нещадним, віроломним. Мав залізну волю.

Барони — великі феодалі, неспадкові васали короля.

Щоб упорядкувати стягування «данських грошей», Вільгельм велів переписати всі землі в державі. Пергамент з описом земель

у народі назвали «Книгою Страшного суду», бо обліковці вимагали нічого від них не приховувати, немов на Страшному суді. Під час цього перепису було записано в кріпаки багатьох вільних селян.

Чи працювало в Англії правило «васал мого васала — не мій васал»? Чому?

Перші Плантагенети

Вільгельм Завойовник посилив Англію. Ще могутнішою вона стала за династії Плантагенетів.

Зі смертю в 1135 р. короля Генріха I, молодшого сина Вільгельма Завойовника, Нормандська династія закінчилася. В Англії спалахнула запекла боротьба за владу. Барони вийшли з покори королю, набували собі замків і віддалися розбою. Але смута в державі припинилася, коли в 1154 р. королем став француз Генріх II — засновник династії Плантагенетів (1154–1399 рр.). Новий монарх, завдяки одруженню з колишньою жінкою французького короля Алієнорою Аквітанською, володів земельними угіддями не лише в Англії, а й у Франції. Жоден європейський король не мав стільки золота й срібла, як Генріх II.

Віч-на-віч

Генріх II Плантагенет працював за п'ятьох. Про нього говорили, що «він ніколи не присідає, на ногах з ранку до вечора». Все життя провів у походах і оглядинах своїх володінь. Був заповзятим мисливцем.

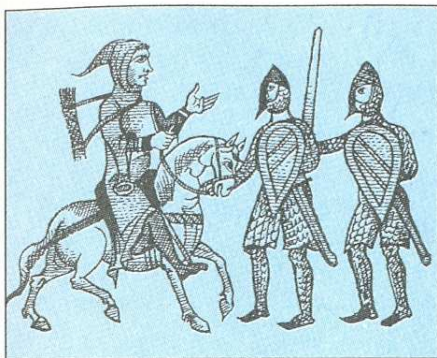
Генріх II зрив феодальні замки, покарав грабінників і злодіїв, яких чимало наплодилося в смутну добу, скасував графські титули, надані бозна-кому його попередниками, змінив усіх шерифів. Щоб поповнити державну скарбницю, він навів порядок у стягуванні податків.

За Генріха II королівський суд став верховним. Його послугами міг скористатися кожен вільний (залежних селян судили їх сеньйори). Було заборонено судові поединки й ордалії. Позивач мав привести з собою свідків, які свідчили під присягою. Пізніше свідчення під присягою породило суди присяжних, які вирішували, винен підсудний чи ні.

Король зобов'язав служити у війську майже всіх вільних. З тих, хто не йшов на війну, брали податок й на ці кошти наймали солдатів. Солдати-найманці були кращими вояками, ніж рицарі. Ця реформа перетворила рицарів у звичайнісіньких поміщиків, заклопотаних своїм господарством.

Генріх II. Середньовічна мініатюра

*Річарда Левове Серце
австрійці беруть у полон.
З середньовічної мініатюри*

Генріх II перетворив архієпископів і єпископів у своїх васалів, оподаткував церковні землі, заборонив духовенству скаржитися папі в Рим. Але голова англійської церкви Бекет, архієпископ Кентерберійський, став горою за збереження церковних привілеїв. Тоді придворні, щоб прислужитися королю, вбили Бекета. Короля звинувачували в причетності до цього злочину. Він мусив відмовитися від церковних реформ і вимолювати в папи прощення. Це дуже похитнуло його авторитет у державі.

Поміркуй, чому наймані солдати воювали краще за рицарів?

Не знайшов спільної мови Генріх II і зі своїми синами — Річардом, якого рицарі-поети назвали Левовим Серцем, та Джоном. Сини страшенно хотіли бути самостійними. Річард спільно з французьким королем Філіппом II Августом ледь не взяв хворого Генріха II у полон. Довідавшись, що й молодший син виступає проти нього, Генріх II від такого удару помер.

Після Генріха II правив Річард Левове Серце (1189–1199 рр.). Англію він залишив напризволяще, все життя провів у мандрах, навіть був заарештований австрійським герцогом і ув'язнений німецьким імператором. Але створена Генріхом II система державного керівництва виявилася такою надійною, що працювала й без короля.

Віч-на-віч

Річард Левове Серце був здібним воєначальником, хоробрим до нестями воїном, поетом, музикантом. Мав запальну вдачу, був незлопам'ятний, але зради й обману не прощав нікому, хоч сам він зрадив рідного батька та ще й намовив на це свого молодшого брата. Був непостійний, свої рішення змінював по десять разів на день, через що сучасники назвали його «так-і-ні». Любив удавати з себе справедливого і щедрого, словом — ідеального рицаря.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і яким чином германці заселили Британію? Які зміни відбулися в Британії з приходом германців?
2. Покажи на історичній карті королівства, утворені германськими племенами в Британії.
3. Розкажи про церковно-релігійне життя в середньовічній Англії.
4. Які заходи вжив Альфред Великий для оборони Англії від данців?

5. Коли і яким чином Англію завоювали нормандці? Покажи це завоювання на карті (с. 164).
6. Що зробив Вільгельм Завойовник для зміцнення свого трону?
7. Що таке «Книга страшного суду»? Як вплинула вона на становище англійських селян?
8. Розкажи про зміст і мету реформ Генріха II.

«Велика хартія вольностей»

Генріх II залишив своїм спадкоємцям сильну королівську владу. Але відразу після його смерті її спіткали серйозні випробування. Війну з Францією Англія зрештою програла. Цапом-відбувайлом за цю та інші невдачі барони зробили короля Іоанна (Джона) Безземельного (1199–1216 рр.) — молодшого сина Генріха II. Цей король, як на гріх, посварився з папою Інокентієм III. Папа відлучив його від церкви й заборонив по всій Англії богослужіння. Королю довелося слухатися папу й платити йому щорічно купу грошей. Барони цього не стерпіли і в **1215 р.** повстали. Лондонці, які завжди підтримували короля проти баронів, цього разу відкрили їм ворота столиці. Іоанн Безземельний мусив підписати «*Велику хартію вольностей*» — складений баронами документ, який обмежував королівську владу. Виконувати його він, звичайно, не збирався.

«Велика хартія вольностей» обмежувала королівське свавілля, захищала права й майно підданих, причому не лише верхів, а й низів. Вона забороняла королю чинити розправу над підданими чи позбавляти їх майна без вироку суду, вперше в середньовічній Європі сформулювала принцип недоторканості особи. Цей принцип і нині, майже вісім століть по тому, є стрижньовим у царині захисту прав людини.

У «Великій хартії вольностей» король брав на себе зобов'язання не переобтяжувати феодалів податками, не позбавляти церкву її привілеїв, оберігати законність і правопорядок, боротися з чиновницькими зловживаннями, опікуватися торгівлею. «Велика хартія вольностей» захищала навіть кріпаків (забороняла забирати в них за вироком суду знаряддя праці та худобу). Таким чином, хоч вона найбільше опікувалася великими баронами, проте захищала від чиновницького свавілля й інші верстви населення.

• 1215 р. Із «Великої хартії вольностей»

39. Жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена, чи позбавлена майна, чи оголошена поза законом, чи вигнана, чи якимось (іншим) способом знедолена, і ми (король) не підемо на неї й не направимо на неї інакше, як за законним вироком рівних їй...

61. Хай барони виберуть двадцять п'ять баронів із королівства, кого забажають, а ті всіма силами охоронятимуть і примушуватимуть охороняти

мир і вольності, які ми (король) їм надали... І якщо ми не виправимо порушень (цих вольностей) упродовж сорока днів... ті двадцять п'ять баронів спільно з іншими громадянами примушуватимуть нас і чинитимуть на нас тиск... захопленням (наших) замків, земель, володінь і всіма іншими способами, їм доступними, допоки не буде виправлено (порушень) відповідно до їхньої ухвали...

1. Поміркуй, про яких «вільних людей» ідеться в статті 39 «Великої хартії вольностей»?
2. Чи не узаконювала стаття 61 феодальні війни, дозволивши підданам зі зброєю в руках захищати свої права і привілеї?

Іоанн Безземельний мало зважав на «Велику хартію вольностей», тим паче, що папа закликав баронів до покори королю. Проте він незабаром помер, а опікуни малолітнього короля Генріха III підтвердили чинність хартії.

Коли Генріх III підріс, він швидко настроїв проти себе баронів. Король взяв собі за дружину француженку, з якою до Англії прибуло чимало французів. Цим зайдам він роздавав посади і маєтки, що

Король Річард II Святий у молитовній позі на колінах в оточенні святих заступників. Картина XIV ст.

На твою думку, які відносини склалися в Англії між королівською владою і церквою, якщо судити про них з цього зображення?

дратувало англійських вельмож. Виявляли своє невдоволення також рицарі й городяни, з яких стягували податок на щорічні виплати папі. Коли ж Генріх III зажадав від підданих грошей на сицилійську корону для малолітнього принца, терпець урвався навіть у найтерплячіших. Барони зі зброєю прибули в королівський палац і зажадали, щоб король прогнав французів і припинив свавілля чиновників.

У 1258 р. барони зібралися в Оксфорді на свій з'їзд (його назвали «шаленим»). Вони утворили комісію для боротьби проти хабарництва чиновників. Але рицарі швидко переконалися, що комісія баронів відстоює інтереси лише великих сеньйорів. Вони зажадали, щоб подбали й про них. Цю вимогу рицарів підтримали городяни та частина баронів під керівництвом графа Симона де Монфора. Знать розкололася на дві частини: тих, хто підтримував короля, і прибічників Симона де Монфора.

Англійська «говорильня»

Генріх III не виконував узяті зобов'язання, тому в 1263 р. в Англії спалахнула громадянська війна. Військо Симона де Монфора розбило королівську армію й захопило в полон Генріха III та наслідного принца. На початку 1265 р. Симон де Монфор фактично став диктатором Англії. Щоб зміцнити свою владу, він скликав Вищу раду з представників основних верств населення. Цю раду згодом назвали *парламентом* («говорильнею»).

Посилення рицарства, городян і вільних селян занепокоїло баронів. Вони перейшли на бік короля. Пошишений усіма Симон де Монфор загинув у сутичці з королівськими військами. З його смертю стихла громадянська війна, з якої переможцями вийшли прибічники короля.

Новий король Едуард I (1272–1307 рр.) не ліквідував парламент, а використовував його собі на користь. Він скликав його, щоб полегшити стягування податків. Отже, наприкінці XIII ст. парламент остаточно утвердився в політичному житті Англії.

Парламент складався з двох палат — верхньої (палати лордів) і нижньої (палати общин, або громад). У верхній палаті засідали великі феодали та вище духовенство. До нижньої палати входили рицарі від графств і депутати від міст. У парламенті, на відміну від французьких Генеральних штатів, рицарі й заможні городяни порозумілися й виступали спільно, тому з ними рахувалися. Міські ж низи й селяни не мали своїх представників у парламенті.

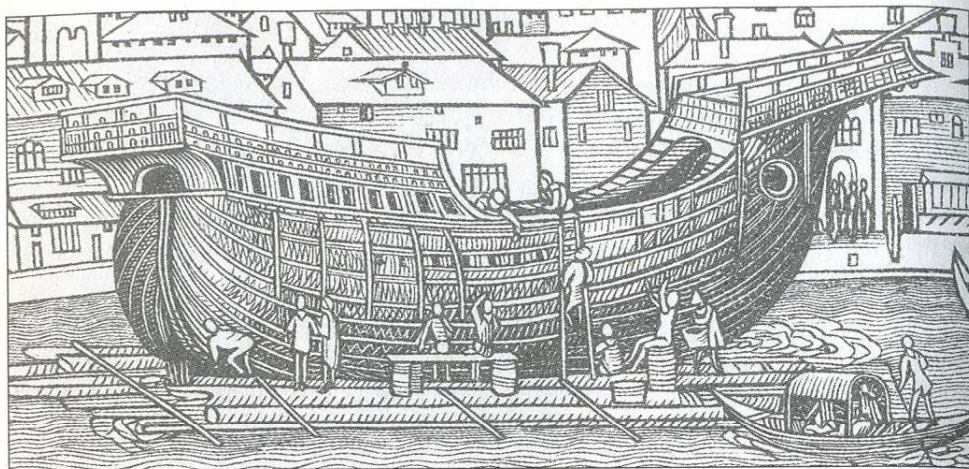
Поміркуй, чи був парламент органом справжнього народовладдя?

Поступово парламент зміцнив свої позиції. Без його ухвали жоден податок у країні не стягувався. В XIV ст. він почав видавати закони (білли), став вищим органом судової влади. Парламент відіграв важливу роль у політичному житті Англії XIV–XV ст. Він посприяв централізації держави, перетворив її у стану монархію.

Суспільство XIV–XV століть

В англійському суспільстві відбувалися певні зміни. В ньому зростав інтерес до торгівлі, особливо заморської, через що процвітало кораблебудування. Багато дворян (їх назвали «новими») вже не вважало підприємництво чимось ганебним, училося господарювати по-новому і ставало схожим на буржуазію міст. Але були й «старі» дворяни — ті, хто, як і раніше, жив з королівської служби та війни, здавав свою землю в оренду підприємливим людям.

Не всі в суспільстві розкошували. Скрутно жилося багатьом селянам, яких грабували чиновники, розорювали війни, діймали феодальний розбій і податки.

Спорудження корабля. Гравюра XV ст.

*На твою думку, для близьких чи далеких плавань призначалося це судно?
Було воно торговим, військовим, чи і тим, і іншим?*

● **Кінець XIV ст. Із розповіді середньовічного автора про становище англійських селян**

Я побачив бідняка, який ішов за плугом. Сорочка його була з грубої тканини... кашубон увесь у дірках, з яких стирчало його волосся. Коли він ішов, з грубих, покороблених, підбитих цвяхами черевиків виглядали пальці його ніг... Він увесь був вимазаний брудом. Його рукавиці без пальців були пошиті з лахміття, а пальці були зітертими й брудними. Еідняк цей утопав у багнюці по самі кісточки. Попереду нього брели чотири корови, такі худючі, що в них можна було перерахувати ребра. Жінка його йшла поруч... Від негоди вона загорнулася у віяльну сітку. Вона йшла босоніж по крижаній землі, з її ніг сочилася кров. На краю поля стояв невеличкий короб для сміття, в ньому лежала дитина, загорнута в лахміття; а з другого боку — ще двоє дітей дворічного віку. Всі вони жалібно співали, їх голоси зливалися в один крик — зойк убозтва. Бідний селянин сумно зітхав і повторював: «Тихіше, діти!»

1. Як автор цього тексту ставився до бідняків?
2. Чи можна йому довіряти? Відповідь обґрунтуй.

Англійські селяни в XIV–XV ст. вже вважали дворян непотрібним суспільству. Вони запитували: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто тоді був дворянином?» Але найбільше селяни ненавиділи юристів, бо гадали, що це вони понавигадували жорстоких, несправедливих законів. Гнівалися вони й на інших королівських чиновників, короля ж вважали своїм захисником.

Через «чорну смерть» у країні забракло робочих рук. Щоб робочий люд не вимагав у зв'язку з цим підвищення платні, король зобов'язав безробітних найматися за стару плату. За непослух кидали до в'язниці, таврували розпеченим залізом. Але чашу народного терпіння

переповнило запровадження поголовного податку на воєнні потреби, який для багатьох виявився непосильним.

У 1381 р. спалахнуло грізне *народне повстання*, яке очолив сільський покрівельник *Уот Тайлер*. В Англії повторилися страхіння французької Жакерії. Повстанці вбивали всіх, хто носив на поясі перо й каламар, бо вважали їх юристами. Вони захопили Лондон і при цьому запевняли, що люблять свого короля, ненавидять лише його «поганих радників». Ця любов до монарха й вилізла їм боком. Король розпочав переговори з їхніми керівниками, підступно знищив їх, а потім легко розгромив повстанські загони.

Для допитливих

Повстанці зібралися біля Лондона в один день, одностайно обрали своїм керівником невідомого майже нікому Уота Тайлера. Всі вони носили однакові — недешеві! — головні убори. Отож найімовірніше цей вибух народного гніву ретельно підготував хтось багатий і впливовий. Хто саме — про це історія мовчить.

Усе ж розгул народної стихії дечого навчив феодалів. Було скасовано найбільш жорстокі закони, зменшено податки. Лорди заходилися переводити селян з панщини на чинш. Через сотню років після повстання Уота Тайлера кріпаків у країні майже не залишилося — селяни полегшено зітхнули.

Для допитливих

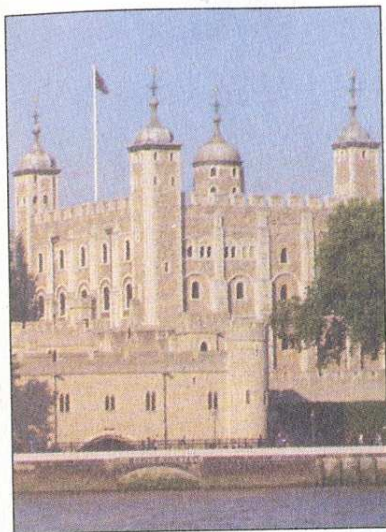
Ти, звичайно, читав захоплючі балади про Робіна Гуда та його вірних друзів із «Веселого братства».

Знамениті благородні розбійники боролися проти свого заклятого ворога — ноттінгемського шерифа (судді) й приходили на допомогу скривдженим. Але чи існував насправді неперевершений лучник і народний месник Робін Гуд? Може, він лише витвір народної фантазії? На жаль, знайти відповідь на це запитання в історичних джерелах не вдається.

Війна Червоної та Білої троянд

Звичайно, не квіти були призвідцями моторошного кровопролиття в Англії на схилку середніх віків. У громадянську війну 1455–1485 рр. країну втягнули два впливові дворянські роди — Йоркський і Ланкастерський. Герб Йорків прикрашала біла троянда, герб Ланкастерів — червона. Так чудові квіти стали символами людського горя.

Король Генріх VI (1422–1461, 1470–1471 рр.) належав до Ланкастерів. Він хворів, тому державою керувала його дружина, французенка Маргарита Анжуйська. В цій ситуації герцог Річард Йоркський спробував завладіти трон — мовляв, щоб врятувати Англію від засилля французів.

*Білий Тауер – осідок
англійських королів до XVI ст.
Побудований Вільгельмом
Завойовником в XI ст.*

Ланкастери не збиралися втрачати владу. Всі взялися за зброю, полетіли з плечей рицарські голови, враз усі забули про рицарське милосердя. Першими загинули Річард Йоркський та його соратники, потім сповна дісталася й Ланкастерам. Королем став представник партії Білої троянди Едуард IV (1461–1483 рр.), а Маргарита Анжуйська з сином втекла у Францію. Воєнна перевага була то на одному, то на другому боці. Нарешті в Англію з військом повернулася — на свою голову! — Маргарита Анжуйська. Знавіснілі йоркісти розстрожили її військо буквально в лічені хвилини. Маргариту взяли в полон, її сина вбили. В живих не залишали навіть тих, хто рятувався за монастирською стіною. Едуард IV повернувся в Лондон, Генріха VI, який знову посів трон, убили (народу повідомили, що він помер

«від меланхолії»). Уцілілі ланкастерці повтікали безвісти, серед втікачів був і граф Генріх Тюдор — майбутній англійський король.

Країна полегшено зітхнула. Вона вже ладна була терпіти на троні будь-кого, аби настала злагода та порядок. Але випробування для Англії на цьому не закінчилися. Після смерті Едуарда IV владу захопив його брат Річард III, який убив двох малолітніх престолонаступників. Це відновило боротьбу за трон.

Улітку 1485 р. в Англії з військом висадився Генріх Тюдор. Солдати Річарда III порозбігалися (зрада свого сеньйора вже не плямувала рицарську честь!). Річарду III підвели коня, щоб він рятувався втечею, але він мужньо відповів, що загине королем. І таки загинув. Коронаю тут же, на полі бою, увінчали голову Генріха Тюдора — відтепер короля Генріха VII (1485–1503 рр.). Засновнику династії Тюдорів і судилося своїм правлінням завершити англійське середньовіччя. Щоб заспокоїти йоркістів, Генріх VII одружився з донькою Едуарда IV Єлизаветою Йоркською й об'єднав у своєму гербі червону та білу троянди.

Для всезнайок

Генріх VI став королем у 9-місячному віці. Першим своїм королівським указом він призначив одну з придворних дам «нашою нянею» і доручив їй «доглядати нашу особу і час від часу карати нас у межах дозволеного». Цей указ, написаний, звісно, опікунами, мабуть, уперше в історії дозволяв давати прочухана королівській особі. Він скріплений відбитком королівського пальчика.

1. За яких обставин з'явилася «Велика хартія вольностей»? Про що в ній ішлося та чиї інтереси вона відображала? Як оцінюють її історики?
2. Коли було скликано англійський парламент? Поміркуй, чому король погодився на його скликання?
3. Як працював англійський парламент? Яку роль відіграв він в історії середньовічної Англії? Чим він відрізнявся від французьких Генеральних штатів?
4. Які зміни відбувалися в англійському суспільстві XIV–XV ст.?
5. Що спричинило повстання Уота Тайлера? Як воно позначилося на подальшому розвитку суспільства?
6. Чому спалахнула війна Червоної та Білої троянд? Поміркуй, чим вона відрізнялася від звичайної міжусобної війни?

§6. НІМЕЧЧИНА

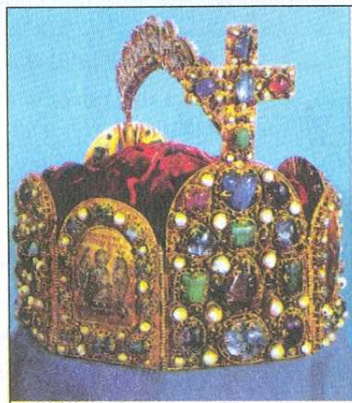
Чергова імперія

Територія Німеччини, яку населяли германські, романські та слов'янські племена, спершу входила до складу Франкської імперії. Після того, як ця імперія загинула, місцеві феодали у 919 р. обрали своїм королем Генріха I. Німеччина, таким чином, стала окремою державою, але поділялася на кілька великих самоуправних областей: Алеманію (Швабію), Баварію, Франконію та Саксонію.

Після Генріха I німецьким королем став Оттон I Великий (936–961 рр.). Йому довелося мати справу з войовничими кочівниками-мадярами (угорцями), які з кінця IX ст. не давали спасу Європі своїми спустошливими набігами. Для оборони від мадярів король побудував невеликі укріплення — бурги та створив сильне кінне військо. В 955 р. у Баварії він завдав мадярам нищівної поразки, після якої їм перехотілося сіяти смерть і розруху.

У своїй державі Оттон I намагався підкорити великих феодалів, які мітили в місцеві корольки. В цьому його підтримало німецьке духовенство. Саме підтримка з боку церкви перетворила його в наймогутнішого західноєвропейського монарха. Оттон I вже не задовольнявся німецькою короною, він мріяв стати володарем Римської імперії, та що там імперії — всього християнського світу!

Але, щоб ця мрія здійснилася, потрібно було заволодіти Італією.

Корона імператорів Священної Римської імперії

Німецька імперія в XI–XII ст.

*Знайди на карті Алеманію (Швабію), Баварію, Франконію та Саксонію.
Покажи ту частину Італії, яку завоював Оттон I?*

Скориставшись династичною боротьбою в Італії, Оттон I завоював Ломбардію (Північна Італія) й проголосив себе її королем. Дуже хотілося йому похизуватися в імператорській короні, але нею коронувати його міг лише папа римський.

З папою треба було порозумітися. Як мовиться, на ловця й звір біжить. Папа Іоанн XII посварився з італійською знаттю й звернувся

*Зустріч Оттона I і папи Іоанна XII.
Мініатюра XV ст.*

*Пам'ятник Оттону I у Магдебурзі.
Копія з оригіналу XVII ст.*

за допомогою до німецького короля. Оттон I часу не гаяв. Він удруге пішов війною на італійські міста, оволодів Римом і посадив Іоанна XII на папський трон. Що було далі, ви вже, напевно, здогадалися. Вдячний папа в 962 р. увінчав Оттона I імператорською короною. Німецьку імперію, до складу якої, крім Німеччини та Північної Італії, увійшла також Баварія, згодом назвали Священною Римською імперією. Нова імперія проіснувала до 1806 р.

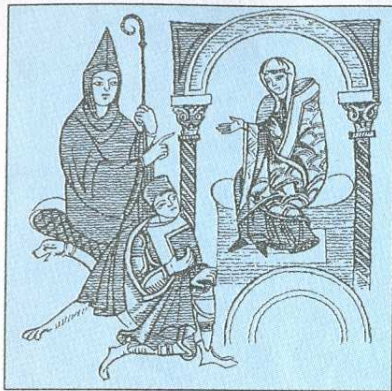
Оттон I хотів заволодіти також Південною Італією, але його туди не пускали візантійці та араби.

Після смерті Оттона I королівська влада в Німеччині послабла. Німецькі герцоги стали можновладцями у своїх землях. У державі почалися смути.

Перетягування каната влади

До середини XI ст. німецькі імператори мали пап за своїх слуг — призначали їх і валили. Але католицька церква таки вирвалася з їхньої мертвої хватки.

У 1056 р. німецький трон посів шестирічний Генріх IV. Поки він підростав, влада в державі належала герцогам. Пізніше

*Генріх IV благає в Каноссі графню Матільду й абата Ключійського монастиря заступитися за нього перед папою
З мініатюри XII ст.*

Генріху IV довелося приборкувати свавільну знать і водночас сваритися з папами.

Енергійний і рішучий папа Григорій VII заборонив світській владі втручатися в призначення єпископів. Генріху IV це не сподобалося. Але цього разу найшла коса на камінь. Григорій VII відлучив німецького імператора від церкви й звільнив його підданих від васальної присяги. Князі натомість заявили Генріху IV, що коли з нього не знімуть відлучення, йому доведеться розпрощатися з короною.

Імператор мусив податися в Північну Італію з повинною до папи. Біля воріт фортеці Каносса імператор три дні стояв босий, у лахмітті грішника, що кається, перш ніж його допустили до папи. Вдосталь натішившись приниженням свого ворога, Григорій VII зняв із нього відлучення. Відтоді фраза «піти в Каноссу» означає «здатися на милість переможця».

Існує думка, що в Каноссі переміг не папа, а імператор. Генріх IV вміло використав проти папи його ж зброю — каюття. Він покався так, як цього вимагала церква, тому папа мусив простити його, хоч і розумів, що цього робити не варто.

Повернувшись до Німеччини, Генріх IV допоміг слухняним єпископам відлучити Григорія VII від церкви й обрати нового папу. Григорій VII став вигнанцем і невдовзі помер. Отже, Генріх IV приниження в Каноссі обернув на свою користь. Він і трон свій зберіг, і свого ворога доконав. Але після смерті Генріха IV імператори, під тиском з боку феодалної знаті, пішли на поступки папам. У 1122 р. в м. Вормс було підписано угоду, за якою держава поступилася папі частиною своєї влади над церквою. Надалі папа й монарх спільно призначали єпископів. Відтоді єпископи вже більше слухалися папу, ніж імператора. Втративши підтримку церкви, імператори потрапили в ще більшу залежність від князів, влада їхня підупала.

● **1077 р. Із повідомлення папи Григорія VII єпископам і світським князям Німеччини про Каноссу**

Він (імператор Генріх IV) прибув, нарешті, добровільно, не виявляючи ні ворожості, ні зухвальства, з невеликою кількістю людей до стін Каносси, де ми перебували. І тут упродовж цілих трьох днів, біля воріт замка, відкинувши все царствене, у жалюгідному вигляді, босий і в сорочці, обливаючись безупинно сльозами, благав про допомогу і втіху апостольського нашого милосердя, так що в усіх, хто тут був і до кого дійшли чутки про це, він викликав

почуття жалю. Заступаючись за нього і проханнями, і сльозами, всі дивувалися незвичній жорстокості нашого характеру, а окремі навіть волали, що ми засвідчуємо не суворість грізного Апостола, а лютість тирана.

Нарешті, переможені силою його каяття і великим молінням усіх присутніх, ми, знявши з нього відлучення, повернули його в лоно святої матері нашої церкви...

Чи все в повідомленні папи Григорія VII про Каноссу викликає цілковиту довіру? Що в ньому сумнівного? Відповідь обгрунтуй.

Німецькі імператори не мали підтримки від міст, які дуже залежали від князів. Тому вони не змогли зміцнити державу. У XIII ст., коли інші західноєвропейські держави об'єдналися і стали могутніми, Німеччина, навпаки, розпалася на ряд незалежних князівств і занечала.

Італійське марево

Північна і Середня Італія лише про людське око входила до складу Священної Римської імперії. Вона виявляла покірність імператору лише тоді, коли він направляв туди свої війська. Отже, її доводилося раз-у-раз завойовувати. Імператори не шкодували на це ні сил, ні коштів, бо хотіли запанувати над християнським світом.

У середині XII ст. в Німеччині до влади прийшла династія Штауфенів (1138–1254 рр.). Її найвизначнішим представником був Фрідріх I Барбаросса (Рудобородий) (1152–1190 рр.). Він доклав величезних зусиль для підкорення Італії.

Німецький народ склав про нього легенди. Існувало повір'я, що імператор не помер, а спить на своєму троні в горах Тюрінгії. Його довжелезна борода росте й уже двома витками закрутилася довкола кам'яного столу. Коли вона зробить третій виток, імператор прокинеться і вийде з товщі гори. Він зробить Німеччину могутньою, багатою і щасливою.

Віч-на-віч

Фрідріх I Барбаросса був людиною сильною, витривалою, хороброю, щедрою, товариською, помірно чесною, словом — взірцевим лицарем. Вмів гамувати в собі войовничість і жорстокість, дбав про немічних. Був розумним і виваженим політиком. Енергії в нього вистачало на кількох — брав участь у трьох Хрестових походах. Часом виявляв упертість, неохоче визнавав свої помилки, погано пристосовувався до змін. Іноді йому бракувало витримки. У можливість правити світом не вірив, однак про авторитет своєї держави дбав.

Фрідріх I посварився з папою Александром III — також яскравою особистістю. Він відмовився виконувати угоду, укладену в м. Вормс, твердив, що одержав корону не від папи, а «прямо від Бога», що його

Фрідріх I Барбаросса з синами.
Мініатюра XII ст.

держава є «священною» й без папи. Папа проклинав імператора й об'єднував проти нього італійські міста. Фрідріх I п'ять разів топтав воєнним чоботом Італію. Він завоював Ломбардію й увійшов у Рим, але опір італійських міст і епідемія малярії змусили його спішно повернутися в Німеччину. Якось, під час чергового нападу на Італію, він зазнав страшної воєнної поразки, лише дивом не потрапив у полон. Довелося йти до нелюбого папи з повинною. Якраз через 100 років після Каносси Фрідріх I принизливо цілував папську туфлю й тримав за стремено папського коня. Засвідчивши свою зневагу до імператора, папа зняв з нього відлучення.

Північну і Середню Італію імператор втратив, натомість заволодів Сицилією та Півднем Італії.

Запекла боротьба Фрідріха I з папою не залишила Європу байдужою. Папу підтримували Англія, Франція, Іспанія, Угорщина, імператора — лише залежне від нього німецьке духовенство.

Фрідріх I намагався перетворити князів у покірних васалів, але це йому не вдалося. Запобігти розпаду Німеччини на незалежні князівства він не зміг. Під час Третього Хрестового походу імператор несподівано загинув. Минуло кілька років після його смерті — і Німецька імперія розвалилася на частини.

У 1212 р. папа Інокентій III допоміг стати королем Фрідріху II (1212–1250 рр.). Це був один з найосвіченіших європейських монархів. Він розумів марність сподівань на об'єднання Німеччини, тому узаконив привілеї князів. На поступки феодалам він ішов для того, щоб вони допомогли йому завоювати Італію. Проте й він поламав об Італію зуби. Не зміг імператор підкорити своїй владі і папу. Папа відлучив його від церкви й позбавив усіх почестей і звань. Німецькі князі не підтримали імператора. Запахло новою Каносою, та Фрідріх II вчасно... помер.

• XIII ст. Із грамоти Фрідріха II у відповідь на відлучення його від церкви

Римська курія — хіба це справжня церква! — називає себе моєю матір'ю і годувальницею, а чинить як мачуха, й тому її можна назвати коренем і початком усілякого зла. Її послі ходять постійно по всіх землях... як вовки в овечій шкурі, прагнуть поневолити вільних, потривожити миролюбних і повсюдно викачувати гроші. Вони не милують ні святих церков, ні притулків убогих, ні жител праведників. Папи хочуть перевернути всенький

світ, щоб бачити біля своїх ніг імператорів, королів і князів... А тому весь світ повинен об'єднатися для повалення цієї нечуваної тиранії і для знищення загальної небезпеки.

1. Чим докоряв папі Фрідріх II?
2. До чого закликав він монархів і знать?
3. Поміркуй: свідченням сили чи слабкості пап була ця грамота імператора?

Папа зробив так, що Сицилія й Південна Італія перейшли під владу Карла Анжуйського — брата французького короля. Отже, Німеччина остаточно втратила Італію. Саму Німеччину впродовж двадцяти років доймало міжцарів'я.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як виникла Священна Римська імперія? Покажи на карті її територію.
2. Що лежало в основі тривалого конфлікту між німецькими імператорами і римськими папами?
3. Чому італійська політика німецьких імператорів зазнала невдачі?
4. Що означає крилата фраза «піти в Каносу»? Яке її походження?
5. Чому німецькі імператори так вперто намагалися завоювати Італію?
6. Чим відрізнявся політичний розвиток Німеччини від інших західноєвропейських держав середньовіччя?

«Наступ на Схід»

Німецькі феодали нічого не одержали на мусульманському Сході в Хрестових походах. Прагнень же збільшити свої володіння в них не бракувало — Німеччина здавалася їм тісною. Тому, поки імператори возилися з Італією та квиталися з папами, феодали здійснювали «натиск на Схід» — завойовували землі в Полаб'ї, Прибалтиці та Помор'ї. Цей колонізаційний рух здійснювався під гаслом навернення поганинів у віру Христову. Войовничий запал німецьких феодалів підтримували папи, які хотіли поширити свої впливи в Східній Європі.

У XII ст. німецькі феодали організували кілька Хрестових походів проти слов'ян-ободритів на схід від Ельби (Лаби). На їхніх землях вони утворили Мекленбурзьке герцогство.

Заволоділи вони й землями лютичів, де утворили **маркграфство** Бранденбурзьке. В XIII ст. у цьому маркграфстві з'явилось місто Берлін.

Слов'ян німецькі рицарі зганяли з кращих земель, забороняли їм займатися у містах торгівлею й ремеслом, селили в окремих кварталах. Слов'яни онімечувалися, забували свою мову й культуру.

Німецька колонізація була спрямована також на землі словенів у Середньому Подунав'ї. Там утворилося Австрійське герцогство. Не проминули німецькі колонізатори й Чехію.

Маркграфство — прикордонне князівство в Німеччині.

На початку XIII ст. німецьке купецтво й католицьке духовенство накинули око на Лівонські землі, заселені пращурами сучасних латишів, литовців та естонців. Щоб охрестити тамтешній люд, рицарі з усієї католицької Європи, переважно німецькі, утворили орден Мечоносців. Однак населення Східної Прибалтики зберегло свою мову й культуру.

Зайнялися німецькі феодалі й пруссами, які проживали між середніми течіями Вісли й Німану. Проти пруссів вони спорядили Хрестовий похід, однак невдалий. Прусси чинили шалений опір на поверненню, але Німецький (Тевтонський) орден таки зробив їх християнами. Впродовж кількох століть прусси геть онімечилися, пам'ять про них залишилася лише в назві «Пруссія».

*Німецька східна колонізація у XII–XIII ст.
Покажи на карті напрямки
німецької східної колонізації у XII–XIII ст.*

1237 р. тевтонці й мечоносці об'єдналися в один орден — Тевтонський. Він утворив свою державу, до якої увійшла майже вся Східна Прибалтика. Але 1242 р. в битві на Чудському озері тевтонцям завдали нищівної поразки новгородці.

На початку XIV ст. Тевтонський орден прихопив собі землі Східного Помор'я аж до Фінської затоки. Щоб протидіяти йому, Польща і Литва об'єдналися. 1410 р. польсько-литовські і руські війська розгромили рицарів у Грюнвальдській битві, в якій загинув Великий магістр ордену. Через півстоліття по тому орден зазнав ще однієї поразки від Польщі. Затиснуті сильними державами зі сходу й заходу, німецькі феодали вгамували свої колонізаційні апетити, тим паче, що на схилку середньовіччя Німеччина послабла.

Німецький воїн.
З мініатюри XII ст.

Всеволод князів

У добу міжцарів'я (1254–1273 рр.) німецький трон не пустував: його купували іноземні принци та монархи. Проте верховної влади в державі не було. В Німеччині існувало близько сотні князівств, переважно єпископій. Усі вони були незалежними від імператора. Чимало їх взагалі були васалами іноземних монархів. Найвпливовішими в державі поставали *курфюрсти*.

Курфюрсти — князі, які обирали монарха.

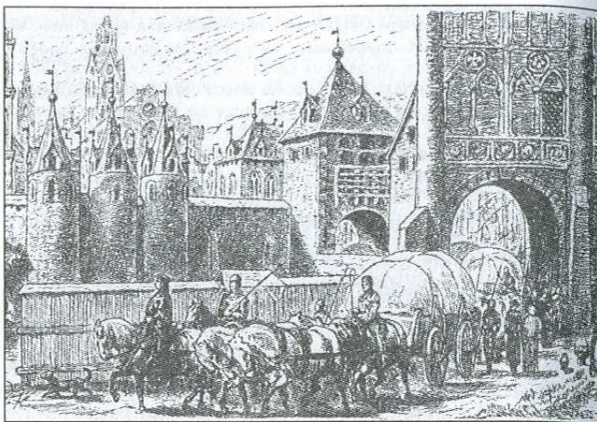
Але минуло кілька десятиліть і політичне безладдя почало всім набридати, навіть феодалам. У 1273 р. вони обрали імператором графа Рудольфа Габсбурга, який започаткував династію Габсбургів. Князі обрали саме його тому, що він був небагатим, а отже залежав від них. Але Рудольф Габсбург швидко багатів й унезалежнювався від своїх настирних опікунів. Він завоював Чехію і присвоїв землі чеської корони — Австрію, Штірію, Карінтію та Крайну. Поживився Габсбург також в Ельзасі та Швейцарії. Так виникло найбільше герцогство Німеччини — Австрійське, яке пізніше стало окремою європейською державою — Австрією.

Колиска європейського народовладдя

Політичні зміни в Німеччині тривали. В ній, зокрема, утворився Швейцарський союз. Про це подбали альпійські пастухи, які повстали проти Габсбургів.

Місто в Німеччині XV ст.
Малюнок XIX ст.

Міські ворота Любека на початку XV ст.
Малюнок XIX ст.

Початок боротьби швейцарців за незалежність народна легенда пов'язує з мужнім вчинком Вільгельма Телля. Цей швейцарський селянин нібито відмовився вклонитися капелюху королівського намісника (так змушували швейцарців засвідчувати своє вірнопідданство). Тоді намісник повелів, щоб Вільгельм Телль збив стрілою з арбалета яблуко з голови свого п'ятирічного сина. Помолившись Богу, Телль ретельно прицілився і влучив у яблуко. Він зізнався потім наміснику, що коли б схибив, то другу стрілу випустив би в нього. Згодом Телль підстеріг намісника і вбив його. Це, якщо вірити легенді, і призвело до війни між швейцарцями та Габсбургами.

1315 р. швейцарська піхота розгромила рицарське військо Габсбургів. Габсбургам довелося визнати незалежність Швейцарського союзу, який пізніше став європейською державою — Швейцарією. Згодом до Швейцарії прилучився ряд нових міст (Цюріх, Берн та ін.).

У швейцарських **кантонах** склалося народовладдя. В певний день усі дорослі чоловіки збиралися до гурту й спільно вирішували найважливіші державні питання. Ця політична традиція збереглася в Швейцарії донині. Швейцарці пишаються тим, що їхні пращури стояли біля колиски європейської демократії.

Кантон — адміністративний округ у Швейцарії, Бельгії і Франції.

Для всезнайок

Швейцарцям не доводилося помирати за свого короля: вони його не мали. Натомість вони пролили немало крові за чужих можновладців, бо охоче ставали воїнами-найманцями (виникла навіть приказка: «Немає грошей — немає швейцарців»). Вони зажили слави хоробрих і вправних вояк. Римські папи й нині набирають свою гвардію з швейцарців.

Німеччина на схилку середньовіччя

Династія Габсбургів недовго втрималася при владі. На початку XIV ст. феодалі обрали королем люксембурзького графа Генріха VII (1308–1313 рр.). Він започаткував Люксембурзьку династію, яка вперто намагалася завоювати Італію, конфліктувала з папами. Все це, зрештою, набридло князям. Щоб німецьким королям не доводилося оббивати пороги Рима за імператорською короною, вони ухвалили в **рейхстазі**, що німецький король стає імператором незалежно від волі папи. Для такої сміливої ухвали німецьке суспільство вже було достатньо сердитим на пап.

Рейхстаг — 1) один з органів центральної влади в Священній Римській імперії; 2) німецький парламент.

У середині XIV ст. імператором став Карл IV (1347–1378 рр.). Він пішов на поступки князям, видавши 1356 р. «Золоту буллу», яка підтверджувала старі привілеї знаті й надавала нові. Вона дозволяла князям мати своє військо, укладати воєнні союзи, вести феодальні війни. Містам виступати проти князів заборонялося.

Джерело

• 1356 р. Із «Золотої булли» Карла IV

...Ми наказуємо й примушуємо, щоб архієпископ Майнцький, коли він довідається про смерть короля чи імператора, впродовж одного місяця від дня смерті повідомив про це... кожного курфюрста. Якщо ж архієпископ зволікатиме з цим повідомленням, хай курфюрсти за власним почином... зберуться протягом трьох місяців у Франкфурті й оберуть римського короля — майбутнього імператора. Обирати слід більшістю голосів. Новообраний (монарх) повинен відразу ж затвердити земельні володіння, привілеї, права і свободи курфюрстів...

1. Булла — особливо важливий королівський чи папський документ, скріплений металевою печаткою — буллою. Згадайся, чому булла Карла IV назвали «золотою»?
2. Який порядок престолонаслідування встановила «Золота булла» Карла IV? Кому він був вигідний?
3. Поміркуй, чи допускав утворення сильної королівської влади такий порядок престолонаслідування?

«Золота булла» — указ із висячою золотою печаткою.

Німецька імперія XIV–XV ст. складалася із самостійних князівств, чітких кордонів між якими не існувало. Не було в ній ні єдиного уряду, ні єдиного війська, ні єдиної скарбниці. Якщо імператору не терпілося піти війною на Італію, він позичав військо у своїх васалів. Законодавча влада належала рейхстагу, до якого входили князі, рицарі та представники імперських міст. При цьому,

Йоганн Гутенберг.
Гравюра XVI ст.

Друкарський верстат.
З гравюри XVI ст.

Виробництво паперу.
З гравюри XVI ст.

рейхстаг вирішував лише загальнодержавні питання, а в справі князівств не втручався. Кожне князівство мало свій **ландтаг**.

1437 р. до влади вдруге прийшли Габсбурги. Їм дісталася німецька держава. Частина її територій потрапила під владу іноземних королів. Імператор Фрідріх III втратив наприкінці XV ст. навіть свої спадкові володіння — Австрію, Штірію та Карінтію (їх у нього вдерли угорські монархи).

Ландтаг — збори або з'їзди представників від станів у німецьких князівствах.

Але Німецька імперія не розвалилася. В ній міцніли сили, зацікавлені в об'єднанні країни під єдиною владою монарха. Такою силою було передусім бюргерство. В Німеччині навіть заговорили про реформи, здатні перетворити її на міцну централізовану державу. Але всевладні князі перешкоджали їх проведенню.

Середньовічна Німеччина збагатилася Європу своїми науково-технічними досягненнями. Вона стала батьківщиною книгодрукування, яке уможливило спілкування поколінь. Винайшов друкарський верстат у середині XV ст. німецький майстер Йоганн Гутенберг. Цей винахід дав могутній поштовх розвитку європейської і світової культури, започаткувавши еру книгодрукування — «еру Гутенберга».

Віч-на-віч

Йоганн Гутенберг народився в м. Майнц на берегах Рейна. Замолоду мандрував з одного міста в інше, вивчав старожитності. Прибувши до Страсбурга, в результаті наполегливої праці винайшов дерев'яні пересувні літери, з яких можна було складати текст. Працював таємно, щоб його не звинуватили в чаклунстві. Повернувшись до рідного

Майнца, відкрив там нову друкарню. Видавав церковні книги (Біблію, Псалтир тощо). Зрештою розорився і помер бідняком.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чим зумовлювався німецький «натиск на Схід» і якими були його результати?
2. Як з'явилися Австрія та Швейцарія? Покажи їх на історичній карті.
3. У чому полягала особливість політичного устрою Швейцарії?
4. Що сприяло посиленню місцевих князівств у Німецькій імперії? Чому імператори йшли на поступки князям?
5. Які суспільні сили в Німецькій імперії виступали за її політичне об'єднання, а які чинили опір?

§ 7. КРАЇНИ БАСЕЙНУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

Італійські міські республіки

Італії поталанило більше, ніж іншим західноєвропейським державам. У ній краще збереглася антична спадщина, нуртувало господарське життя, вона стала центром католицького світу. Однак політична доля не пестила її. Країна діставалася то одному завойовнику, то іншому — лангобардам, візантійцям, франкам, арабам, норманам. Міста не сприяли політичному об'єднанню країни, бо жили своїми інтересами й ворогували між собою — на втіху сильнішим сусідам. У X ст. Середня та Північна Італія потрапили під владу німецьких імператорів. Відтоді німці зачастили в Італію з грабіжницькими походами.

В XI–XII ст. італійські міста стали комунами. Щоб сеньйори не гнобили городян, їхні замки було зруйновано, а самих їх проголошено васалами комун.

Комуни були самоврядними, їх очолювали виборні консули (радники). Лише у Венеції та Генуї влада належала не консулам, а дожу, якого обирали довічно. Закони видавала Верховна рада, в якій верховодило купецтво. Якщо в цьому виникала потреба, скликалося віче — збори громадян, наділених виборчими правами. Отже, міста-комуни були **республіками**. Між ними не було навіть натяку на рівність. Сильніші з них так утискали слабших, що тим доводилося іноді зі зброєю в руках боронити свою

Венеціанський банк.
Мініатюра XIV ст.

Італія ІХ–ХІ ст.

Відшукай на карті Венецію і Геную (з ХІІ ст. – республіки-суперниці), а також Флоренцію. Покажи Папську область

незалежність. Найзапекліше воювали між собою Венеція та Генуя. В ХІІІ ст. перемогу святкувала Генуя, яка завдала воєнної поразки Венеції та її союзниці Пізі. Ворожнеча між містами-республіками була бальзамом на душу візантійського та німецького імператорів.

Республіка — форма державного правління, коли верховні органи влади обираються на певний термін.

- **1261 р. Із договору між візантійським імператором Михаїлом Палеологом і Генуезькою республікою**

...По-перше, відтепер і надалі наше імператорство та його наступник лю́битимуть (Генуезьку республіку) і воюватимуть проти республіки Венеціанської й усіх венеціанців, наших ворогів, і не укладатимуть миру з цією республікою, а також перемир'я чи угоди без відома і бажання Генуезької

*Красвид Венеції. Мініатюра кінця XIV ст.
На основі цього малюнка склади розповідь про середньовічну Венецію –
красу і гордість містобудування в Італії*

республіки, а Генуезька республіка не укладатиме миру, перемир'я чи угоди з Венеціанською республікою без відома й бажання нашого імператорства.

...Ворогам Генуезької республіки (імператор) не надасть будь-якого ринку, за винятком пізанців — вірних людей в нашій імперії, а також він прожене з усієї нашої імперії всіх піратів, які виступають проти Генуезької республіки, і буде переслідувати їх і карати згідно з законом.

1. Якими виступають у цьому договорі взаємини між Генуезькою та Венеціанською республіками?
2. Поміркуй, чи хотів візантійський імператор примирення між цими містами-республіками? Чи сприяв цей договір такому примиренню?

Поміркуй, чому ворожнеча між містами-республіками влаштувала візантійського та німецького імператорів?

Комунальний рух перемиг також у багатьох селах Італії. Проте сільські комуні, визволившись з-під влади сеньйорів, поставали васалами міських комун.

У містах-республіках вирувало політичне життя. В XII–XIII ст. городяни розкололися на два політичні угруповання — *гвельфів* і *гібелінів*.

вельфами називали тих, хто підтримував пап у боротьбі з німецькими імператорами, гібелінами — прихильників імператорів. Зокрема, Флоренція підтримувала пап, а Піза та Лукка — імператорів.

Папська область

Значну частину Середньої Італії займала папська держава. Її столицею був Рим. Вона вклинилася між північною і південною частинами Італії, отож стала додатковою перешкодою для об'єднання країни. Папам не давали спокою великі феодалі, які лише в Римі мали близько 200 своїх замків. Барони воювали між собою, в тому числі і за папський престол.

У середині XII ст. в Римі було проголошено республіку. Папі довелося тікати з міста. Але німецький імператор Фрідріх I Барбаросса повернув папі його престол. Римську республіку було ліквідовано.

На початку XIV ст. папи надовго переселилися в Авіньйон. Скориставшись цим, городяни знову проголосили Рим республікою. Римська комуна здійснила спробу припинити феодальний розбій, виселила з міста баронів й зрівняла із землею їхні замки. Але Рим, втрапивши свого господаря, став хиріти. Його каміння розтягували на будівництво. Центр міста — і той поріс тернами. Вдень там паслися кози, а вночі завивали вовки.

Що означає вислів «політичний Олімп»?

Лоренцо Медічі.
Художник А. Вероккіо.
Кінець XV ст.

Лоренцо Медічі з групою ряджених на флорентійському карнавалі.
З малюнка кінця XV ст.

У середині XIV ст. римляни обрали народним трибуном сина корчмаря — Колу ді Рієнцо. На політичний Олімп він піднявся завдяки тому, що був владололюбним, умів красиво говорити і багато обіцяти. Він хотів, щоб його називали «трибуном волі», сам же мав диктаторські замашки. Кола ді Рієнцо хотів політично об'єднати Італію. Але Італія ще не була готовою до цього, її міста понад усе ставили свою незалежність. Кола ді Рієнцо врешті-решт прогнали з Рима, але він знову повернувся в місто, щоб, за дорученням папи, приструнчити бунтівних аристократів. Тоді римляни вбили його. 1378 р. до Рима з Авіньйона повернувся папа. Папська область знову обзавелася неспокойним, але дбайливим господарем.

Наприкінці XIV — на початку XV ст. в італійських містах-держав республіканський устрій змінився на монархічний. Його італійці називали сеньйорією, чи тиранією. Чому республіканський устрій не прижився в країні? По-перше, міста-держави так розрослися, що комуни вже не могли дати їм раду. По-друге, соціальна обстановка була в них такою напруженою, що лише сильна рука монарха могла тримати її під контролем.

Що тобі відомо про сучасний Ватикан — осідок папи римського?

Владу в містах-державих перебрали найзаможніші родини. У Флоренції це були банкіри Медічі, які позичали гроші навіть королям. Вони завоювали популярність тим, що розбудували рідне місто, жертвували гроші на розвиток культури, організовували карнавали та інші видовища, опікувалися убогими. Серед Медічів найбільшу популярність здобув розумний і талановитий Лоренцо Пишний (1469–1492 рр.), який умів жити на широку ногу. Тирані, зберігаючи видимість республіканського устрою, спершу ставали довічними, а потім і спадковими **диктаторами**.

Диктатор — особа, яка має необмежену владу і нав'язує свою волю іншим.

З вогню та в полум'я

Історична доля Південної Італії та Сицилії склалася інакше. Ці області в XI ст. завоювали нормани, які утворили там Сицилійське королівство. Феодальна знать там існувала, проте королі тримали її під своїм контролем.

На початку XIII ст. Сицилійське королівство дісталася Фрідріху II, онуку Фрідріха I Барбаросси. Фрідріх II тримав італійців залізною рукою. Він зрівняв із землею феодальні замки, заборонив феодалам носити зброю. Проте він надто багато воював і податками та поборами довів населення ледь не до жебрацтва.

Папа Климент IV своєю буллою вручає корону Сицилійського королівства Карлу Анжуйському. З середньовічної фрески

XV ст. залишалася анжуйським володінням. Потім і вона дісталася арагонській короні.

Знайди на карті Арагонське і Неаполітанське королівства.

Реконкіста й утворення Іспанського королівства

На початку VIII ст. майже весь Піренейський півострів — батьківщину іспанців і португальців — завоювали араби (європейці називали їх *маврами*). Завойовники утискали християн, але водночас ознайомили їх з високими здобутками східної культури.

Населення півострова невдовзі повстало проти загарбників. Цю визвольну боротьбу, що велася під гаслом захисту християнства від ісламу, назвали *Реконкістою* («відвоюванням»). У Реконкісті брали участь рицарі з багатьох країн Західної Європи, її активно підтримувала католицька церква.

Маври — назва всіх завойовників, що прийшли з Північної Африки на Піренейський півострів після нашестя арабів.

Реконкіста — боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів.

- **XI ст. Із «Загальної хроніки Іспанії» про визволення від арабів міста Толедо (1085 р.)**

Цього (1085-го) року зібрав король Альфонс велике військо... й розпочав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо, яке було окільцьоване стінами й надійно захищене річкою Тахо. Але зібралось в Толедо надто багато людей, і вичерпалися його припаси, й довелося маврам здати місто королю Альфонсу...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб він залишив їх у місті і щоб зберегли вони свої будинки... та все те, чим володіють. І король Альфонс дозволив їм проживати в місті... і велів, щоб маври платили ті самі податки, які стягували з них мавританські королі, і до того ж оголосив їм, що головна мечеть має довічно належати маврам.

Такою була угода, що її уклали між собою король Альфонс і маври після завоювання Толедо.

Чи були непримиренними стосунки між королівською владою Іспанії та маврами? Відповідь обґрунтуй.

На звільнених від арабів землях виникали християнські держави, які завершували Реконкісту. Серед них найсильнішими були

Собор Св. Марії у Севільї XV—XVI ст.

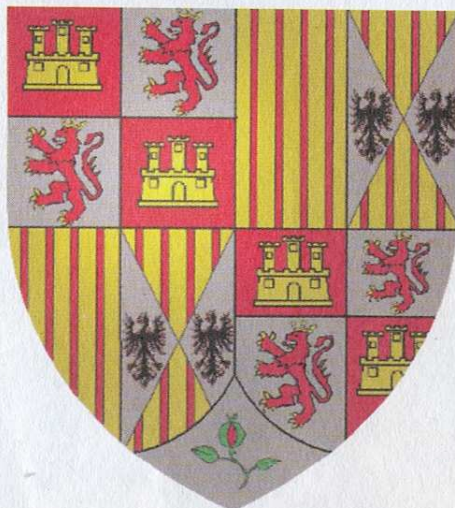
*Піренейський (Іберійський) півострів у XIV–XV ст.
Знайди на карті Іспанію і Португалію, а також Арагон і Кастилію.
Покажи напрямки Реконквісти, поширення влади Арагонської корони
на Сицилію і Неаполітанське королівство*

Кастилія, Арагон і Португалія. Реконкіста сприяла формуванню іспанського та португальського народів, появи місцевих духовно-рицарських орденів.

У середині XV ст. маври зберегли за собою лише Гранаду. Щоб остаточно звільнити від них півострів, піренейським державам потрібно було об'єднати сили. У 1479 р. спадкоємці кастильського й арагонського тронів, Ізабелла та Фердинанд, одружилися (їх назвали

*«Католицькі королі».
Середньовічна мініатюра*

Герб «католицьких королів»

«католицькими королями»). Кастилія та Арагон утворили єдину державу — Іспанське королівство. Наприкінці XV ст. іспанські королі прилучили до своїх володінь Гранадський емірат. Реконкіста, таким чином, завершилася, і територія Іспанії стала єдиною державою. Почалося релігійне переслідування маврів і євреїв, для чого створили інквізицію. Багато маврів і євреїв мусили полишити країну, що зашкодило її господарському життю.

Ще в XII–XIII ст. у піренейських державах виникли представницькі органи влади — кортеси, впливовіші за французькі Генеральні штати чи англійський парламент. Вони видавали закони, змушували короля поважати місцеві звичаї, навіть стежили за тим, щоб він не розтринькував державні кошти. Але з виникненням Іспанського королівства роль кортесів в управлінні державою почала зменшуватися. Посилилася королівська влада, країну обсіли королівські чиновники. Король мав надійну підтримку з боку городян, адже більшість іспанських міст належали не пихатим вельможам, а йому.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якою ти уявляєш Італію XI–XII ст.? Відповідай за таким планом:
 - а) управління містами-комунами;
 - б) відносини між міськими та сільськими комунами;
 - в) гвельфи і гібеліни.
2. Чому Італія не стала сильною об'єднаною державою?
3. Як склалася історична доля Південної Італії та Сицилії в середні віки?
4. Розкажи про визвольну боротьбу населення Піренейського півострова проти маврів.
5. Назви держави, які утворилися внаслідок Реконкісти.
6. Коли і як виникло об'єднане Іспанське королівство? Яким був його державний устрій?

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Із наведених висновків до теми 3 вибери 12, які відповідають змісту теми. Поясни свій вибір.

1. Візантійські селяни:
 - а) на феодалів не працювали, податків не платили;
 - б) на феодалів не працювали, але платили державі податки;
 - в) перебували в кріпацтві.
2. Відносини між містами і селами у Візантії були такими:
 - а) між містами і селами зв'язків не існувало;
 - б) городяни опікувались селянами;
 - в) городяни визискували селян.

3. У Візантії:
 - а) васалітет не склався;
 - б) васалітет існував;
 - в) суспільним життям керували чиновники;
 - г) чиновники відігравали незначну роль у житті суспільства.
4. Араби Халіфату були:
 - а) поганинами;
 - б) мусульманами;
 - в) християнами.
5. У Західній Європі:
 - а) впродовж середньовіччя суспільні стани мирно співіснували;
 - б) станова єдність виявилася маревом, яке розвіялося у XIVст.
6. У середньовічній Англії:
 - а) васальні відносини не склалися;
 - б) встановилися такі самі васальні відносини, що й у Франції;
 - в) правило «васал мого васала — не мій васал» не діяло.
7. Найбільш впливовими представницькі органи влади в XIV–XV ст. були:
 - а) в Англії;
 - б) в Іспанії;
 - в) у Франції.
8. Принцип недоторканості особи вперше був сформульований:
 - а) у Франції;
 - б) в Англії;
 - в) у Німеччині;
 - г) в Іспанії.
9. Найбільш централізованою державою Західної Європи в середні віки була:
 - а) Німеччина;
 - б) Франція;
 - в) Англія.
10. Найдемократичніше суспільство в середні віки розбудували:
 - а) французи;
 - б) німці;
 - в) італійці;
 - г) швейцарці;
 - г) англійці.
11. Комунальний рух привів до тимчасового встановлення республіканського ладу:
 - а) у Франції;
 - б) у Німеччині;
 - в) у Північній Італії;
 - г) в Англії.

СЛОВ'ЯНИ
ТА ЇХНІ СУСІДИ

ТЕМА 4

§1. ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА

Слов'яни цивілізуються

Важливу роль в історії середньовічної Європи відігравали слов'яни. Вони розселилися в Центральній, Східній та Південно-Східній Європі й поділялися на західних (поляки, чехи, словаки, серби-лужичани), східних (українці, росіяни, білоруси) та південних (болгари, серби, хорвати, боснійці, македонці, словенці та чорногорці).

Проживали слов'янські племена у давнину і на півночі Європи — в басейні р. Лаба (Ельба) (полабські слов'яни) та на Балтійському узбережжі (поморські слов'яни). Але на них напосідали франки, а пізніше — німецькі рицарі. До кінця XII ст. німці утвердилися на цій території. Полабо-поморські слов'яни розчинилися серед завойовників — втратили свою мову і звичаї.

У другій половині I тисячоліття з'явилися слов'янські держави. Першим було князівство Само (VII ст.), що його населяли переважно чехи, морави та словаки. Але воно невдовзі розпалося на самостійні князівства (слов'яни погано трималися купи — на радість ворогам). Одне з цих князівств, Моравське, утворило в IX ст. Великоморавську державу.

Слов'яни майже до кінця I тисячоліття сповідували поганство (найбільше вшановували бога грому і блискавки Перуна та бога багатства і торгівлі Велеса). Але хід історії переконував, що настала пора прийняти віру Христову, щоб прилучитися до християнського світу. Та для цього треба було навчитися читати християнські книги. У IX ст. князь Великої Моравії

Святі Кирило й Мефодій.
Ікона XIX ст.

Ростислав звернувся до Візантії з проханням, щоб вона направила християн-проповідників, які б навчили слов'ян християнства на рідній мові. Такі проповідники знайшлися. Це були брати Кирило та Мефодій, народжені гречанкою й болгариним. Вони знали слов'янську мову. У 863 році *Кирило* й *Мефодій* на основі грецького письма розробили слов'янську абетку та переклали давньослов'янською мовою кілька християнських праць. Так почалася доба могутніх культурних впливів Візантії на слов'янський світ.

Подумай, яке значення для всієї слов'янської культури мало створення слов'янської писемності? Обґрунтуй свою думку, використовуючи відомості з історії України.

Для допитливих

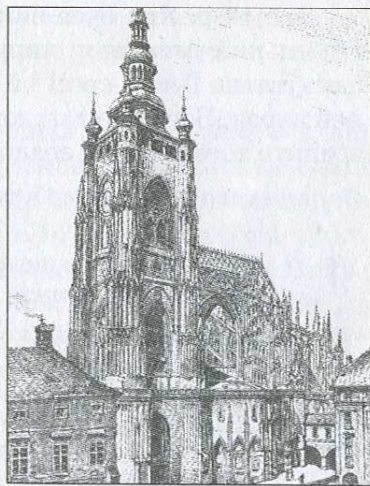
Кирило й Мефодій народилися в грецькому місті, яке слов'яни називали Солунь. Тому їх нарекли «солунськими братами». Ці болгарські просвітителі розробили лише одну слов'янську абетку, тим часом слов'яни користувалися двома: глаголицею (від слов'янського «глагол», тобто «слово») й кирилицею (назва на честь Кирила). Яку з них, глаголицю чи кирилицю, розробили «солунські брати» — точно не відомо.

Чеське королівство

Велика Моравія проіснувала недовго. На початку X ст. кочівники-угри (мадяри) захопили землі словаків. Чехія стала окремим князівством і відразу потрапила у залежність від німецьких королів. У Чехії поширився католицизм.

У XIII ст. Чеська держава стала однією з найсильніших у Європі. Проте вже на початку XIV ст. вона розпалася. Місцеві феодалі пересварилися за королівський престол, тому він дістався німецькому імператору. Чехам явно не таланило в політиці, але це не затримало їхній культурний розвиток. У чеській столиці Празі було відкрито перший у Центральній Європі університет, побудовано один із найвеличніших християнських храмів — собор святого Віта.

Німці почувалися справжніми господарями в Чехії, яка ставала німецькою країною. Чеська знать онімечувалася. Але не лише це гнітило чехів:

Собор святого Віта в Празі. Ця видатна пам'ятка чеської архітектури зводилась упродовж XIV – на початку XX ст.

з них збиткувалася католицька церква. Чехів це обурювало й при-
нижувало, адже єпископами в Чехії були переважно німці.

Віфлеємський бунтар

На початку XV ст. чехам увірвався терпець. Вони піднялися на бо-
ротьбу з німецьким засиллям та «зіпсованістю» духовенства. Городя-
ни домагалися дешевої церкви, дворяни — її земельних володінь,
а всі гуртом — звільнення країни від німецького засилля.

Страта Яна Гуса. Мініатюра XV ст.

Невдоволених очолив голова Празького університету й проповід-
ник Віфлеємської каплиці в Празі
Ян Гус (1371–1415 рр.).

Ян Гус гнівно засуджував симонію
і безсоромну торгівлю *індульгенці-
ми*. Він вимагав, щоб богослужіння
здійснювалося не латиною, а чеською
мовою, щоб господарями Чехії були

не німці, а чехи. Ян Гус вважав, що між мирянами і духовенством не
повинно бути нерівності, що причащатися вином із чаші мають і ті, й інші.
Звісно, папа не загаявся відлучити Яна Гуса від церкви.

Індульгенція — папська грамота про відпущення (прощення)
гріхів.

У 1414 р. Яна Гуса викликали на церковний собор у м. Констанці.
Німецький імператор лицемірно надав йому охоронну грамоту. Собор
звинуватив Гуса в ересі і й засудив до спалення, імператор же підписав
цей вирок. Богослови згодом виправдовували імператора тим, що не гріх
зрадити того, хто сам зрадив Бога. 6 липня 1415 р. Яна Гуса спалили.

Заради чого Ян Гус прирік себе на загибель?

- 1414 р. Із повідомлення італійського вченого Поджо Браччоліні
про розгляд Констанцьким собором справи Яна Гуса

Архієпископ лондонський: «Коли б цей чех мав десять життів, я забрав
би в нього сім життів за його промови про таємницю причастя. Але й решту
життів я б йому не залишив. По-перше, тому що він принижував намісника
Христового (папу). По-друге, тому що він оголив духовенство, не залишив-
ши йому й шматинки для того, щоб прикрити свою наготу. По-третє, тому
що він збив з пуття багатьох людей, надавши народу право самому розбира-
тися в питаннях віри, тим часом народу для його спасіння більше
годилося б нічого не знати й простодушню вірити...»

Чому архієпископ вважав проповіді Яна Гуса небезпечними для церкви
й суспільства? Чи справді вони були такими?

Гуситські війни (1419–1434 рр.)

Спалення Яна Гуса переповнило чашу народного терпіння. Численні прихильники Яна Гуса, гусити, повстали. Але серед них не було єдності. Одні, *чашники*, вимагали дозволу всім причащатися чашею. Інші, *таборити* (вони побудували своє укріплення на горі Табор), хотіли взагалі неможливого — побудувати Царство Боже на землі. У цьому царстві не буде ні бідних, ні багатих, майно належатиме всім. Таборити збиралися зруйнувати міста, спалити книги (окрім Біблії). Чашники й таборити дивилися один на одного вовком, але проти німецького засилля виступали злагоджено.

Таборити утворили військо, яке очолив дворянин Ян Жижка — талановитий воєначальник. Він брав участь у бою біля Грюнвальда 1410 р., в якому втратив око. Ян Жижка навчив своїх воїнів стягувати гаком рицарів з коня на землю, де їх можна було добити, вперше поставив легкі польові гармати «гоуфінце» (звідси походить наше «гаубиця») на візки. Свої бойові загони Ян Жижка оточував возами, скріпленими між собою ланцюгом. У його війську панувала залізна дисципліна, за розбій і крадіжку карали на смерть. Військова служба вважалася почесною.

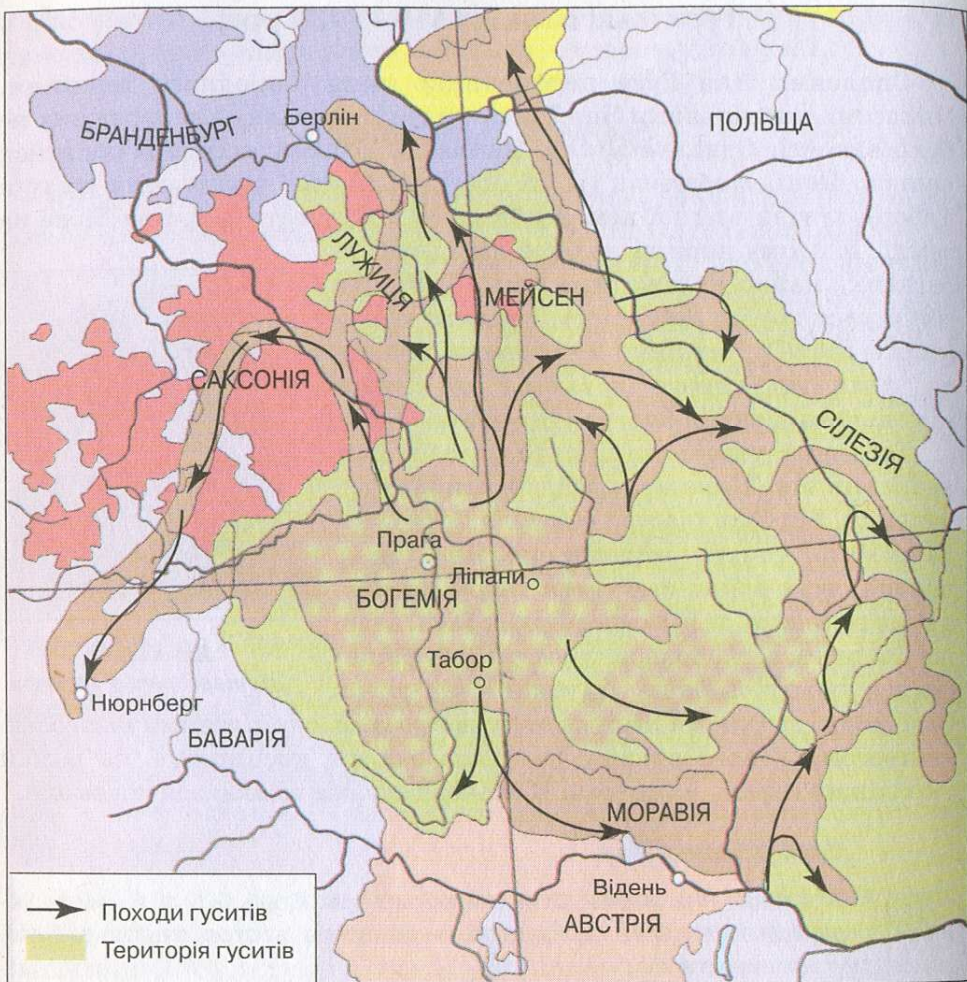
*Ян Жижка.
Зі стародавньої гравюри*

Для всезнайок

У загонах Яна Жижки були також українці. Вони й познайомили українське козацтво з практикою таборитів застосовувати в битві укріплення з возів.

Папа та імператор спорядили проти гуситів п'ять Хрестових походів, але рицарі зазнавали поразки за поразкою. Повстанська армія виявилася непереможною. В одному з боїв Ян Жижка втратив і друге око, проте й надалі керував військом, поки в 1424 р. помер від чуми. Два останніх Хрестових походи таборити відбили вже без нього. Військо таборитів звалилося на Австрію, Угорщину, Саксонію, Мейсен, де громило замки й монастирі, щоб насадити й там земне «Царство Боже» — фантастичне суспільство рівних. Тоді католицька церква приступила до гуситського руху з іншого кінця. Вона погодилася, щоб усі віряни причащалися з чаші і щоб проповіді читалися чеською мовою. Чашники цим задовольнилися, таборити ж продовжували руйнувати суспільні устої. Між ними й чашниками почалися воєнні дії. 1434 р. військо таборитів зазнало біля міста Ліпани нищівної поразки, після цього чеським королем став німецький імператор. А 1526 р. Чехія надовго ввійшла під управління австрійських Габсбургів.

Гуситські війни 1419–1434 рр.

Покажи на карті Австрію, Угорщину, Саксонію, Мейсен.

Де знаходилось укріплене місто таборитів?

Де військо таборитів зазнало в 1434 р. поразки?

Угорщина

Землі між ріками Тисою та Дунаєм у давнину заселяли слов'янські племена і, можливо, пращури сучасних румунів та молдавак. Наприкінці IX ст. туди перевалили через Карпати угри (мадари), яких прогнали з південноруських степів печеніги. Вони розгромили Велико-моравську державу, захопили Паннонію (територія нинішньої Угорщини) та східну частину Моравії. Угри стали загрозою для Західної та Південної Європи. Вони припинили свої спустошливі набіги лише наприкінці X ст. Близько 1000 р. угорський князь Іштван (його церква

Будинок парламенту в Будапешті, побудований у стилі готики. XIX ст.

Пам'ятник Іштвану Святому в Будапешті. XIX ст.

проголосила святим) об'єднав під своєю владою країну і став королем. Так з'явилася Угорська держава. У ній поширився католицизм.

У XI–XII ст. угорським королям довелося відбиватися від німецького та візантійського імператорів. А 1241 р. на Угорщину звалилися монголо-татари. Вони дійшли до Адріатики й раптом повернули на Русь. Це врятувало Угорщину від «тіснішого» знайомства. Угорська знать підкорила Далмацію і Південну Хорватію, спробувала зробити те саме з Галицько-Волинським князівством.

Феодалізм в Угорщині встановлювався поволі, міста з'явилися пізно, і в політичному житті визначної ролі не відігравали. Королівська влада була слабкою. В країні розбійничали великі феодали. Щоб захистити себе від їхнього свавілля, дворяни в 1222 р. змусили короля підписати *«Золоту буллу»*. Цей указ надавав їм пільги і за своїм змістом дуже нагадував англійську Хартію вольностей. Наприкінці XIII ст. королі, яких обирав *сейм*, стали іграшкою в руках феодальної знаті. У XV ст. в Угорщині остаточно оформилася станова монархія.

Сейм — представницький орган влади в Угорщині, Чехії та Польщі.

Тим часом на Угорщину звалилося нове страшне лихо. У 1526 р. турецька армія розгромила угорське військо. Східна Угорщина дісталася туркам, Західна — австрійцям. Угорщина на кілька століть втратила свою незалежність.

Польща

Поляки утворили свою державу наприкінці X ст. Перший достовірний польський князь Мешко I одружився з чеською князівною Дубравкою. Він сам став католиком і навернув у католицизм усіх поляків. Його син Болеслав I Хоробрий переміг німців, які зазіхали на польські землі, і спробував захопити Давньоруську державу (відтоді польській знаті думка про давньоруські землі спати не давала). Але після його смерті Польща послабла й потрапила у залежність від Німеччини. Польщу обсіли німецькі колоністи.

В XI–XII ст. Польща розпалася на самостійні князівства. Західне Помор'я визнало себе васалом німецької корони — Польща втратила вихід до Балтійського моря. Тіснив поляків також Тевтонський орден. А в середині XIII ст. значну частину Польщі спустошили монголо-татари. Все ж Польща збереглася й потроху збиралася в силі. У середині XIV ст. вона захопила Галицьку Русь і частину Волині.

1320 р. в Польщі відродилася королівська влада. Король Казимир III Великий поділив країну на округи — воєводства та каштелянства, створив державний апарат. У Польщі з'явилися свої гроші. Казимир III — бувають же на світі дива! — захищав селян від свавілля феодалів.

Сильною королівська влада в Польщі все ж не стала. Цього не захотіли польські міста, які були в руках німців та євреїв. Обмежували владу монарха польський сейм та місцеві сеймики, в роботі яких брали участь *магнати*, *шляхта* й духовенство. Король став заручником сейму. Він не мав постійного війська — поляки, коли доводилося воювати, скликали «*посполите рушення*».

Король Польщі Болеслав I Хоробрий викуповує у пруссів останки замученого ними наприкінці X ст. святого Адальберта, покровителя Польщі. З бронзового рельєфу XII ст.

Зображення герба Польщі XV ст. на фресці в Краківському соборі св. Станіслава

● XV ст. Із праці польського історика Яна Длугоша про правління Казимира III

(Король піклувався про те), щоб селяни та сільські колоністи не зазнавали тисків від шляхти та рицарства... Селяни і колоністи, коли пани й поміщики кривдили їх, зверталися до короля, а він з суворою справедливістю виступав на їх захист... У цьому він здавався шляхті надто докучливим і неприємним, тому шляхта і рицарство називали його «мужицьким королем».

1. Через що польські феодалі називали Казимира III «мужицьким королем»?
2. Поміркуй, чому король дбав про селян? Чого він цим досягав?

Шляхта — польські середні та дрібні дворяни.

Магнати — великі феодалі.

«Посполіте рішення» — шляхетське ополчення.

Велике князівство Литовське

У середині XIII ст. литовський князь Мендовг заснував державу Велике князівство Литовське. Ця держава мусила оборонятися від Тевтонського ордену. 1385 р. литовський князь Ягайло підписав у білоруському

Польсько-Литовське велике князівство в XV ст. Покажи на карті території Великого князівства Литовського і Королівства Польського.

Зображення герба Литви XV ст. на фресці в Краківському соборі св. Станіслава

містечку Крєві унію з Польщею про входження Литви до складу Польського королівства і прийняття литовцями католицизму. Наступного року він одружився з польською королевою Ядвігою і став королем польським та великим князем литовським. Сили Польщі й Литви, таким чином, об'єдналися. У 1410 р. польсько-литовські війська з допомогою військових загонів Русі та Чехії перемогли тевтонців у битві біля Грюнвальда, й цим припинили німецький «наступ на Схід». Пізніше Польща повернула собі вихід до Балтійського моря. Міжнародний авторитет Польщі та Литви зріс.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як з'явилася Чеська держава? Покажи на карті її територію.
2. Назви причини гуситського руху.
3. Хто такий Ян Гус і чого він домагався?
4. Що об'єднувало і, навпаки, роз'єднувало чашників і таборитів?
5. Чому, на твою думку, численніші, краще озброєні й вишколені військові сили імператора не змогли гуситів?
6. Коли і як виникли Угорська та Польська держави? Покажи на карті території цих держав.
7. Впиши вдома у таку таблицю історичні події, які відбулися в Угорщині, Польщі й Литві у середні віки:

Країна	Дата	Подія	Наслідки
Угорщина			
Польща			
Литва			

§ 2. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ. МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА

Володимиро-Суздальське князівство

На схилку середньовіччя в Східній Європі з'явилася й посилилася нова держава — Московська, з якою історична доля тісно пов'язала Україну. Склалася вона довкола Москви, перша літописна згадка про яку датується 1147 роком.

Ростово-суздальський князь Юрій Долгорукий, молодший син київського князя Володимира Мономаха, оточив Москву дерев'яними

Князь
Юрій Долгорукий.
Мініатюра XVII ст.

Золоті ворота
у Володимирі на Клязьмі.
Сучасний вигляд

Князь Андрій Боголюбський.
Реконструкція
М. Герасимова

стінами, перетворивши її на «град» — фортецю. Це була частина території нинішнього Московського Кремля.

Москва лежала в центрі північно-східних руських земель, на перехресті торгових шляхів. Про її безпеку подбала сама природа — з півдня її захищали дрімучі ліси. Входила Москва до складу Владимиро-Суздальського князівства — одного з найсильніших на території колишньої Київської держави.

Столицею Владимиро-Суздальського князівства стало місто Владимир на Клязьмі (його заснував київський князь Володимир Мономах). У цьому лісистому краї проживали фінно-угорські племена, які поступово злилися зі слов'янськими кривичами та в'ятичами.

Після смерті Володимира Мономаха Владимиро-Суздальське князівство дісталось Юрію Долгорукому, який і започаткував місцеву князівську династію. Його син Андрій переніс свою столицю у Владимир і заклав там величний собор. Поки будувався собор, Андрій жив у сусідньому селі Боголюбове, тому його нарекли Боголюбським. Андрій Боголюбський перший назвався «великим князем усієї Русі». Відтоді, як остаточно занепало Київське князівство, владимирського князя вважали «великим» — тобто першим серед руських князів.

Андрій Боголюбський був пихатим і жорстоким. У боротьбі за київський престол він захопив у 1169 р. Київ і спустошив його. Багатство й могутність перейшли до окраїнних земель Київської держави — Владимиро-Суздальської, Новгородської та Галицької.

Андрій Боголюбський не ладив зі своїми дружинниками і боярами. Зрештою змовники-бояри вбили його. Великим князем став його брат — Всеволод Велике Гніздо. Він ще тримав у руках непокірних місцевих бояр. Але після його смерті князівство розпалося на самостійні **уділи**. Та згодом воно знову посилювалося. В середині XIII ст. владимиро-суздальський князь Ярослав став також київським князем і домогся того, щоб його син Олександр (його пізніше назвуть Невським) посів князівський престол у Великому Новгороді.

Після смерті Олександра на території Владимиро-Суздальського князівства виникло невеличке Московське князівство, яке дісталось його сину — Данилу Олександровичу. Він і започаткував династію московських князів.

Уділи — дрібні князівства.

Пан Великий Новгород

Володимиро-суздальські князі намагалися поширити свою владу на всю Північно-Східну Русь. Але їм не давалися до рук новгородці.

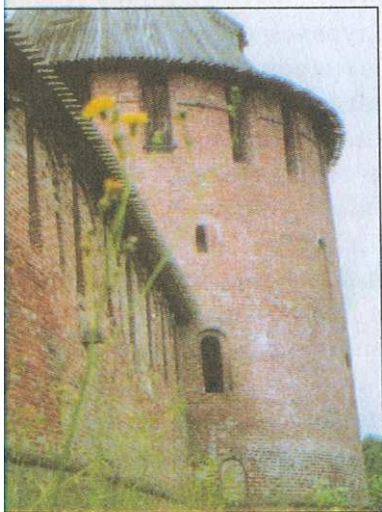
Новгород лежав на річці Волхов. Його населяли колоністи, звірови, рибалки, воїни-торгівці — люди неспокійної вдачі. Вони дійснювали мисливські наїзди та військові набіги на східні землі — аж до Білого моря та Уральських гір. Тримати в покорі таких людей було непросто — в Новгород ішли князувати неохоче.

Новгородцям присилали князів з Києва, вони платили великому князю київському данину. Але після смерті Ярослава Мудрого новгородці стали обирати своїх князів. Коли Святополк II хотів нав'язати їм свого сина, вони застерегли: «Присилай, якщо в нього дві голови». У сина Святополка II запасної голови не було — він перехотів князувати бунтівному місті.

На новгородському престолі князі довго не засиджувалися. У періоди міжкнязів'я влада в місті належала виборним урядовцям — посаднику і тисяцькому. Згодом новгородці стали обирати й місцевого рхієпископа. Він був наділений у Новгороді неабиякою владою, навіть мав свої війська. Отже, наприкінці XII ст. новгородський уряд уже був виборним, новгородці проганяли небажаного князя.

Владимиро-суздальські князі спробували поширити свою владу на Новгород, але новгородці їх віднадили. Впродовж XIII–XV ст. Новгород і його передмістя Псков були, як Венеція та Генуя, республіками. Хоч вони стали на перешкоді об'єднанню Русі, проте закрили шлях на Русь для німців і шведів.

Як здійснювалося управління Новгородською республікою? Свої справи новгородці вирішували на **вiчі**, на яке скликав «вічовий дзвін». Віче ухвалювало нові закони, запрошувало чи проганяло князів, обирало місцевих урядовців, вирішувало

Стіна Новгородського кремля.
Сучасний вигляд

питання війни і миру. Відомо, що «останній доказ королів» — гармати. Новгородцям таким доказом служили їхні горлянки та кулаки. Як запевняв літописець, на віче вони нерідко приходили «в бронях, у шоломах, аки на рать (як на битву)». Часом доходило до грандіозних бійок — з людськими жертвами та пограбуванням переможених.

Віче не обговорювало питань, а лише ухвалювало чи відкидало рішення, задалегідь підготовлені міською радою. Рада складалася з **бояр**. Отож не натовп, а бояри керували в Новгородській республіці, хоч і вони нерідко розколювалися на ворожі угруповання.

Віче — збори повноправних громадян.

Бояри — військова знать і княжі дорадники.

Новгородці дуже пишалися своїм містом, шанобливо називали його Паном Великим Новгородом.

Вічова організація в Новгороді перешкодила князям розхапати новгородську землю, як це трапилося з іншими удільними князівствами.

Змагання за Прибалтику

Князівства Північно-Східної Русі намагалися закріпитися в Прибалтиці. Вони заснували на землях естів місто Юр'єв, брали данину з фінів і литовців. Але Прибалтику вполюбили й німецькі рицарі. Вони збудували в гирлі Західної Двіни фортецю Ригу. Згодом рицарі захопили Юр'єв, який назвали Дерптом, і землі чуді, що раніше належали новгородцям. Швеція зазіхала на фінські землі.

Знайди ці території й міста на карті

Влітку 1240 р. шведські кораблі увійшли в гирло Неви. Шведи висадилися на берег. Новгородці дали їм відсіч. Юний новгородський князь Олександр напав на шведський військовий табір і розгромив його. За цю перемогу його назвали Невським.

Олександр полишив Новгород, бо посварився з вічем та посадським. Однак коли німецькі рицарі підійшли майже до самого Новгорода, князь повернувся і прогнав їх. Він мав намір відбити в німців і Псков, та псковичі самі відчинили перед ним міські ворота.

Олександр Невський.
Художник П. Корін. XX ст.

• XIII ст. Із «Життя Олександра Невського». Невська битва 1240 р.

І була січа велика з латинянами, і перебив їх (князь Олександр) силу-силенну, і самому... (шведському генералу) залишив слід на лиці гострим своїм списом.

Тут же в полку Олександровому відзначилося шестеро мужів хоробрих, які кріпко билися разом з ним.

Один — на ймення Гаврило Олексич. Цей напав на корабель і ... в'їхав по містках... до самого корабля. І побігли всі перед ним на корабель, потім повернулися і скинули його з містків з конем у Неву. Він же... відтіля вибрався неушкодженим і знову напав на них, і бився кріпко з самим воеводою, який був в оточенні воїнів.

Другий — новгородець, на ймення Збислав Якунович, неодноразово нападав на військо їх і бився однією сокирою, не знаючи страху... І багато загинуло від руки його, й дивувалися силі його й мужності...

Про все це я чув від пана свого Олександра та від інших, хто тоді брав участь у тій січі.

1. Які подвиги руських воїнів, описані в «Житті Олександра Невського», справили на тебе найбільше враження?
2. Наскільки достовірна, на твою думку, ця розповідь про битву?
3. Поміркуй, чому автор «Життя» назвав ворогів Олександра Невського латинянами, а не шведськими рицарями? Що хотів він цим сказати?

Наступ рицарів на Прибалтику. Відшукай на карті місце Льодового побоїща 1242 р.

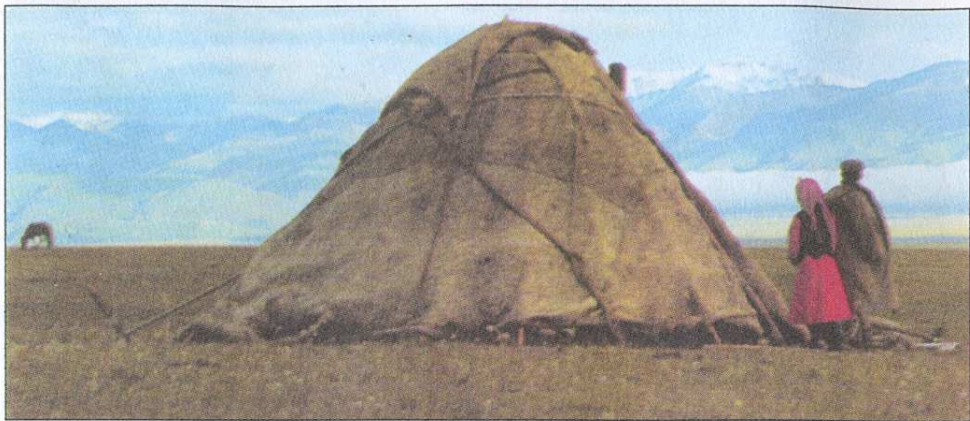
Навесні 1242 р., коли ще не скресла крига, Олександр Невський з військом вторгнувся на землі Лівонського ордену. Тоді рицарі та загопи чуді напали на русичів. Бій відбувся на кризі Чудського озера. Вишикувавшись «свинею», тобто клином, рицарі провалили центр руського війська. Але русичі вдарили по ворогу з флангів і примусили його тікати. Частина рицарів провалилися під кригу.

Льодове побоїще затримало наступ хрестоносців на Схід. Русичі сприйняли його як перемогу православ'я

над католицизмом. Руська православна церква проголосила Олександра Невського святим.

Над Європою — чорні хмари

Русь розпалася на окремі князівства дуже невчасно, коли ожив великий Євразійський степ, де проживало багато кочових племен. На початку XIII ст. монголи Центральної Азії (їх ще називали татарами) обрали своїм **ханом** Темучина — талановитого полководця й організатора. Його назвали Чингісханом — «володарем світу».

Монгольська юрта. Фото.

Для кого зводиться таке житло — людей осілих чи кочівників?

Так було створено молоду монгольську державу, якій випало на долю завоювати півсвіту.

Монголо-татари були кочівниками-скотарями, їм потребувалися обширні території й торгові шляхи. Це штовхало їх до завоювань на схід і захід. Уже Чингісхан завоював племена й народи Сибіру, Північний Китай, Середню Азію, Персію, Закавказзя, напав на Русь і мав намір захопити Західну Європу. Але Русь він не завоював, залишивши її на поталу своїм нащадкам.

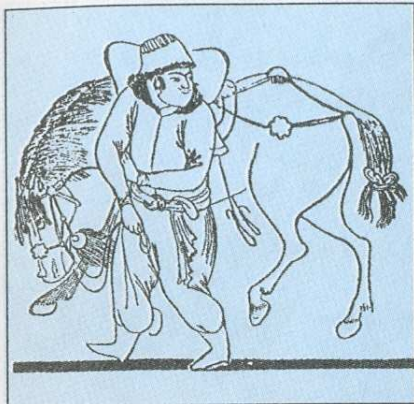

Хан — титул правителя у багатьох країнах Сходу.

У 1236 р. свій перший спустошливий похід організував онук Чингісхана — Батий (Бату-хан). Долаючи опір русичів, він розорив Рязанську, Суздальську землі, здобув Москву, Володимир, але зрештою, трохи не дійшовши до Новгороду, повернувся на Нижнє Поволжя.

На початку 40-х років XIII ст. Батий зі своїми полчищами пройшов територією сучасної України, захопив і розорив наприкінці 1240 року Київ. Така ж доля спіткала частину Польщі й Угорщини, землі південних слов'ян. Батий мав намір захопити й Західну Європу, однак у 1242 р. раптово подався на Нижнє Поволжя.

Завоювати територію від Чорного моря до Тихого океану монголо-татари змогли завдяки добрій організації свого війська та роз'єднаності своїх жертв. Державу, що її побудували на Поволжі (на землях половців) монголо-татари, пізніше назвали Золотою Ордою. Її столицею стало місто С́арай (на Волзі, неподалік від Астрахані). Русь не увійшла до складу цієї держави і мала власних князів. Однак вона потрапила в залежність від монголо-татар і сплачувала ординським ханам данину. Руські князі стали васалами Орди. Вони могли правити в своєму князівстві лише з дозволу хана, випросивши (точніше, купивши) в нього **ярлик**.

Монгол з конем – господар великого Євразійського степу.
Перський малюнок

Чингісхан.
Китайський малюнок

Батий.
Китайський малюнок

«Мавзолей Чингісхана» у Внутрішній Монголії (на території Китайської Народної Республіки). Сучасний вигляд

Монгольський лучник.
Японський малюнок.
Які риси цього воїна передав художник?

Чингісхан – творець найбільшої держави в історії.
Портрет ХХ ст.

Ярлік — грамота ординського хана, що давала право на князювання.

Князі швидко звиклися зі своїм залежним становищем, добивалися ханської ласки. Оскільки ж володимирський князь вважався старшим і одержував право збирати для хана данину, то руські князі виборювали в Орді ярлик на княжіння саме у Володимирі. Вони завдавали Орді небагато клопоту, бо люто ворогували між собою. Хану залишалося лише підтримувати цю ворожнечу, що він умів робити. Якщо народ повставав проти ординців, князі самі придушували ці повстання. Вони навіть закликали монголо-татар собі на підмогу. Помічники ж, як нарікав літописець, «усю землю пусто сотвориша» — спустошували Русь.

Монголо-татарські військові загопи склалися з десятків тисяч, тисяч, сотень і десятків воїнів. Легкоозброєні воїни мали луки зі стрілами, бойові сокири, аркани, важкоозброєні — шкіряні (іноді залізні) обладунки, шаблі, списи. Воїни вміли долати разом зі своїми бойовими кіньми водні перепони, штурмувати за допомогою облогових пристроїв (цього їх навчили китайці) міські мури. У розпалі бою вони могли кинутися навтікача, але не через страх, а щоб влаштувати ворогу несподівану засідку. Монгольські воєначальники не билися поруч зі своїми воїнами, а на відстані спостерігали за перебігом бою й подавали воїнам (через посланців чи за допомогою звукових сигналів) потрібні команди.

«Не відразу Москва будувалась»

На межі XIII–XIV ст. великі князівства Північно-Східної Русі подробилися на уділи — дрібніші самостійні князівства. У XIV ст. посилилися Московське і Тверське князівства. Вони розпочали між собою запеклу боротьбу за Велике князівство Владимирське. Перемогло князівство Московське, яке поширило свою владу на кількох сусідів. Московський князь Юрій Данилович (1303–1324 рр.) одружився з сестрою ординського хана й одержав від нього ярлик на владимирський трон. На свого конкурента, тверського князя Михайла, він звів наклеп в Орді і зжив його зі світу. Але радів зі своєї удачі Юрій Данилович недовго, бо загинув від руки юного месника — сина страченого ординця Михайла Тверського.

Московський Кремль за Івана Калити. Художник А. Васнецов. Початок XX ст.

Після смерті московського князя Юрія Орда повернула ярлик на Велике князівство Владимирське тверському князю. Щасливий володар ярлика повернувся до Твері в супроводі татар, які відразу ж взялися за своє ремесло — пограбування міста. Тверці нерозважливо повстали, сподіваючись покласти край татарському кошмару. Цим скористався московський князь Іван, прозваний за ощадливість і комерційну жилку Калитою — «мішком з грошима». Він з допомогою татар приборкав тверців, заслуживши цим у хана ярлик на княжіння у Володимирі. Іван Калита (1325–1340 рр.) вважав, що краще не сердити хана, а удаваною покірливістю завоювати його прихильність. Ніхто з руських князів не оббивав частіше за нього пороги ханської столиці, тому монголо-татари задали спокій Московському князівству. Підтримку Іванові Калиті надав переїзд із Владимира до Москви митрополита Київського і всія Русі. Влада Івана Калити поширювалася на кілька сусідніх князівств. Отже, не Твер, а Москва ставала політичним центром Північно-Східної Русі.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Охарактеризуй правління кожного із згаданих володимиро-суздальських князів.
2. Чи могло Владимиро-Суздальське князівство стати об'єднувачем Русі? Відповідь обґрунтуй.
3. Чому новгородці виявляли непокірливість руським князям?
4. Накресли схему керівництва Новгородською республікою.
5. На твою думку, чому новгородці так пишалися рідним містом і шанобливо називали його «Паном Великим Новгородом»?
6. Назви причини Невської битви та Льодового побоїща. Яке історичне значення цих битв?
7. У чому виявився талант полководця Олександра Невського під час бою на Неві і Чудському озері?
8. Чому монголо-татари відносно легко завоювали більшу частину Північно-Східної Русі?
9. Як склалися взаємини між руськими князями та ординськими ханами?

Повалення іга

У другій половині XIV ст. руські князі вже злагоджено виступали проти ординців. У 1378 р. військові сили Московського та Рязанського князівств, очолювані московським князем Дмитром Івановичем, завдали на Рязанщині першої військової поразки татарам. Але на допомогу ординцям поспішив литовський великий князь Ягайло, якого русичі лякали більше, ніж татари. Щоб не дати татарам і литовцям об'єднатися, Дмитро Іванович вирішив дати бій татарам в ординському степу. Йому

Монголо-татарські військові загони склалися з десятків тисяч, тисяч, сотень і десятків воїнів. Легкоозброєні воїни мали луки зі стрілами, бойові сокири, аркани, важкоозброєні — шкіряні (іноді залізні) обладунки, шаблі, списи. Воїни вміли долати разом зі своїми бойовими кіньми водні перепони, штурмувати за допомогою облогових пристроїв (цього їх навчили китайці) міські мури. У розпалі бою вони могли кинутися навтікача, але не через страх, а щоб влаштувати ворогу несподівану засідку. Монгольські воєначальники не билися поруч зі своїми воїнами, а на відстані спостерігали за перебігом бою й подавали воїнам (через посланців чи за допомогою звукових сигналів) потрібні команди.

«Не відразу Москва будувалась»

На межі XIII–XIV ст. великі князівства Північно-Східної Русі по-дробилися на уділи — дрібніші самостійні князівства. У XIV ст. посилилися Московське і Тверське князівства. Вони розпочали між собою запеклу боротьбу за Велике князівство Владимирське. Перемогло князівство Московське, яке поширило свою владу на кількох сусідів. Московський князь Юрій Данилович (1303–1324 рр.) одружився з сестрою ординського хана й одержав від нього ярлик на владимирський трон. На свого конкурента, тверського князя Михайла, він звів наклеп в Орді і зжив його зі світу. Але радів зі своєї удачі Юрій Данилович недовго, бо загинув від руки юного месника — сина страченого ординця Михайла Тверського.

Московський Кремль за Івана Калити. Художник А. Васнецов. Початок XX ст.

● **Кінець XIV ст. Із історичної повісті «Задонщина» про Куликовську битву 1380 р.**

І промовив (після битви) князь великий Дмитро Іванович: «Порахуйте, брати, скільки у нас воевод не стало і скільки молодих людей?» Тоді відповідає Михайло Андрійович, московський боярин, князю Дмитру Івановичу: «Пане князе великий Дмитре Івановичу! Немає в нас сорока бояр великих московських, дванадцяти князів білозерських, тридцяти бояр — новгородських посадників, двадцяти бояр коломенських, сорока бояр переяславських, двадцяти п'яти бояр костромських, тридцяти п'яти бояр володимирських, п'ятдесяти бояр суздальських, сімдесяти бояр рязанських, сорока бояр муромських, тридцяти бояр ростовських, двадцяти трьох бояр дмитрівських, шістдесяти бояр звенигородських, п'ятнадцяти бояр углицьких. А полягло в нас усієї дружини двісті п'ятдесят тисяч... а татар загинуло сила-силенна».

Ціною яких жертв дісталася русичам перемога на Куликовому полі?
Чи можна поручитися за точність наведених цифр?

«Збирання земель» у XV ст.

Після Куликовської битви Московське князівство почало «збирати» довкола себе руські землі. Подбав про це, зокрема, великий московський князь Іван III (1462–1505 рр.), який вдавався й до підкупу, й до насильства. Іван III рано став удівцем. Хитрючі італійські дипломати, щоб схилити його до союзу проти Туреччини, переконали князя, що Москва має стати спадкоємницею Константинополя, захопленого в 1453 р. турками. Вони рекомендували Іванові III одружитися з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог, за їхніми словами — кралєю з краль. Іван III зважився на цей шлюб. Одруження з розумною, хитрою й вельми огрядною родичкою

Іван III.
Гравюра XVI ст.

Печатка Івана III. 1504 р.
Що на ній зображено?

Софія Палеолог.
Реконструкція

Велике князівство Московське 1300-1533 рр.

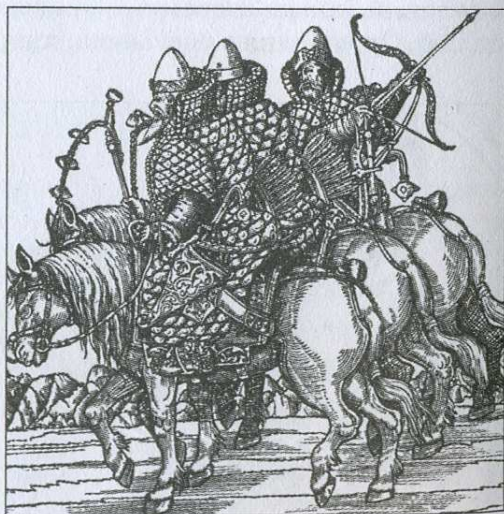
Знайди на картах Москву, Новгородську республіку, територію Золотої Орди, місце Куликовської битви, ханства, на які розпалася Золота Орда

візантійського імператора зробило його вагомим і в князівстві, і за кордоном.

Івану III судилося остаточно повалити монголо-татарське іго. Орда, яку наприкінці XIV ст. розгромили полчища середньоазійського завойовника Тамерлана (Тимура), в XV ст. почала розпадатися. На її території утворилися самостійні Кримське, Ногайське, Астраханське,

*Стояння на річці Угері в 1480 р.
З давньоруської мініатюри*

*Руські вершники.
Гравюра XV ст.*

Казанське й Сибірське ханства. Скориставшись цим, Іван III відмовився платити татарам данину. Тоді 30–40 тисяч татар підійшли в 1480 р. до кордонів Московії. Вони зупинилися на березі *р. Угри*. На протилежному березі вишикувалися руські війська. Впродовж кількох місяців воїни не наважувалися розпочати бій. Тим часом настала зима, до якої ординці не були готові (як повідомляв літописець, «бяху бо татари нагы й босы, ободралися» — були татари голі й босі, у лахмітті).

Урешті-решт татари розбрелися на зимівлю. Відтепер Московське князівство могло вільно розправити плечі: монголо-татарському ігу настав кінець.

Розпад Орди і поява в Причорномор'ї войовничих турків спонукали руських князів жертвувати своїм честолюбством і переходити на службу до великого князя московського. Новгородський вічовий дзвін доправили в Москву, Новгородська республіка перестала існувати. Але згубну для Московської держави систему уділів — дрібних князівств — Іван III зберіг.

Суспільство

Населення Північно-Східної Русі складалося з селян, великих, середніх і дрібних землевласників, духовенства, городян.

Руському селянству випала гірша доля, ніж західноєвропейському. Якщо в країнах Західної Європи на схилку середньовіччя селян

Руські послы в німецького імператора Максиміліана I. Німецька гравюра XVI ст.

Руський плугатар

Руський купець

Руський воїн

З німецьких гравюр XVI ст.

звільняли від панщини, то на Русі їх, навпаки, поневолювали. Спершу руський селянин міг полишити свого пана, якщо той дер з нього сім шкур. Проте з середини XV ст. селянам це дозволялося лише впродовж двох тижнів після завершення сільськогосподарських робіт (тижня до і тижня після Юрієвого дня — 26 листопада).

Князям, боярам і монастирям належали **вотчини** — великі маєтки, що були їхньою власністю. Середні й дрібні служили люди («діти боярські») одержували від князя як плату за службу («в кормління») дрібніші маєтки — **помістя**. Помістя надавалися не у власність, а лише на період служби.

Важливу роль у житті суспільної верхівки відіграло **місництво**. Воно визначало, хто на яку посаду може претендувати, кому бути ближчим до князя в його почті тощо. Місництво залежало від знатності роду та заслуг предків. Отож при призначенні на посаду враховувалися не ділові якості претендента, а його родовід. З'ясувати, хто знатніший, часом було дуже важко.

Вотчина — родовий маєток пана, його власність.

Помістя — державна земля, надана в користування на період служби.

Місництво — боротьба за місце при княжому дворі в Московській державі.

У руському суспільстві, як і у візантійському, васалітет не склався, всі служили люди мали єдиного сеньйора — Великого князя.

Руські міста заселяли переважно ремісники та купці. Але проживали в них і «чорні люди» — міські низи (слуги, селяни, які переселилися в місто, та ін).

Суспільне життя в селах і містах Північно-Східної Русі було неспокійним. Бунти селян і міських низів стали в ній звичним явищем.

Державне управління

Правив у державі князь, влада якого впродовж XIII–XV ст. посилювалася. Він спирався на військову дружину та церкву, яка бачила в сильній князівській владі порятунок від безладу в суспільстві. Всі піддані вважалися його слугами. Влада Великого московського князя Івана III так зросла, що він уже називав себе самодержцем та «божою милістю государем всія Русі». Іван III запровадив при дворі пишний візантійський ритуал, зробив гербом Московської держави візантійський герб — двоголового орла.

При Великому князі існував дорадчий орган із представників знаті — *Боярська дума*. Вона була вельми впливовою, до її порад прислуховувався навіть Іван III.

Великокнязівським двором (передусім скарбницею та канцелярією) керували дворецькі та підлегли їм дяки, містами й землями — княжі намісники. Наприкінці XV ст. виникли перші «прикази» — своєрідні міністерства. З'явилися єдині для всієї країни закони — «*Судебник*» Івана III.

Судова влада над селянами належала власникам маєтків — поміщикам (панам).

«Збирання земель» (їхнє політичне об'єднання), поява центральних органів влади та впровадження єдиних законів є ознаками централізованої держави. Чи стала такою державою Московія наприкінці XV ст.?

Повсякденне життя

Князі та бояри жили в хоробах (палацах), городяни — в будинках з дерев'яних колод. Бідняки тулилися в халупах без вікон (щоб краще зберігалось тепло).

У будинку стояла масивна піч, нерідко розмальована. В ній пекли хліб та готували страви. Скляні вікна вперше з'явилися в XIV–XV ст. у Москві та Новгороді, і то лише в найбагатших будинках. Помешкання освітлювалося лучиною, рідше — масляними світильниками, і геть рідко — лойовими чи восковими свічками.

Двір оточувався огорожею з хвірткою та ворітьми і складався з будинку та господарських приміщень. Майже у кожному дворі були город і садок.

Простий люд носив одяг з грубого полотна, знать та заможні купці — з дорогих привізних тканин. Тканину фарбували в різні кольори.

Основною частиною чоловічого й жіночого вбрання була сорочка, яка поступово стала білизною. Чоловікам верхнім одягом слугували довга свита, каптан, сіряк, сарафан (нарядний чоловічий одяг), довгий

Костюми: 1 — царське вбрання XV–XVII ст.; 2 — дівочий костюм XIII–XVI ст.; 3 — дівочий костюм XIII–XVI ст. Сучасна реконструкція

Костюми: 1 — чоловічий костюм XV–XVI ст.; 2 — костюм молодого боярина XV–XVI ст.; 3 — костюм боярина XV–XVI ст. Сучасна реконструкція

безрукавний плащ. Жінки носили сарафан, літник, тілогрійку. Знатні дами полюбляли одяг з довжелезними рукавами, що іноді волочилися по землі. Для фізичної праці таке вбрання було негодящим, що відобразилося в крилатому вислові «працювати спустивши рукави», тобто абияк. Престижним вбранням вельможних і багатих була шуба. Верхній одяг стягувався поясом, до якого прикріплювали шкіряну сумочку — калитку.

Чоловіки носили шапки, жінки закривали коси полотнищем, дівчата ходили простоволосими.

Городяни взували шкіряні чоботи чи черевики, а селяни — личаки.

Чоловіки носили на голові довге волосся (в Новгороді його заплітали в косу). Бороду до XVI ст. не обов'язково мали навіть священики. Дівчата розпускали коси або заплітали їх у товсту, довгу косу.

Харчувалися переважно житнім чи пшеничним хлібом, стравами з крупів (каші) та овочів (супи, щі), фруктами, дарами лісу. М'ясними стравами не зловживали, тим паче, що часто доводилося поститися. Продуктами харчування були також риба, коров'яче молоко, сир, масло, мед. Пили хлібний квас, пиво, медові напої, привізні вина, горілку. Снідали сяк-так, натомість добре наїдалися в обід і ввечері. Основним посудом слугували горщик і миска, ложка та ніж. Посуд був переважно дерев'яним.

Культура

Грамота в Північно-Східній Русі в XIII–XV ст. особливо поширення не набула. У монастирях і при князівському дворі переписували книги, які красиво оформлювали. Писали на пергаменті чи на бересті — березовому лубі.

У XIV ст. на Русі з'явився дешевий папір.

Руські мандрівники описали Константинополь, а тверський купець Афанасій Нікітін у своїй праці «Ходіння за три моря» — Індію. Монахи займалися лікуванням, збагачуючи народну медицину.

В усній народній творчості та пам'ятках писемної літератури яскраво відображено боротьбу проти золотоординського іґа. Її оспівували **билини** про Іллю Муромця, Добриню, Василя Казимировича та інших руських богатирів. У билинах про Василя Буслайовича та Садка відображено буремне життя Пана Великого Новгородода.

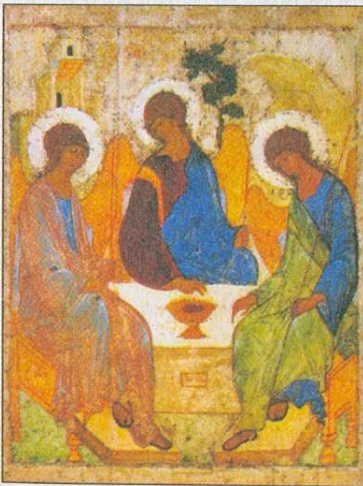

Билини — руські епічні пісні, складені про події XI–XVI ст.

У Москві, Твері, Новгороді та Пскові велося літописання. Серед літописних творів XIV–XV ст. виділяється Троїцький літопис, у якому Москву претензійно зображено спадкоємницею Києва та Владимира. З'явилися історичні повісті про Куликовську битву («Сказання про Мамаєве побоїще», «Задонщина»). Їхні автори закликали князів об'єднатися для спільного опору ворогам Русі.

Зачитувалися на Русі «житіями» князів, митрополитів, ченців.

Розвивалася руська архітектура та мистецтво. У найбільших містах почалося кам'яне будівництво.

Андрій Рубльов. Трійця.
Ікона XV ст.

Феофан Грек (?). Богоматір Донська.
Ікона кінця XIV ст.

Берестяна грамота, знайдена у Новгороді

У Москві середини XIV ст. дерев'яні стіни Кремля замінили білокам'яними, а ще через сотню років їх звели з червоної цегли (такими вони дійшли до наших часів). Було побудовано ошатні собори у Троїце-Сергієвому монастирі (Троїцький), біля Звенигорода (Успенський). На території Московського Кремля виріс Успенський собор. У ньому коронували великих князів, обирали і ховали голів руської православної церкви.

Церковне будівництво посприяло розквіту малярства, передусім іконопису. Кілька соборів розмалював Андрій Рубльов. Його ікона «Трійця» зачаровує лагідністю й ліризмом. У Новгороді та Москві працював іконописець Феофан Грек із Візантії. Новгородський фресковий живопис XIV ст. став видатним досягненням руського малярства.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Розкажи про Куликовську битву і дай їй оцінку. Склади простий план своєї розповіді.
2. Поміркуй, яке значення для об'єднання руських земель довкола Москви мала перемога князя Дмитра в Куликовській битві?
3. Які землі було приєднано до Московського князівства до кінця XVст.?
4. Що дало змогу Івану III припинити виплату данини татарам?
5. Розкажи про повалення монголо-татарського ярма.
6. Поміркуй, чи стала Московська держава наприкінці XV ст. централізованою? Що потрібно для того, щоб держава стала централізованою?
7. Охарактеризуй становище знаті, городян і селян Північно-Східної Русі.
8. Дай визначення таким історичним поняттям: вотчина, помістя, міщичество.
9. Поміркуй, суспільний устрій Північно-Східної Русі більше нагадував західноєвропейський чи візантійський?
10. Накресли схему державного управління Московського князівства за Івана III.
11. Порівняй побут простого люду і знаті за таким планом: а) житло, б) меблі, в) одяг, г) їжа та напої.
12. Яким був культурний розвиток Північно-Східної Русі XIII–XVст.?

§3. ТУРЕЧЧИНА

Перші турецькі держави

Ще з одним сусідом, Туреччиною, тісно пов'язала Україну історична доля в середні віки.

Близько 1000 р. на Європу звалилися з рівнин Казахстану кочові племена тюрків-сельджуків. Вони заволоділи Середньою Азією, Персією, Сирією та Іраком і взялися за Вірменію та Візантію. У 1071 р. в бою біля фортеці Манцікерта (на Закавказзі) візантійці зазнали від них страшної поразки. Візантійський імператор потрапив у полон. Тюрки раділи, бо сподівалися на колосальний викуп. Але візантійський трон хутко посів інший імператор. Розчаровані сельджуки накинулися на візантійську Малу Азію (Анатолію), і незабаром вже скося поглядали на неприступний Константинополь. Свої володіння в Малій Азії вони назвали Римом, історики ж — Сельджуцьким султанатом. Султан проголосив себе «Володарем всесвіту».

У Малу Азію завойовники, які поступово злилися з місцевим населенням в єдиний турецький народ, принесли розорення і тиранію. Там почався культурний занепад, бо стражденний люд втрачав інтерес і до релігії, і до науки — до всього на світі.

Утворення Османської держави

У середині XIII ст. монголи розгромили військо сельджуків. Султанат розпався на дрібні самостійні князівства, які не ладили між собою.

Володар одного з них, Осман, став турецьким султаном. Турки на його честь назвали себе османами, а свою державу — Османською. Ця держава невдовзі стала незалежною від сельджуків. Не залежала вона й від монголів, хоч турки й вважалися васалами монгольських ханів.

Турки полюбили воювати. Більшість із них були воїнами, решта ж — скотарями. Войовничість у них розпалювали *шейхи* та *дервіші* — прихильники «священної війни» з «невірними». Приморські турки займалися піратством. Від турків-піратів не знали спасу ні мореплавці, ні жителі прибережних районів.

Шейх — в арабських країнах глава роду, сільський староста, мусульманський богослов і правознавець.

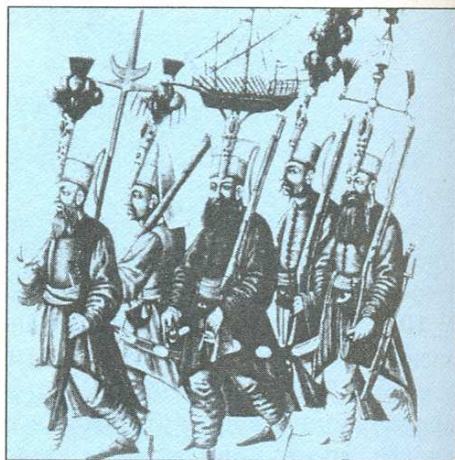
Дервіші — мусульманські монахи-жебраки.

Турецькі дервіші забивають камінням «невірного». З малюнка XVI ст.

Християнські діти, набрані урядом для державної служби, йдуть у білих ковпаках на роботу в канцелярію

Яничари на параді. У Європі яничарами називали зрадників, віровідступників, сліпих виконавців чужої волі

Османський Молох

У середині XIV ст. турки-османи здійснили свої перші завоювання на Балканах. Вони поневолили Болгарію, а потім пішли на Сербію. 1389 р. на *Косовому полі* відбулася нерівна битва між сербо-боснійськими рицарями й набагато численнішими турецькими військами. У цій битві загинули і сербський король Лазар, і турецький султан Мурад. Султаном став старший син Мурада — Баязид, якого нарекли за швидкі воєнні успіхи на Балканах і в Малій Азії «Блискавкою».

Серби й боснійці зазнали на Косовому полі нищівної поразки. Відтоді майже 500 років балканські народи жили в турецькій неволі.

Турки створили постійне військо, ударною силою якого були піші воїни — *яничари* (від турецького «ені чері» — «нове військо»), озброєні ятаганами (кривими шаблями), списами і кинджалами. Яничарами ставали не турки, а полонені чи взяті у вигляді данини християнські хлопчики. Виховували їх дєрвіші, які стирали в них пам'ять про свій народ і прищеплювали їм фанатичну відданість ісламу та султану. Яничари стали гвардією (добірним військом) султанів і допомагали їм поневолювати християн. Але, якщо їх кривдили, яничари здійснювали палацові перевороти чи здимали в столиці бунти.

Для допитливих

Сербські джерела повідомляють, що Мурада на Косовому полі смертельно поранив кинджалом, пробившись крізь ворожі лави, хоробрий сербський рицар Мілош Обілич, якого турки потім порубали на

шматки. Турецьке ж джерело висвітлює цю подію інакше. Мовляв, уже після бою, з якого султан вийшов неушкодженим, Мілош Обілич вчинив замах на нього з допомогою захованого в рукаві отруєного кинджала. Розлютовані турки зарубали хороброго серба на очах султана, який помирав.

● XVI ст. Із праці чеха Вацлава Братислава «Пригоди»

Яничар набирають із дітей тих християнських народів, які живуть під турецькою владою. Набирають... малих дітей... Найкращих беруть на службу до турецького султана, інших розбирають паші та інші турецькі начальники. Решту... продають... в Анатолію та в Азію до певного часу... І живуть вони там... у холоді й голоді, під палючим сонцем, голими, і всі поводяться з ними, немов з собаками... Коли їм виповниться десь 20 років... — всіх їх доправляють до Стамбула. Тут найміцніших і суворих записують у молодші яничари й віддають під командування старших. Під їхнім наглядом молоді вчаться стріляти, рубати шаблями, кидати списи, перескакувати канави, лазити на стіни і виконувати всяку роботу, яку їм дасть старший... У бою чи під час штурму (фортеці) вони йдуть попереду, намагаючись виявити себе... Потім тим з молодих людей, хто засвідчить свою хоробрість, надають чин старших яничарів... З усіх турецьких солдатів вони найбільш безжалісні до християн. А воїни вони найневгамовніші, з них султан має найнадійнішу свою охорону.

1. Поміркуй, навіщо турки тримали майбутніх яничарів у таких нелюдських умовах? Чого вони досягали своєю жорстокістю?
2. Як жилося молодим яничарам? Чому вони ставали грозою для християн?
3. Слово «яничари» в Європі стало образливим. Як ти гадаєш, чому?

Паша — титул вищих урядовців у султанській Туреччині.

У 1402 р. на турків звалилися полчища Тимура.

Непоспіхом завоював Тимур Середню Азію. Під його могутнім ударом розпалася Золота Орда. Потім його воїни підкорили Іран, Афганістан, Великий степ, Кавказ, Делійський султанат, Багдадський халіфат арабів, Османську державу, Монголію та Китай. Піти війною на Русь він не зважився.

Віч-на-віч

Тимур народився в сім'ї монгольського вельможі. Він виріс сміливим і сильним воїном. У 26-річному віці внаслідок поранення став калікою: його права нога не згиналася в коліні, а рука — в лікті. Відтоді Тимура називали «Залізним кульгавим» — Тамерланом. Тамерлану довелося покладатися вже не на свою силу, а на мудрість та витримку. У 1370 р. він став правителем Середньої Азії.

Тимур (Тамерлан) виріс в обстановці запеклої міжусобної боротьби — справжньої «війни всіх проти всіх», тому вважав, що «весь світ

Наступ османів XIV–XV ст.

Покажи на карті походи Тимура й османів. Відшукай столицю Візантії Константинополь і місце битви на Косовому полі

не вартий того, щоб мати двох правителів». Він завойовував передусім ті народи, які не спромоглися навести в себе політичний лад. Навманя у війсьній вир не кидався, спершу уважно вивчав свою жертву. Військо пускав у діло лише тоді, коли в цьому виникала конча потреба. Керувався правилом: «Хоробрий воїн знищить десятьох, мудрий — ціле військо». Полонених іноді відпускав на волю, зрадників зневажав, мстивим не був. Володів казковими багатствами, проте жив скромно.

Тимур спустошив Малу Азію. Султан став його бранцем і невдовзі помер. Тому турки продовжили завоювання Балкан лише в 20–30-х роках XV ст., коли трохи оговталися. Вони підкорили Македонію, Грецію, Албанію та Сербію. Турецька армія обзавелася вогнепальною зброєю — гарматами й пищалями. Своєю боездатністю вона не поступалася європейським арміям, до того ж була численнішою.

Війни робили бідних біднішими, а багатих багатшими. Населення поділялося на аристократів і «стадо» — залежний люд (землероби й скотарі). Селян обкладали податками й повинностями на державу, але на панцину не гнали, бо вельможам вистачало платні та військової здобичі, і своїх господарств вони не тримали. Немусульмани платили відшкодування державі за те, що їх не залучали до служби у війську.

Знайди на карті країни, завойовані турками у 20–30-х рр. XV ст.

Зоряний час Османської імперії

У 1451 р. султаном став Мехмед II, якого прозвали Завойовником. Це була людина розумна, освічена, владолюбна, жорстока і дуже підступна.

Мехмед II заволодів у 1453 р. Константинополем і перетворив його на столицю своєї держави — Стамбул. У Стамбулі проживали не лише турки, а й греки, вірмени, євреї та представники інших народів. Це гігантське місто стало релігійним і культурним центром мусульманського світу. В ньому діяло кілька невольницьких ринків.

Тамерлан. Відтворив М. Герасимов

• XVI ст. Із праці Вацлава Братислава «Пригоди»

Гассан-паша вчинив набіг на (балканську країну) Хорватію... і дуже урочисто пригнав до Стамбула 300 християнських бранців... На другий день рано-вранці десяту частину цих невольників відвели до султана, а інших направили на ринок... Сумно було спостерігати на тому торжищі, як там продають і забирають християн. Один купить матір, другий — дітей, інший — малих хлопчиків, ще хтось — дівчат, і як усі рідні розлучаються один з одним... щоб уже не бачитися до самої смерті.

Автор цього повідомлення сам побував у турецькій неволі. Як, на твою думку, це могло вплинути на достовірність його розповіді про торгівлю невольниками в Стамбулі?

Завоювання Константинополя дуже посилало Османську державу. Проте Мехмеду II і цього було замало. Він остаточно завоював Балкани

Мехмед II у Константинополі.
Художник Б. Констан. XIX ст.
Що зображено на цьому полотні?

Мехмед II.
Художник Дж. Белліні. XV ст.

Османська імперія

Покажи на карті територію Османської імперії. Знайди Кримське ханство

та Малу Азію, витіснив з Чорного моря основних торгових конкурентів Туреччини — венеціанців і генуезців. Султан заволодів генуезькими колоніями в Криму, в тому числі містом Кафою (Феодосією) з його похмурих невірницьким ринком. Кримський хан став його васалом. Турки, таким чином, неподільно запанували на Чорному морі.

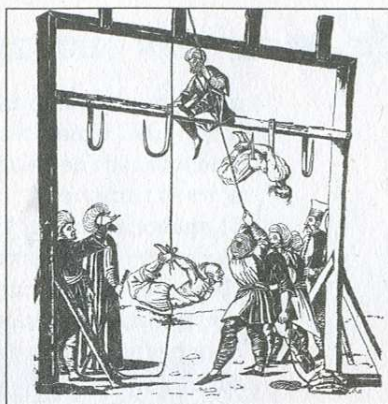
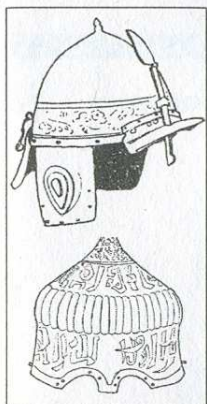
Лише смерть поклала край завоюванням невгамовного Мехмеда II. За своє більш ніж тридцятирічне володарювання він перетворив Османську державу в могутню мусульманську імперію, перед якою тремтіла вся Європа (європейці словом «турки» лякали своїх дітей).

Мехмед II велів скласти звід світських законів, які обмежили чинність шаріату. Султан позбавив аристократів їхньої самостійності, однак вони не стали слухнянішими.

Як здійснювалося управління велетенською Османською імперією? Султан мав необмежену владу. Він оточив себе нечуваною пишнотою, вів розбещене життя. Йому прислужувало понад 10 тисяч царедворців, серед них — охоронці шуби та чалми султана, його солов'я та папуги! Особливо велелюдним був гарем — розсадник палацових інтриг і змов. Правити султану допомагав великий **візир**. Міністрами були візирі — підлеглі великого візира. При султані існував дорадчий орган влади — **диван**. Впливово мусульманське духовенство очолював всевладний головний **муфтії**. Без його дозволу не діяли султанові закони.

Турецькі кінні воїни.
Малюнок XIX ст.

Озброєння турецьких воїнів XV–XVI ст.
З середньовічного малюнка.

Чим воно схоже і відмінне від озброєння
західноєвропейських рицарів?

Турецька страта.
З малюнка XVI ст.

У народній пісні так намагався
султан стратити козака Байду

- Візір** — титул вищого урядовця в багатьох мусульманських країнах.
Диван — рада з вищих сановників у султанській Туреччині.
Муфтії — мусульманський єпископ.

Турецькими чиновниками ставали колишні палацові раби, які здобували спеціальну освіту. Чиновники були заповзятими хабарниками й здирцями. У державі процвітала торгівля посадами.

У Туреччині були релігійні громади мусульман і немусульман. Вони займалися не лише релігійними справами, а й стягували для султана податки, здійснювали суд над одновірцями. Завдяки існуванню немусульманських громад завойовані турками народи не потуречилися.

У zenіті могутності Туреччина перебувала недовго, наприкінці XVI ст. почався її занепад.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Хто такі турки, звідки вони прийшли в Малу Азію, чим займалися?
2. Коли і як виникла Османська держава?
3. Зведи у таблицю основні завоювання османських султанів у Європі та Азії XIII–XV ст.:

Дата	Завойовані території

4. Покажи на історичній карті кордони Османської імперії.
5. Як здійснювалося управління Османською імперією?
6. Як склалися в ній відносини між мусульманами та немусульманами?

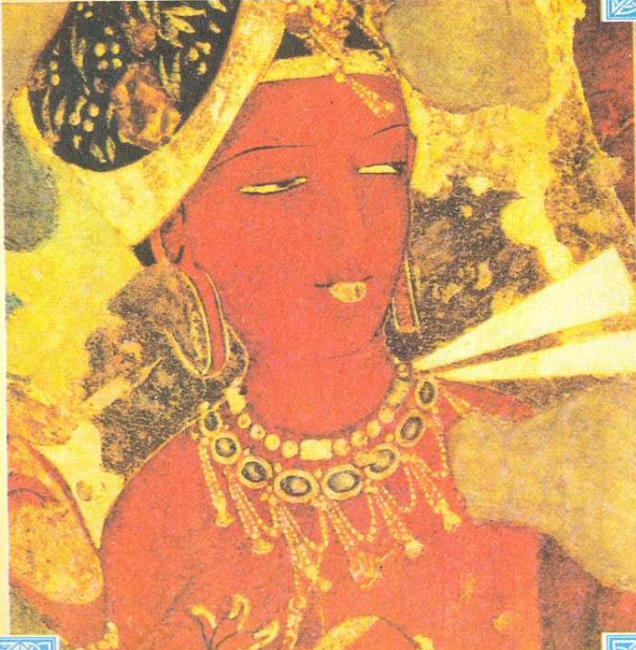
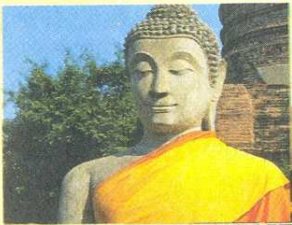
ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Із наведених висновків до теми 4 вибери 12, які відповідають змісту теми. Поясни свій вибір.

1. Слов'янські держави прийняли:
 - а) католицизм;
 - б) православ'я;
 - в) одні — католицизм, інші — православ'я.
2. Новгородська республіка:
 - а) сприяла об'єднанню Русі;
 - б) перешкоджала йому;
 - в) закрила шлях на Русь для німців і шведів.
3. У XIII — XV ст. Русь:
 - а) входила до складу Золотої Орди;
 - б) була незалежною;
 - в) до складу Золотої Орди не входила, але залежала від неї.
4. Куликовська битва 1380 р.:
 - а) повалила монголо-татарське іго;
 - б) іго не повалила, але об'єднала русичів у боротьбі проти нього;
 - в) закріпила за Московським князівством провідну роль у боротьбі за незалежність і державну єдність руських земель.
5. Наприкінці XV ст. у Московській державі призначення на посади залежало від:
 - а) ділових якостей претендента;
 - б) часу його проживання в столиці;
 - в) знатності його роду, заслуг його предків перед московським князем.
6. Ян Гус і його прибічники виступили:
 - а) проти католицької церкви;
 - б) проти окремих протиправних дій церковного керівництва;
 - в) за таку організацію богослужіння, яка б враховувала національні інтереси чехів;
 - г) проти німецького засилля в Чехії.
7. У XIV ст. у Польщі:
 - а) дуже посилилась королівська влада;
 - б) королівська влада була слабкою;
 - в) польський король не залежав від сейму;
 - г) польський король став заручником сейму.

ІНДІЯ. КИТАЙ

Т Е М А 5

少時好長周

聲
真
民
村
姑
深
想
藏

§1. ІНДІЯ

Країна тисячі чудес

Наприкінці старої — на початку нової ери Індію неодноразово завойовували чужинці. Велетенську країну населяло безліч народів і племен, тому об'єднати її для опору нападникам було важко. Політичній роздробленості сприяло й те, що місцева знать дбала про власні, а не про державні інтереси. Навербувати численне військо перешкоджала релігія, яка дозволяла воювати лише кшатріям. Були ще професійні воїни — раджпути, але їх нараховувалося порівняно небагато.

Для допитливих

Раджпути («царські сини») були нащадками вождів кочових племен із Центральної Азії (гуннів, гуджаратів). Жили вони переважно в Раджпутані («Земля раджпутів», нині — Раджастан — «Країна раджив»). До них зарахувало себе й чимало індійських князів.

Ці індійські рицарі зневажали працю хліборобів, ремісників і торгівців, і займалися виключно полюванням та військовою справою, якої вчилися ледь не з пелюшок. Вони не заковували себе в сталеві лати, а носили легку кольчугу. Вогнепальну зброю вважали зброєю боягузів, билися мечем, списом, кинджалом. Билися з ворогами поодиночі, причому стояли на смерть. Раджпути різко протиставляли себе іншим станам і кастам. У них були свої правила честі, які вони цінували більше, ніж життя. Честь вимагала від раджпута відданості вождю, хоробрості, щедрості, шляхетності. Раджпути вважали, що «на тіло боягуза навіть грифи не сідають». Взірцем мужності були і їхні жінки. Жінки того раджпута, який втік з поля бою, вважали себе вдовами, а того, хто загинув у нерівному бою, накладали на себе руки. Цікаво, що раджпути були освіченими й культурними на відміну від більшості західноєвропейських рицарів.

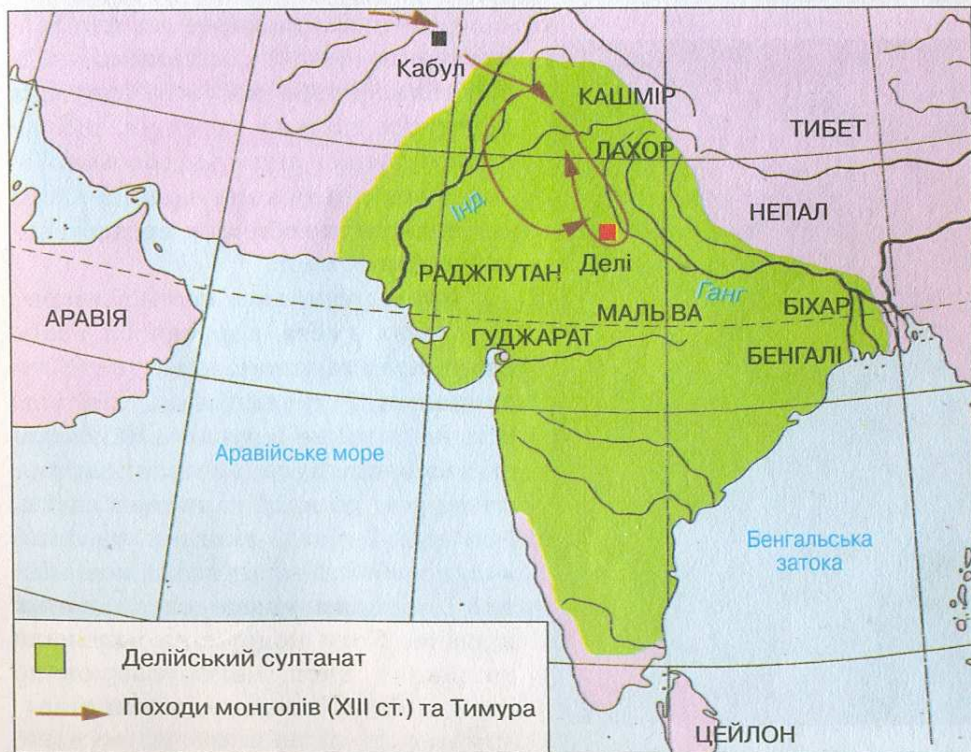
У IV ст. в Північній Індії ненадовго склалася могутня імперія Гуптів, у якій розквітли науки, література, мистецтво. Але через

війну з гунами ця імперія розпалася у V ст. на безліч карликових князівств. Згодом в Індію вдерлися війська Арабського халіфату, а на початку XIII ст. — тюрки-мусульмани. Тюркський раб заснував на її території державу зі столицею в Делі — Делійський султанат (1206–1526 рр.).

Делійський султанат міцністю не відзначався. Його послаблювала боротьба серед вельмож та заколоти проти султана. В середині XIV ст. він почав розвалюватися на самостійні держави, а наприкінці XIV ст. став жертвою спустошливого нашествия військ Тимура. Тимур до нитки пограбував Делі і, задоволений собою, повернувся в Середню Азію. Після цього війна між вельможами спалахнула з новою силою. Вони стали незалежними від султана. Цим скористався онук Тимура — Бабур, який у 1525 р. розбив війська султана і заснував в Індії імперію **Моголів**. Європейці називали її правителя Великим Моголом.

*Раджпут.
З мініатюри XIV ст.*

Делійський султанат 1206–1526 рр.

Покажи на карті вторгнення монголів наприкінці XIII — першій третині XIV ст., Делійський султанат, його столицю, «Землю раджпутів».

Моголи — спільна назва усіх мусульман (монголів і немонголів), які проживали на завойованих монголами територіях.

Віч-на-віч

Бабур мав талант полководця й дипломата, неабиякий поетичний хист. Був згустком енергії, життєлюбом. Він спершу захопив владу в Афганістані, а вже відтіля пішов війною на Індію, яку недолюблював (у цій країні йому не подобалися навіть звабливі жінки). Цей Великий Могол, коли занедужав його син, благав Бога забрати життя його, а не сина. Так і трапилось, син видужав, а батько, заразившись від нього, помер.

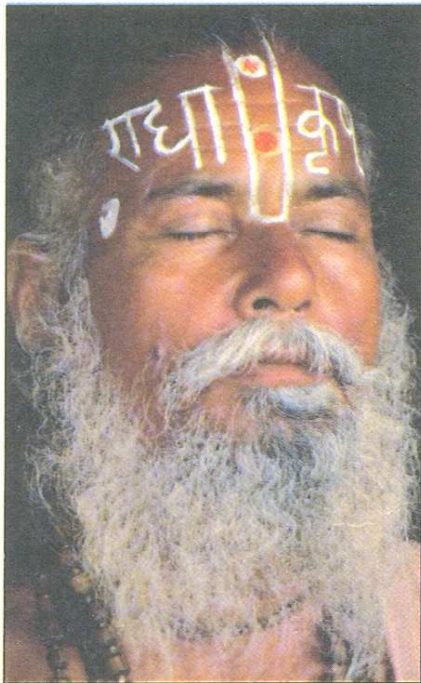
Кастовий лад

Ще стародавні індійці ділилися на чотири **варни**: брахманів (жерців), кшатріїв (правителів, воїнів), вайшіїв (торгівців, землеробів) та шудр (ремісників, слуг). Кожного шанували залежно від того, до якої варни він належав. Того, хто не належав до жодної з варн, вважали «недоторкуваним», ставилися до нього гірше, ніж до худоби.

У середні віки варни почали дробитися на **касти**, кількість яких зростала. Членів каст об'єднувала передусім спільна професія, що успадковувалася дітьми від батька. Заборонялися переходи з однієї каст до іншої та шлюби між представниками різних каст.

Чим відрізнялися каста від варн?

Кожна каста керувалася своїм релігійним законом, жила за своїми звичаями і традиціями. Рівності між кастами не існувало. Найбільш зневаженою була каста «недоторкуваних», до якої належали слуги, прибиральники, різники та інші «чорнороби». Як виникали нові каста? Передусім унаслідок змішаних шлюбів. Коли подружжя належало до різних каст, воно утворювало іншу касту. Новими кастами ставали також ті лісові племена, які переселялися в місто чи село. З появою каст поділ населення на варни зберігся, каста співіснували з ними.

Брахман. У нього на лобі, вилицях і переніссі – священні знаки, нанесені білою фарбою (цей колір символізує варну брахманів)

Варна — у стародавній Індії одна з чотирьох великих соціальних груп: брахмани, кшатрії, вайшії, шудри.

Каста — групи людей, кожна з яких посідає своє місце в суспільстві й відрізняється своєю спадковою професією.

Поміркуй, існування поділу населення на варни і каста — це добро чи зло? А може — і добро, і зло водночас? Відповідь обґрунтуй.

● **VII ст. Китайський мандрівник Сюань Цзан про індійські варни та каста**

Сім'ї в Індії поділяються на чотири варни.

До першої варни належать брахмани. Це люди чистої поведінки, вони суворо дотримуються законів релігії, моральності й керуються найбільш правильними принципами.

До другої варни належать кшатрії. Впродовж багатьох століть вони є правлячою групою. Кшатрії дбають про добродесність і милосердя.

Люди третьої варни називаються вайшіями. Вони займаються торгівлею і шукають прибутків...

Люди четвертої варни називаються шудрами... Шудри займаються землеробством...

Одружившись, людина посідає вище або нижче становище, залежно від нової спорідненості. Індійці не допускають безладного змішання через шлюби між родичами. Колишня заміжня жінка вже ніколи не матиме другого чоловіка. Але крім перелічених варн є багато й інших груп (каст), у яких шлюби дозволяються лише між представниками однієї професії.

1. Чим відрізнялися між собою індійські варни?
2. Які обмеження існували в Індії, щоб не допустити змішання варн?
3. Чим були схожими й несхожими між собою варни і каста? Яку роль у появі нових каст відігравали шлюби?

Общини

В Індії винятково міцними були общини, особливо сільські. Вони не руйнувалися ні за яких обставин. Змінювалися династії правителів-раджів, спалахували війни, країна поринала у прірву смут і безладу, а їм хоч би що. Траплялося, що селяни мусили полишити своє рідне село, проте згодом усі поверталися до рідного вогнища — якщо не самі вони, то їхні діти чи онуки.

Селяни жили відособлено, нічого не купували за межами свого села. Щоб мати необхідні речі, вони наймали майстрів, працю яких оплачували. Держава їх не чіпала, лише стягувала з них податки.

Село. З рельєфа в індуському храмі II ст. На основі цього зображення склади розповідь про побут селян

Общини в Індії склалися з поважних землевласників, залежних селян, які на них працювали, та зневажених низів, які виконували найбрудніші, найважчі роботи. За таких умов обцинників не пов'язували спільні інтереси. Отож вони не були згуртовані ні у загальній масі, ні навіть у межах свого села. Тому індійська історія не знала руйнівних селянських повстань.

Поміркуй, чи мало потребу так організоване суспільство в сильній центральній владі?

Боги, демони та інші

У середньовічній Індії буддизм поступився місцем набагато простішій і доступнішій релігії — індуїзму. Чому так трапилося? Передусім тому, що буддизм заперечував кастову нерівність, отож вступив у суперечність з усією індійською дійсністю.

Індуїзм — це водночас і релігія, і безліч релігій. Богів у ньому — сотні мільйонів! Він обожнював усе, що можна побачити, відчути чи просто уявити. Найповажнішими богами були незворушний Брахма, грізний Шива та лагідний Вішну. Вони сприймалися як «тримурті» — трійця. Кожен з великих богів прожив кілька земних життів. Вішну, наприклад, побував темношкірим богом Крішною — великим воїном, улюбленцем індійських жінок, а також царевичем Рамою, про якого розповідає давньоіндійський епос «Рамаяна». В індуїзмі існували

Темношкірий бог
Крішна – звитязний
воїн, переможець царя
зміїв Калії

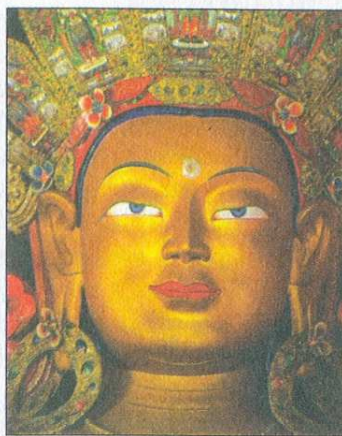
Чотирилиций і чотириру-
кий бог-творець Брахма на
квітці лотоса, що виростає
із живота бога Вішну.
Вішну лежить на кільці
священної кобри

Бог Шива з тризубом
і священною коброю.
Втілення космічної
енергії, винищувач
демонів. Час від часу
руйнує світ

«Трімурті». Статуя в храмі, а перед нею у молитовній позі – храмова танцівниця

Будда майбутнього – Майтрейя

священні гори (Меру — індійський Олімп), ріки (Ганг), дерева (бодхі, ашока), тварини (корова, мавпа, гадюка).

Індуїзм освячував касти, зберіг віру в переселення душ та *карму*, від якої залежить це переселення. Посмертну долю душі він поставив у залежність також від похоронного ритуалу — спалювання тіл померлих людей. З цим ритуалом були пов'язані й жахливі самоспалення індійських вдів.

Карма — в буддизмі, індуїзмі та інших індійських релігіях — співвідношення добрих і лихих думок, слів і вчинків.

● **Із праці Марко Поло «Книга про різноманітність світу»**

...Коли хтось помирає і тіло його спалюють, жінка кидається у вогонь і згорає разом з чоловіком. Таких жінок вихваляють на всі лади. Якщо казати щирю правду, то багато жінок роблять те, про що я вам зараз розповів. Тутешній народ молиться ідолам, а багато хто — бику. Бик, запевняють вони, — найкраща тварина. М'ясо його нізащо в світі не споживатимуть, і ніхто нізащо не вб'є його.

Поміркуй, чи все розповів Марко Поло про індійську релігію, чи лише те, що в ній його найбільше вразило?

Індуїзм, як і буддизм, забороняв завдавати шкоди живим істотам. Він замінив колишні криваві жертвопринесення паломництвом до святих місць, піднесенням богам квітів чи води з Гангу, курінням перед ними пахощів. Індуїстські громади очолювали *гуру*, авторитет яких був колосальним. Ці громади між собою не ворогували. Відносно ж між ними та мусульманами після завоювання країни арабами і тюрками були напруженими.

Гуру — наставник у релігійному й світському житті індусів.

Повсякденність, звичаї і традиції

Заможні індійці жили в просторих будинках, що мали ванну кімнату та вбиральню. Будинки умеблювали кріслами, ліжками, підлогу застиляли циновками, килимами, звіриними шкурами. Бідняки тулилися в очеретяних халупах.

Чоловіче й жіноче вбрання було найпростішим. Удома всі ходили напівголими, на люди одягали довгу сорочку та накидку. Жінки красиво обгортали своє тіло кількадеметровим полотнищем — сарі. Під впливом мусульман вони носили також шаровари та спідницю, чоловіки — штани й сорочку. Чоловіки мали на голові **тюрбан**, жінки ходили простоволосими.

Тюрбан — головний убір з легкої тканини у деяких народів Азії та Африки.

Індійці полюбили прикраси й косметику. Жінки прикрашали себе на свята гірляндами, вінками.

Харчувалися переважно молочними й рослинними стравами. М'ясо та міцні напої майже не споживали, бо це заборонялося релігією.

Індійці любили веселитися, святкувати. Напровесні відзначали *холі* — свято фарб (усі ходили з пофарбованим лицем, руками, волоссям та ще й обсипали чи обприскували один одного фарбою). Восени справляли *дівалі* — свято вогнів, щоб улюбленому герою й богу Рамі було видніше повертатися додому після перемоги над підступним демоном. Існувало багато й інших свят.

Масове паломництво індусів до місця злиття рік Гангу і Джамни. Фото

Культура

У середньовічній Індії розвивалися природничі науки, особливо математика, астрономія, медицина. Індійці — творці «арабських» цифр, якими, нині користуються всі математики. Наша шкільна арифметика також має індійське походження. Давні індійські способи лікування цілющими травами вивчають сучасні медики.

Розвивалася **санскритомовна** література. Ліричні твори і п'єси великого Калідаси перекладено багатьма сучасними мовами. З приходом мусульман у країні з'явилася й персомовна література.

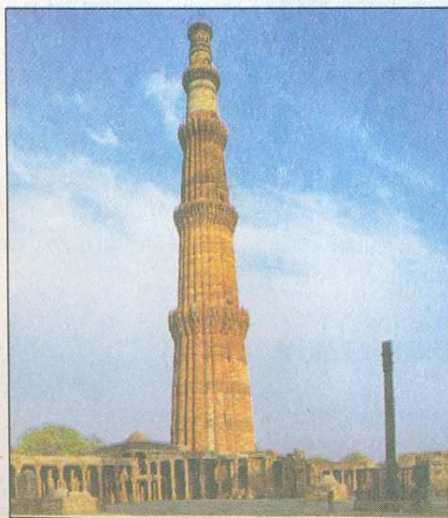

Санскрит — літературна мова давньої і середньовічної Індії.

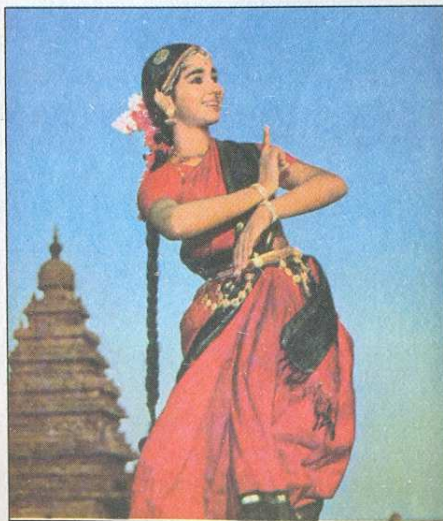
Індійські майстри-будівельники вирубували в скелі чи зводили з каменю величні храми, оздоблені рельєфами, скульптурою та розписами. У Делійському султанаті вирости чарівні мусульманські храми. Але заборона ісламом зображувати людей і тварин збіднювала індійське мистецтво.

Індійці дуже любили музику й танці. Вони не просто танцювали — розповідали мовою танцю про кохання, богів та героїв. У їхніх танцях кожен порух тіла, кожен жест (особливо пальців рук) щось означав. Ремесло танцівника чи танцівниці опановували роками.

Не цуралися індійці також ігор та розваг. Вони винайшли шахи, захоплювались грою в кості. Віддавали належне спортивним іграм, передовсім — поло (гра з м'ячем верхи на конях).

П'ятиярусна 73-метрова вежа
Кутб-Мінар у Делі. XIII ст.

Танцівниця на фоні
індуського храму. Фото

1. Що стояло на заваді політичному об'єднанню Індії в середні віки?
2. Коли і як утворився Делійський султанат?
3. За картою визнач, хто завойовував Індію в середні віки.
4. Склади і заповни порівняльну таблицю: «Західноєвропейські рицарі та індійські раджпути: спільне і відмінне».
5. Які зміни відбулися в системі індійських варн у середні віки?
6. Розкажи про індійські общини середньовічної доби. Поміркуй, чому історія Індії не знала селянських повстань?
7. Чому буддизм в Індії поступився місцем індуїзму?
8. Що таке індуїзм? Чим він відрізнявся від буддизму?
9. Які особливості побуту, звичаїв і традицій індійців привернули твою увагу?
10. Назви основні досягнення середньовічної індійської культури.

§2. «ПІДНЕБЕСНА»

Злети і падіння

«Піднебесна» сповна звідала, що таке примхи історичної долі. Вона то скочувалася в прірву смут і безладу, навіть діставалася завойовникам-чужинцям, то сягала вершин могутності. Наймогутнішою у середні віки вона була за династії Тан (VII–IX ст.).

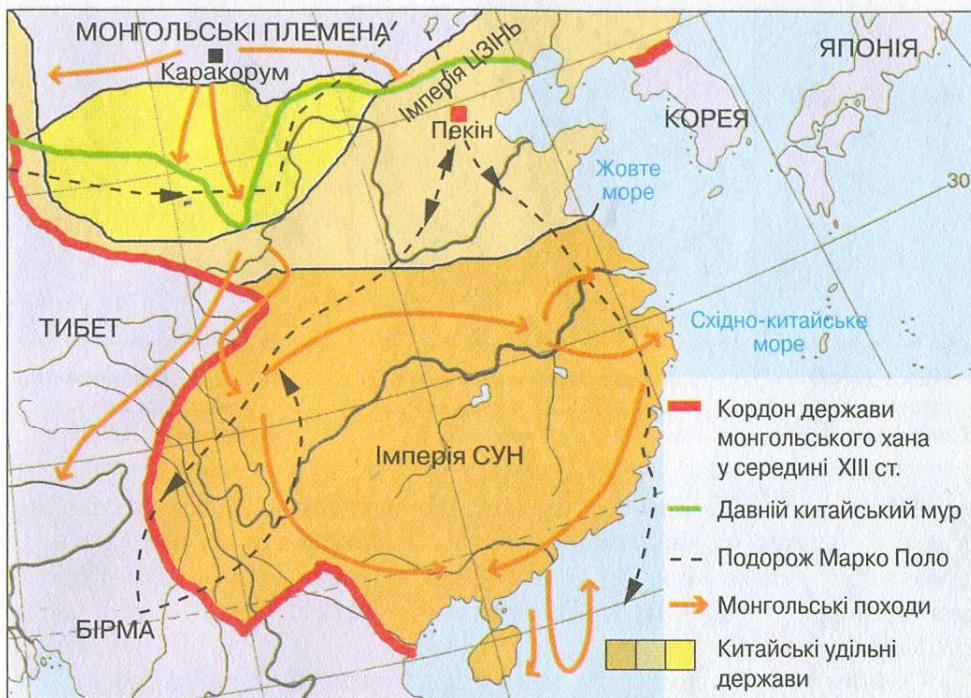
Упродовж усього середньовіччя в китайців залишалися дуже напруженими відносини з сусідами-кочівниками. Кочівники доймали їх своїми спустошливими набігами. В XI–XII ст. китайці, які звикли вважати інші народи слугами і данниками свого імператора, платили цим «варварам» данину, навіть поступилися їм частиною своїх північних територій. У XIII ст. вони майже на сотню років потрапили під владу монголів, які зруйнували їхнє добре налагоджене господарство.

Китайці зрештою прогнали завойовників. Пізніші спроби монголів повернути собі Китай успіху не мали.

У виснажливій боротьбі з кочівниками китайці керувалися принципом «руками варварів придушувати варварів» — намагалися пересварити їх між собою.

Суспільство і держава

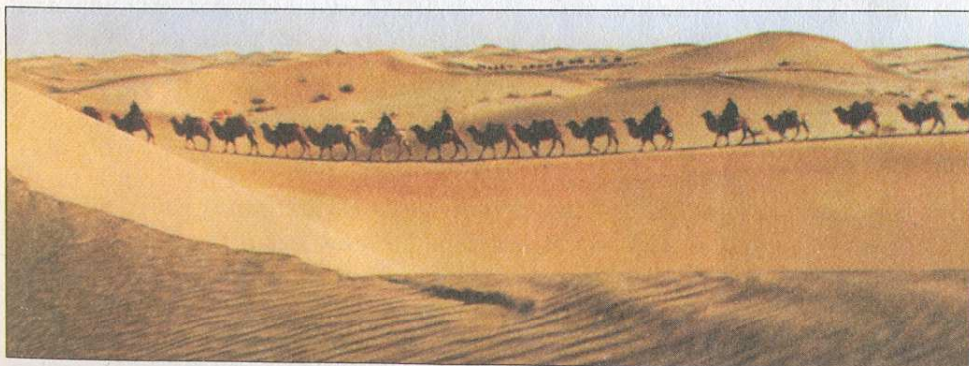
Китайці досягли чималих успіхів у господарському житті. Вони використовували водоналивні пристрої для поливу грядок, збирали по два врожаї на рік, навчилися вирощувати чайні кущі, цукрову тростину. Китайські селяни освоїли долину ріки Янцзи, вирубавши тамтешні джунглі та осушивши болота. Але до природи вони ставилися споживацьки, недбайливо — і вона мстила їм засухами та повенями.

Китай за монгольських часів (1205–1368 рр.)

Покажи на карті походи монголів у XIII–XIV ст., територію Китаю, завойовану монголами, столицю Китаю, в якій з'явилося Забороне місто

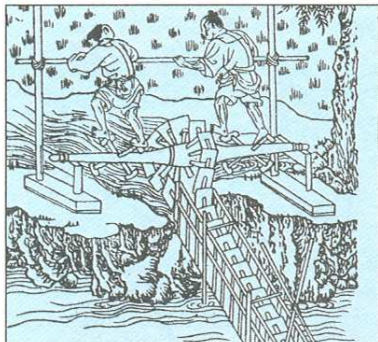
Суспільна верхівка Китаю складалася з аристократів і чиновників, а низи — з вільних селян і ремісників («добрих людей») та залежних робітників, напіврабів і рабів («підлих людей»). Життя суспільства контролювали чиновники. Серед китайських міст не було самоуправних комун.

Великий шовковий шлях. Його проклали через пустелю ще стародавні китайці. Він став важливою торговою артерією. Згадай, чому його назвали «шовковим»?

Працьовитий китайський люд. З малюнка XIV ст.

Водяний насос з ножним приводом. Подавав воду на поля. З малюнка XIV ст.

Китайські чиновники («мандарини»). З малюнка XIV ст.

Кровопрлитні війни час від часу скорочували кількість населення в країні. Проте народжуваність у Китаї залишалася високою — він невдовзі знову ставав перенаселеним. З продуктами харчування в Китаї завжди було сутужно. Простий люд жив у неймовірному убозтві, часто голодував.

Селяни не були самостійними господарями, хоч і не працювали на панів. Чиновники вказували їм, що вони повинні вирощувати і яку долю врожаю здавати державі. Полишати місце свого проживання селянам заборонялося. Чиновницьке свавілля та майже постійна загроза голоду нерідко доводили селян до відчаю. Вони створювали таємні організації, які готували і здійснювали масові руйнівні, однак загалом безрезультатні повстання.

• **Із «Нової Танської історії» про селянське повстання у IX ст.**

Через кілька днів почався великий грабiж. Людей в'язали, били канчуками й захоплювали їхнє майно. Це називалося «чищенням предметів». Багатіів роззували й виганяли босими. Всіх затриманих чиновників убивали, підпалювали будинки, якщо не могли там нічого знайти, а князів та знатних людей знищували.

Поміркуй, чи могли повстанці у такий спосіб змінити життя в країні на краще?

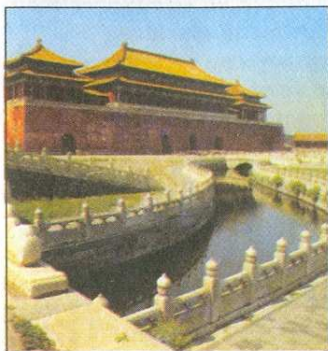
Чиновники (європейці називали їх «мандаринами», тобто начальниками, управителями) жили заможніше, ніж селяни, але клопітно і неспокійно. Робочий день у них починався спозаранку. За запізнення на роботу їх карали. Щоб утриматися на посаді, доводилося годити начальству. Передати свою посаду і майно у спадок дітям чиновник законним способом не міг, але робив це за допомогою махінацій. Щоб стати чиновником, треба було скласти державний екзамен на знання праць Конфуція та на благонадійність.

«Син Неба»

Верховна влада належала імператору, якого китайці називали «Сином Неба». Його воля була для них законом. Жив він у превеликих розкошах — мав десятки, а то й сотні палаців, тисячі слуг, музикантів, наложниць. Проте в обстановці запеклої боротьби за владу небагато імператорів померло своєю смертю.

Згадай чому китайці називали свого імператора «Сином Неба»? Поміркуй, що давав імператору цей титул?

Китайський імператор радше нагадував папу римського, ніж європейського монарха. Йому належало «мовчки сидіти на троні — і не більше». Основним його обов'язком було виконувати ритуал,

Окільцьоване каналом і муром Заборонене місто в Пекіні. Складається із 9 тисяч будівель. XV ст.

Трон китайського імператора у Тронній залі – найбільшій у Забороненому місті

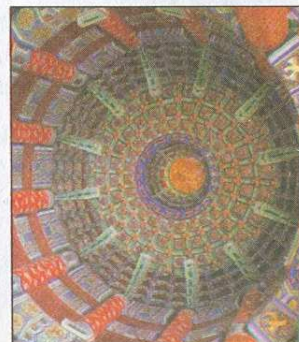
Храм Неба у Забороненому місті (китайці вважали небо круглим)

Центральний прохід до храму Неба (призначений лише для імператора) прикрашає велика мармурова плита із рельєфними зображеннями дракона – символа імператорської влади

Внутрішні стіни й колони храму Неба. Дерев'яні колони символізують пори року, 12 місяців і 12 відрізків доби

Купол храму Неба зсередини яскраво розписаний, ззовні облицьований полив'яною черепицею

*Китайський імператор –
Син Неба.
З фрески VII ст.
На одязі – зображення
драконів і фазанів*

*Рельєфне зображення дракона на «Стіні дев'яти
драконів» у Забороненому місті.
Дракон із чотирма лапами і п'ятьма
кігтями на кожній – символ влади китайського
імператора*

пов'язаний із культом Неба, щоб цим забезпечити підданам мир і добробут. Армію у походи він не водив — це робили його генерали.

У XV ст. імператор Юнле переніс свою столицю в Пекін і там побудував для себе Заборонене місто. Відтоді правителі Китаю жили в цьому найбільшому у світі палаці, куди мали доступ лише найдовіреніші урядовці. Імператори повністю відгородилися від народу мурами Забороненого міста.

Для всезнайок

Китайського імператора (і сам Китай) символізував міфічний дракон. Китайці, на відміну від європейців, уважали дракона добрим і корисним для людей. Він, мовляв, приносить дощі й рятує від посухи. Китайці навіть відзначали щороку свято дракона.

У середні віки говорили: «Китай можна завоювати, сидячи на коні, але правити в ньому, не спішившись з коня, неможливо». Що означала ця фраза? Чи справедлива вона?

- **Із молитви імператора Даогуана до Неба у зв'язку із посухою в країні**

Кількість гріхів моїх щоденно зростає, мені бракує щирості й благоговіння — це єдина причина посухи, яка спіткала країну. Я почуваюся вимушеним розглянути свою поведінку і свої провини... Я запитую себе: чи не виявляю я недбальства стосовно жертвоприношень? Чи не закралася в моє серце зарозумілість і потяг до пишноти? Чи не занедбав я з якихось пір державні справи і не став нездатний сприймати їх з належною увагою і старанням? Б'ючи чолом, молю царственне Небо

покапитися з благодатним дощем, поспішити врятувати життя народу і, наскільки це можливо, простити мої несправедливості.

1. Як пов'язана ця молитва з релігією китайців?
2. Що імператор вважав негожим у своїй поведінці? Наскільки щиро вірив він у справедливість Неба?
3. Поміркуй, чи могли сановники використати віру народу в «справедливість Неба» для того, щоб позбавити небажаного імператора влади?

Громіздкий державний апарат лежав у Китаї важким тягарем на плечах народу. Всюдисущі чиновники стали настільки звичними, що китайці навіть підземний світ вважали своєю канцелярією.

Повсякденне життя, звичаї та традиції

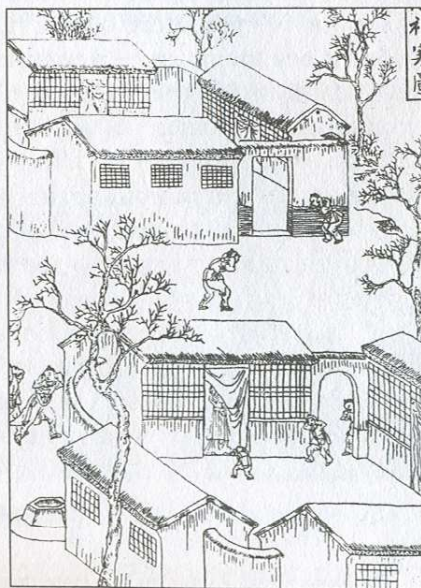
Китайці жили у будинках без стелі, бідно умебльованих (сиділи, їли і спали на циновках). Двір нагадував невелику фортецю. Заходити без дозволу в чужий двір заборонялося — господар міг стусанами прогнати незваного гостя, навіть «мандарина».

Китайці носили простий, одноманітний одяг — штани і підперезану поясом куртку. Куртку запинали неодмінно направо, щоб відрізнитися від «варварів». Взували на босу ногу туфлі на дерев'яній чи шкіряній підшві. Коли заходили в помешкання, роззувалися, але вийти босоніж на вулицю вважалося непристойним. Чоловіки ніколи не ходили без головного убору. Мода на одяг змінювалася, причому законодавцем мод був імператорський палац.

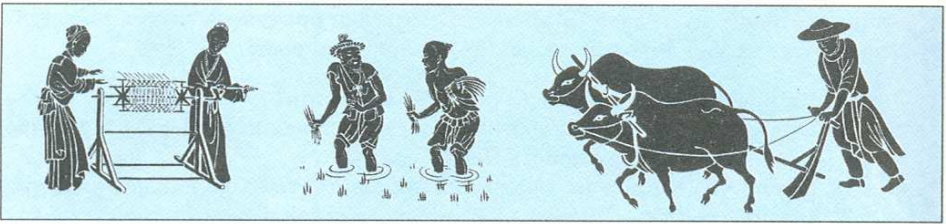
Аристократичне середовище тиранила мода. Так, найвродливішими вважалися жінки з тоненькими, як у 6–8-річних дівчаток, ніжками, тому модниці спотворювали себе бинтуванням ніг. Аристократки, щоб відрізнитися від людей фізичної праці, відпускали на пальцях рук довгезелісні нігті, на які одягали срібні футлярчики.

На твою думку, що в китайських звичаях і традиціях не варте наслідування?

Для більшості китайців з харчуванням завжди було сутужно. Харчами не перебирали — споживали майже все підряд. Прості китайці страву запивали водою, заможні — просяним чи рисовим вином. У III–IV ст. китайці дізналися про чай, і буквально закохалися

Китайський двір.
З китайського малюнка

Китайці за роботою. З середньовічних малюнків

в цей цілющий напій. Чай оспівували поети, про нього писали наукові праці. До XIV ст. чай варили як суп, а не заварювали.

Для допитливих

Без тоненьких ніжок-«лілій» у Китаї важко було сподіватися на хорошого нареченого. Жінка ледь трималася на таких ніжках, іноді служниця переносила її на своїй спині. Щоб мати такі ніжки, доводилося з дитячого віку туго стягувати ступні бинтом. Китайки мужньо витримували ці тортюри. «Пара забинтованих ніг варта ванни сліз» — утішали вони себе.

Поміркуй, чому при загалом високому рівні господарювання в Китаї постійно бракувало продуктів харчування?

У Китаї любили свята. Найбільшим святом було новорічне. У дні проводу старого року і зустрічі нового ряджені випрошували подарунки під оглушливі звуки барабанів і гонгів. У новорічну ніч ворожили (китайці дуже любили ворожити). Справляли також «свято ліхтарів» — усе місто обвішували красивими ліхтарями. На це свято робили все навпаки — чоловіки наряджались жінками, жінки — чоловіками, каталися по землі в човнах, поставлених на колеса. Це був народний карнавал. Великим весняним святом були дні «холодної їжі» та «чистого світла». Тоді гасили всі вогні та їли холодні страви, потім запалювали нові вогні. Урочисто відзначали свято врожаю.

Найбільш масовим видом спорту в Китаї була командна гра в м'яч. Команди налічували по «десять з гаком» гравців. Ця гра — пращур сучасного футболу. Любили китайці також поло.

До дітей у Китаї ставились, як до маленьких дорослих, але вони понавигадували своїх, дитячих, ігор. Ці малі бешкетники часом пустували і на уроках (у європейських учнів такої можливості не було, якщо вони не хотіли звідати різок).

Релігія і культура

У середині I тис. н. е. серед китайських верхів поширився буддизм. Простий люд віддавав перевагу даосизму — релігії, що відстоювала рівність, засуджувала потяг до влади, багатства і слави, обіцяла

безсмертя. Але найпопулярнішим у країні стало конфуціанство, яке перетворилося у своєрідну релігію. Китаєць намагався, як це радив Конфуцій, бути милосердним, не чинити зла іншим, дбати про громадські інтереси, шанобливо ставитися до старших і, особливо, до батьків. Перетворивши ці правила поведінки в непорушний закон, китайці робили своє співжиття більш-менш упорядкованим.

Згадай, хто такий Конфуцій?

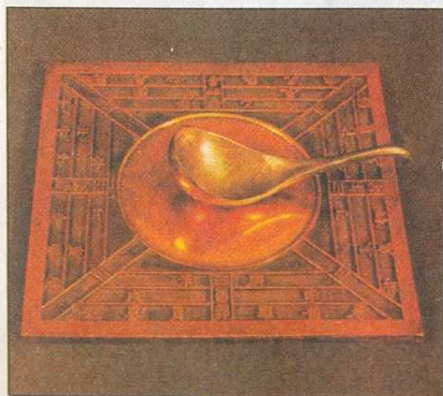
Поступово буддизм, даосизм і конфуціанство злилися в Китаї в одну релігію. Кожен китаєць був трохи буддистом, трохи даосом, найбільше ж — конфуціанцем.

Держава дбала про освіту, бо їй потрібні були грамотні чиновники. Освіченим вважався той, хто вмів читати, писати, рахувати, стріляти з лука, правувати колісницею, знав обряди і музику. В окремих монастирях навчали бойових мистецтв (у-шу).

Китайці досягли вагомих успіхів у математиці, астрономії, медицині. Вони винайшли порох (його використовували для феєрверків), компас і *сейсмограф*. У IX ст. в Китаї було надруковано за допомогою штампів з опуклими ієрогліфами першу книгу — «Алмазну сутру». З'явилася перша газета, відкривалися величезні бібліотеки. З гуманітарних наук у Китаї розвивалися історія та географія. У XV ст. було складено грандіозну енциклопедію у понад 11 тисяч томів, які загалом нараховували понад 900 тисяч сторінок.

Китайці писали ієрогліфами, тобто фігурними знаками.

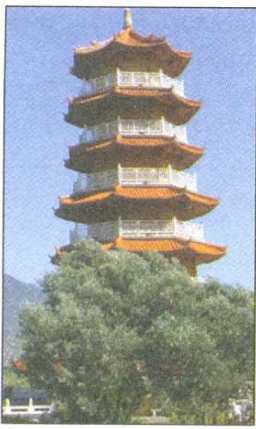
Згадай, який ще народ користувався в давні часи таким письмом?

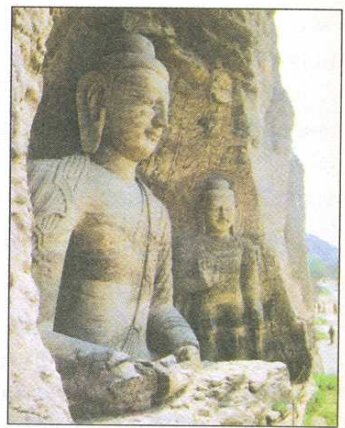
*Китайський компас.
Ручка намагніченої «ложки»
оберталася на полірованій бронзовій
пластині і, як це вважається,
показувала на південь*

*Китайський прилад для визначення
коливень земної кори.
Під час землетрусу із пац металевих
драконів у розкриті пащечки
пустотілих жабок, розташованих
навпроти, дзвінко падали кульки*

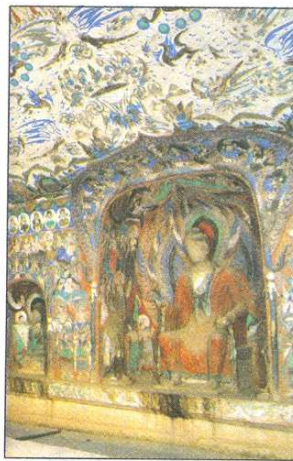
Багатоповерхові буддійські пагоди. Китайці вірили, що вони захищають від злих духів

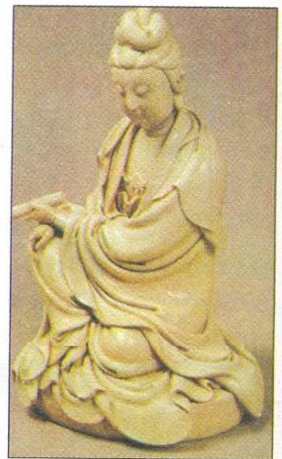
Китайський скельний монастир – «Бінлін»

«Печери тисячі Будд». Печери розташовані у кілька ярусів (центрально-на печера – десятиярусна)

Розписи однієї з «Печер тисячі Будд». У ніші – глиняна статуя Будди

Порцелянова статуетка богині домашнього затишку Гуань'їнь

Китай ряснів **пагодами**, буддійськими і даоськими храмами. Буддійський храм «Печери тисячі Будд», який складався майже з 500 печер, прикрашали фрески загальною довжиною 25 кілометрів! Поширеним було малярство по шовку. Китайські майстри прославилися своїми виробами з бронзи і порцеляни.

Сейсмóграф — прилад для визначення коливань земної кори під час землетрусу.

Па́года — баштоподібне багатоярусне буддійське святилище.

Для допитливих

Китайський мандрівник Сюань Цзан (VII ст.) довідався, що в одній із «Печер тисячі Будд» іноді можна побачити тінь Будди. Він проник у цю печеру. Стіни її здавалися величезними. Але коли Сюань Цзан почав молитися і бити поклони, вся печера раптом осяяла, і на її східній стіні справді з'явилось жовто-червоне зображення Будди...

Це «чудо» пояснюється просто. Коли з яскравого сонячного світла потрапляєш у напівтемну печеру, її фрески, доки не звикне око, залишаються невидимими і «проявляються» лише через певний час. Цей світловий ефект уміло використали давні маляри. Він надає розписам «Печер тисячі Будд» особливої чарівності.

Для всезнайок

У середні віки китайці винайшли також сірники, темні окуляри (з їх допомогою приховували своє ставлення до судового вироку під час його оголошення), повітряні змії і кулі (їх наповнювали гарячим повітрям), парасолю для захисту від дощу, гральні карти тощо.

Високі надбання китайської культури запозичили японці, в'єтнамці, корейці, монголи. Вони вважали знання китайської мови й культури найпершою ознакою освіченості та вченості.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були стосунки середньовічного Китаю з північними та північно-західними кочівниками-«варварами»?
2. Яким було середньовічне китайське суспільство? Як жили в ньому селяни та чиновники?
3. Як здійснювалося державне управління Китаєм у III–XV ст.?
4. Опиши повсякденне життя китайців за таким планом: житло, одяг, їжа та напої.
5. Назви основні досягнення середньовічної китайської культури.

ПЕРЕВІР СВОЇ ЗНАННЯ

Із наведених висновків до теми 5 вибери 12, які відповідають змісту теми. Поясни свій вибір.

1. Середньовічна Індія була:
 - а) сильною централізованою державою;
 - б) політично роздробленою;
 - в) то роздробленою, то слабкою централізованою.
2. У середньовічній Індії:
 - а) населення поділялося лише на варни;
 - б) варнам на зміну прийшли касты;
 - в) існували і варни, і касты.

3. У середньовічній Індії:
 - а) залишилися міцними сільські общини;
 - б) общини швидко руйнувалися;
 - в) общинники належали до однієї каст, тому були згуртованими;
 - г) общинники належали до різних каст, тому не були згуртованими.
4. У середні віки в релігійному житті Індії:
 - а) панував буддизм;
 - б) буддизм відмирав, панівною релігією став індуїзм;
 - в) у північно-західній Індії поширився іслам.
5. Провідну роль у китайському суспільстві відігравали:
 - а) рицарі;
 - б) чиновники;
 - в) духовенство.
6. Китайські селяни:
 - а) працювали на феодалів;
 - б) були незалежними господарями;
 - в) на феодалів не працювали, але й незалежними господарями не були.
7. Основними причинами руйнівних селянських повстань у середньовічному Китаї були:
 - а) високі державні податки;
 - б) безправ'я селян, чиновницьке свавілля;
 - в) релігійні розбіжності;
 - г) зубожіння більшості селян.
8. Китайський імператор виконував:
 - а) суто релігійні обов'язки;
 - б) суто політичні обов'язки;
 - в) більш релігійні, ніж політичні обов'язки.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

IV–VII ст.	Велике переселення народів
395 р.	Поділ Римської імперії на Західну та Східну
476 р.	Падіння Західної Римської імперії
622 р.	Виникнення ісламу
VII–VIII ст.	Арабські завоювання
756 р.	Заснування Папської держави
800 р.	Коронація Карла Великого в Римі, утворення імперії франків
843 р.	Верденський договір, поділ імперії Карла Великого
1054 р.	Поділ християнської церкви на західну (католицьку) та східну (православну) — схизма
1066 р.	Битва біля Гастингсу
1096–1270 рр.	Хрестові походи
1215 р.	Велика хартія вольностей
1240 р.	Невська битва
1242 р.	Льодове побоїще
1265 р.	Виникнення англійського парламенту
1302 р.	Скликання Генеральних штатів
1309–1377 рр.	Авіньйонський полон пап
1337–1453 рр.	Столітня війна
1347–1350 рр.	Епідемія чуми («чорна смерть»)
1380 р.	Куликовська битва
1385 р.	Прийняття Крєвської унії
1389 р.	Битва на Косовому полі
1410 р.	Грюнвальдська битва
1419–1434 рр.	Гуситські війни
1445 р.	Винайдення Йоганном Гутенбергом книгодрукування
1453 р.	Взяття турками Константинополя
1455–1485 рр.	Війна Червоної та Білої троянд в Англії
1479 р.	Утворення Іспанського королівства
1480 р.	Звільнення Московської держави від Орди

ПОЯСНЕННЯ ОСНОВНИХ ПОНЯТЬ

Абат — у католицькій церкві — голова чернечої громади, керівник монастиря.

Аварський каганат (VI–IX ст.) — царство тюрків-аварів у Паннонії (територія Угорщини), знищене Карлом Великим.

«Авіньйонський полон» пап (1309–1377 рр.) — вимушене проживання пап у французькому місті Авіньйоні.

Алхімія — хімічні дослідження, метою яких є отримання шляхом змішування та підігрівання речовин панацеї (універсальних ліків) чи перетворення неблагородних металів (мідь, свинець) у золото чи срібло.

Апостольська столиця — папська держава в середні віки.

Арабська — поєднання рослинного орнаменту з арабським написом.

Арбалет — механічна металевая ручна зброя у вигляді сталевого лука з дерев'яним ложем з прикладом і механізмом для натягування тятиви.

Архів — установа, в якій зберігають й опрацьовують старі документи.

Астрологія — вчення, за яким на основі розташування небесних тіл можна передбачати майбутнє, долю людини.

Астрономічні спостереження — пов'язані з астрономією, тобто наукою про небесні тіла.

Базиліка — прямокутна будівля, розділена усередині рядами колон або стовпів на частини — вищу середню і нижчі бічні.

Балдахін — навіс із тканини на жердинах або стовпах.

Банк — установа, що має вільні кошти й надає позички під проценти.

Барельєф — низький рельєф, у якому опукле зображення виступає над плоскою поверхнею не більше, ніж на половину свого об'єму.

Барон — великий феодал, неспадковий васал короля.

Бедуїни — кочівники на Аравійському півострові та в деяких районах Північної Африки.

Бейліки — дрібні самостійні князівства в країнах Близького та Середнього Сходу.

Бенефіцій — у ранньосередньовічній Західній Європі надання королем чи великим землевласником васалові в довічне користування землі як винагороди за службу.

Білль — проект закону або акт, що став законом.

Богослови — церковні вчені.

Боїри — військова знать і княжі дорадники.

Булла — особливо важливий королівський чи папський документ, скріплений металевою печаткою — буллою.

Бургомістр — міський голова.

Бюргер — повноправний городянин.

Ваганти — мандрівні середньовічні актори.

Вандали — давньогерманські племена, які в V ст. оволоділи Римом і знищили в ньому цінні культурні пам'ятки.

Вандалізм — безглузде нищення пам'яток культури.

Варвари — у давніх германців і римлян назва чужинців.

Варварські королівства — примітивні монархії, утворені варварами на території Римської імперії. Найсильнішим серед них було королівство франків.

Варна — у стародавній Індії одна з чотирьох великих соціальних груп населення: брахмани, кшатрії, вайші, шудри.

Васал — феодал, який одержав від сеньйора землю й залежав від нього.

Васалітет — особиста залежність одних феодалів (васалів) від інших, могутніших (сеньйорів).

Ватикан — пізніша назва папської держави.

Вексель — документ, за яким гроші, покладені в один банк, можна отримати в іншому.

Велике переселення народів — переселення великих мас германських, окремих тюркських (гуни), іранських (алани) та слов'янських племен у IV–VII ст., наслідком якого було утворення варварських держав.

Вестготи — західні готи.

Визвольний рух — 1) мирне чи, частіше, збройне домагання поневоленим народом незалежності, можливості самому розпоряджатися своєю долею; 2) боротьба соціальних низів (рабів, селян, ремісників) за вільні умови господарювання та поліпшення умов свого життя.

Візір — титул вищого урядовця в багатьох мусульманських країнах.

Вітраж — картина з кольорового скла у вікнах соборів і ратуш.

Віче — збори повноправних городян.

Внутрішня колонізація — заселення окраїнних територій власної країни, заснування поселень у інших країнах.

Ботчина — родовий маєток пана, його власність.

Гвельфи — італійські прихильники пап у їх боротьбі з німецькими імператорами.

Генеральні штати — представницький орган влади у Франції XIV ст.

Герб — знак держави, міста чи роду.

Германці — споріднені племена, що проживали в Південній Скандинавії та Північній Європі між Рейном і Віслою.

Гібеліни — італійські прихильники німецьких імператорів у їх боротьбі з папами.

Готи — основна частина германських племен.

Готика, готичний стиль — особливий архітектурний стиль у країнах Західної та Центральної Європи XII–XV ст., який найкраще виявився у спорудженні міських соборів і ратуш.

Гранди — іспанські вельможі.

Гуни — кочовий народ із Центральної Азії.

Гурман — любитель і знавець делікатесів.

Гуру — наставник у релігійному й світському житті індусів.

Дворянство — панівний стан, що на схилку середніх віків замінив рицарство. Складалося з великих, середніх і дрібних землевласників.

Дервіші — мусульманські жebrучі ченці.

Диван — рада з вищих сановників у султанській Туреччині.

Династія — монархи з одного роду, які змінювали один одного на троні за правом успадкування.

Диктатор — особа, що має необмежену владу і нав'язує свою волю іншим.

Діспут — усний науковий спір.

Дож — голова уряду у Венеціанській та Генуезькій республіках.

Документ — достовірне історичне джерело.

Дорадчі органи влади — владні структури, рішення яких не мають законодавчої сили без затвердження монархом (королем).

Дослідні знання — природничі знання, які базуються не на звичайному спостереженні, а на поставленому досліді.

Дофін — титул спадкоємців французького престолу.

Духовенство — загальна назва у християнській церкві осіб духовного стану, яка відрізняла їх від мирян — невисвячених членів церкви. Поділялося на біле духовенство (єпископи, священики) та чорне духовенство (ченці, каноніки та ін.)

Духовно-рицарські ордени — організації рицарів, які дали обітницю жити в бідності, не одружуватися й боротися проти «ворогів християнської віри».

Епос — героїчні народні пісні, думи, поеми, оповіді.

Єпархія — церковна округа на чолі з єпископом.

Єпископ — високий духовний чин, князь церкви.

Єресь — релігійне вчення, що заперечує основні положення церкви та її організаційні форми.

Єретик — послідовник ересі.

Єретичні рухи — масові виступи мирян і окремих духовних осіб за перегляд релігійних положень, освячених церквою, та за зміни в церковній організації. Один із виявів невдоволення народних мас своїм становищем у суспільстві.

Жонглєри — середньовічні мандрівні артисти в Західній Європі.

Забора́ло — рухома деталь шолома, яка закривала лице.

Закони — встановлені державою чи звичаєм правила, що їх зобов'язані виконувати всі громадяни.

Золота бўлла — указ із тисячою золотою печаткою.

Іконобо́рці — учасники руху проти вшанування ікон.

Інду́с — той, хто сповідує індуїзм.

Інвеститу́ра — право призначати й затверджувати єпископів.

Індуї́зм — одна з релігій Індії.

Індульге́нція — папська грамота про відпущення (прощення) гріхів.

Інквізи́ція — церковний суд у справах єретиків.

Інтелекту́али — люди розумової праці (вчені, викладачі, літератори, митці та ін.).

Іподро́м — місце для проведення кінно-спортивних змагань.

Ісла́м — одна зі світових релігій, поширена в країнах Близького та Середнього Сходу.

Історичний період — великий проміжок часу, що вирізняється важливими змінами в житті людства.

Історичні джерела — усе те, що більш-менш правдиво повідомляє про історичні події та життя людей.

«Історії» — розповіді про важливі історичні події, свідками чи сучасниками яких були автори.

Іуде́ї — послідовники іудаїзму — релігії, що базується на вірі в єдиного Бога, в спасителя (месію) та в богообраність євреїв.

Кано́нік — член церковного суду.

Канто́н — адміністративний округ у Швейцарії, Бельгії і Франції.

Капітуля́рії — закони та розпорядження франкських королів.

Кардина́л — у католицькій церкві вища після папи римського духовна особа.

Ка́рма — в буддизмі, індуїзмі та інших індійських релігіях — співвідношення добрих і лихих думок, слів і вчинків, що визначає майбутнє переселення душі.

Ка́ста — замкнута група людей, місце якої у виробництві та суспільстві визначають звичаї і традиції.

Католиці́зм (лати́нство) — християнство, поширене за часів

середньовіччя у Західній Європі та в окремих країнах Східної Європи. Католицькою церквою керували її найголовніші єпископи — папи.

Клірик — духовна особа.

Кодекс честі — сукупність правил поведінки, порушення яких вважалося ганебним.

Колегії — закриті середні або вищі навчальні заклади.

Комуна — міська громада, що домоглася незалежності від феодала і права самоврядування.

Комунальний рух — виборювання містами незалежності від сеньйорів.

Конклав — збори кардиналів, скликані для обрання папи римського.

Конунги — виборні верховні вожді, майбутні королі стародавніх германців.

Конфуціанство — релігійне віровчення, що склалося на ґрунті вчення давньокитайського філософа Конфуція.

Коран — священна книга мусульман.

Король — верховний правитель у монархічній державі.

Кортеси — представницькі органи влади в Іспанії та Португалії.

Кріпак — селянин, позбавлений права піти від свого пана.

Курія римська — папський уряд.

Куртуазна література — література західноєвропейського середньовіччя, що оспівувала рицарське кохання, честь, подвиги.

Куртуазність — витончена ввічливість, люб'язність, придворна галантність.

Курфюрсти — князі, які обирають монарха (Німеччина).

Ландтаг — збори або з'їзди представників від станів у німецьких князівствах.

Ландшафт — загальний вигляд місцевості.

Лихвар — той, хто позичає іншим гроші в ріст.

«Лінії королі» — франкські королі з династії Меровінгів, які поступилися владою майордомам.

Логіка — наука про закони, форми та прийоми мислення.

Ломбард — кредитна установа, яка надає позику в ріст під заставу цінних речей.

Лорд — англійський сеньйор.

Маври — назва всіх завойовників, що прийшли з Північної Африки на Піренейський півострів після нашествия арабів.

Магістрат — орган міського самоврядування.

Магнати — великі феодали.

Майордом — вища службова особа у Франкському королівстві, управителі королівським двором.

Марка — прикордонне укріплення у Франкській державі, адміністративний округ, керований маркграфом.

Маркграфство — прикордонне князівство в Німеччині.

Медресé — вища богословська школа в мусульман.

Мечеть — мусульманський храм.

Мітниця — установа для стягування мита.

Міто — плата за право торгувати чи за провіз товарів.

Мітра — оздоблений прикрасами головний убір, який вище католицьке й православне духовенство одягає під час богослужіння.

Міграція, міграційні рухи — масові переміщення людей.

Міжусобна війна — війна між родичами-феодалами за владу та земельні багатства.

Мінарét — баштоподібна споруда при мечеті, з якої скликають мусульман на молитву.

Мінезингéри — німецькі середньовічні поети-співці.

Мініатюра — малюнок (часто кольоровий) у рукописній книзі, який визначається тонкою манерою виконання.

Мінйяли — особи, які за плату здійснюють обмін грошових одиниць.

Місництво — боротьба за місце при княжому дворі в Московській державі.

Міста-комúни — міста разом із міськими округами, що звільнилися з-під влади сеньйора й утворили свої органи управління.

Могóли — спільна назва монголів і тих мусульман, які проживали на завойованих монголами територіях.

Мона́рх — спадковий глава держави в монархії.

Мона́рхія — одноосібна вища державна влада, здебільшого спадкова.

Монасти́р — огорожені стіною будівлі, в яких проживають ченці.

Мо́щі — нетлінні тіла.

Мусульма́ни — ті, хто сповідує іслам.

Му́фтій — мусульманський єпископ.

Налóй — високий столик із похилим верхом для читання у храмі стоячи богослужбових книг чи столик для храмової ікони.

Народні виступи — відкриті вияви невдоволення народних мас (рабів, селян, міського плебсу) владою чи умовами свого життя.

Народні повстання — стихійні чи організовані збройні виступи народних мас з метою поліпшення умов свого життя та розправи зі своїми кривдниками. Найчастіше завершувалися великими руйнаціями та погіршенням життя народу, на який суспільні верхи перекладали матеріальні збитки, завдані їм повстанням.

Натуральне господарство — господарство, яке саме себе забезпечує всім необхідним, торгує не виробами, виготовленими спеціально на продаж, а надлишками продукції. Існувало у стародавньому світі та за часів середньовіччя.

Національне гноблення, національні утиски — у державах, населених

різними народами, гноблення та утиски верхівкою панівного народу інших, нерівноправних народів. Проявляється у формі обмежень прав та збільшення обов'язків поневолених народів.

Нормани — пращури теперішніх норвежців, данців, шведів та ісландців.

Обладунок — металева чи шкіряна захисна зброя воїна та його бойового коня.

Обсерваторія — наукова установа, в якій за допомогою спеціальних приладів спостерігають за небесними світилами й досліджують їх.

Опала — монарша немилість.

Орден — чернеча чи духовно-рицарська католицька громада з певним статутом.

Остготи — східні готи.

Пагода — баштоподібне, багатоярусне буддійське святилище.

Панацея — міфічні ліки від усіх хвороб.

Панщина — примусова праця залежних селян у господарстві феодала своїми чи його знаряддями праці й робочою худобою.

Папа Римський — головна постать у керівництві католицькою церквою.

Папство — загальна назва найголовніших єпископів у католицькій церкві.

Папська курія — керівний орган католицької церкви, очолюваний папою.

Папська область — територія папської держави в Середній Італії.

Парламент — представницький орган влади.

Патриціат — міська верхівка, переважно з купців.

Паша — титул вищих урядовців у султанській Туреччині.

Підмайстер — помічник цехового майстра, який готувався стати майстром.

Повинності — примусові обов'язки селян стосовно феодала чи держави.

Податок — встановлюваний державою обов'язковий збір з населення, підприємств, організацій і т. ін.

Поденщик — поденний робітник.

Політична роздробленість — розпад держави на низку невеличких самостійних держав, які здебільшого ворогували між собою.

Помістя — державна земля, надана в користування на період служби.

Понтифікат — у католицькій церкві — влада, діяльність і період правління папи римського.

«Посполіте рúшення» — шляхетське ополчення.

Православ'я — християнство, поширене за часів середньовіччя у Візантійській імперії та більшості слов'янських країн. Православною церквою керували патріархи.

Пра́во — узаконені державою правила поведінки громадян.

Прево́ — виборний міський голова у Франції.

Прелат — почесна назва вищого католицького духовенства.

Привілеї́ — 1) переваги, пільги, права; 2) грамоти, якими стверджувалися права, надані містам чи окремим групам населення.

Проро́к — посланець Бога, тлумач його волі, віщун.

Проча́ни — віруючі, які ходили поклонитися святим місцям.

Пфальцгра́ф — управитель королівських замків і маєтків у Німеччині.

Ра́туша — будинок, у якому розміщувався міський уряд.

Ре́гентство — тимчасове виконання королівських обов'язків у наслідок хвороби чи малолітства монарха.

Рейхста́г — 1) один з органів центральної влади в середньовічній Священній Римській імперії; 2) німецький парламент.

Реконкіста — боротьба за звільнення Іспанії та Португалії від арабів.

Релігійний фанатизм — сліпа відданість своїй вірі, пов'язана з крайньою нетерпимістю до будь-яких інших вірувань.

Ре́нта — частина селянських доходів із землі, яку привласнював феодал.

Респу́бліка — форма державного правління, коли верховні органи влади обираються на певний строк.

Ри́царі — світські феодали, воїни-кіннотники. Винайдення вогнепальної зброї зробило наприкінці середньовіччя рицарів непотрібними, на зміну їм прийшло дворянство.

Ри́царство — другий після духовенства панівний суспільний стан у середньовічній Європі.

Рома́нський стиль — особливий архітектурний стиль у Західній Європі X-XII ст., що передував готичному. Виявився у будівництві монастирів і замків.

Ру́ни — давньогерманський алфавіт, давня писемність народів Північної Європи.

Са́ги — оповіді про королів і героїв у скандинавських країнах.

Самодерже́ць — монарх, якому належить уся повнота влади, який нікому не підзвітний.

Санскри́т — літературна мова давньої і середньовічної Індії.

Сараці́ни — європейська назва арабів та інших мусульман Близького Сходу.

Сейм — представницький орган влади в Польщі, Угорщині та Чехії.

Сейсмо́граф — прилад для визначення коливань земної кори під час землетрусу.

Сельджу́к — засновник династії Сельджуків.

Сельджу́ки — загальна назва тюркських племен, об'єднаних у X ст.

Селянська повинність — повинність залежних селян на користь феодала: примусова праця на його ланах, данина продуктами, грошові виплати або поєднання цих форм повинності. Підставою для стягнення з селян повинності вважалася власність феодала на землю.

Сеньйор — вищий феодал щодо нижчого.

Середньовіччя, середні віки — тисячолітня доба в історії людства (після античності — перед новим часом).

Симонія — купівля і продаж церковних посад або духовного сану.

Скальди — давньоскандинавські поети-співці.

Стани — великі групи населення, які вирізняються своїми спадковими правами та обов'язками.

Станова монархія — монархія, обмежена представницькими органами влади.

Становий суд — суд кожного суспільного стану, за винятком селян, які судилися у свого феодала.

Статут — зведення правил, за якими жили монахи, цехи.

Султан — титул монарха в деяких країнах Сходу.

Сутри — буддійські священні книги.

Схизма — церковний розкол.

Схоластика — середньовічна філософія, яка ставила за мету науково обґрунтувати релігійний світогляд.

Таборіти — учасники визвольного руху в Чехії XV ст. — поборники ідеї докорінної перебудови суспільства на засадах майнової та соціальної рівності.

Теологія, богослов'я — виклад, тлумачення та обґрунтування релігійних поглядів.

Тиранія — жорстоке правління.

Тіара — корона Папи Римського.

Транзитна торгівля — продаж товарів, завезених з інших країн.

Трубадури — середньовічні південнофранцузькі мандрівні поети-співці.

Трувери — середньовічні північнофранцузькі поети-співці.

Турніри — змагання рицарів у середньовічній Західній Європі.

Тюрбан — головний убір з легкої тканини у деяких народів Азії та Африки.

Університет — вищий навчальний заклад, який поєднує підготовку фахівців з багатьох галузей знань з науковою роботою.

Ўнія церковна — об'єднання католицької і православної церков під зверхністю папи римського за умови збереження православних обрядів.

Феміда — правосуддя, у давньогрецькій міфології — богиня правосуддя.

Феод — земля чи дохід з неї, пожалувані королем чи сеньйором васалу в спадкове володіння як плата за службу.

Феодал — власник феоду.

Феодалізація — становлення і поширення феодальних відносин.

Феодалізм — організація суспільства, для якої характерні поділ феодалів на сеньйорів та васалів, залежність селян від феодалів.

«Феодальна драбіна» — поділ феодалів за знатністю і посадами при підлеглості нижчих вищим.

Феодальна ієрархія — те саме, що й «феодальна драбіна».

Феодальна роздробленість — розпад держави на багато незалежних чи майже незалежних від монарха феодальних володінь.

Філософський камінь — міфічний спосіб перетворення звичайного металу (міді і свинцю) на золото чи срібло.

Фоліант — товста книга великого розміру.

Халіф — титул монарха у деяких мусульманських країнах — глави мусульман своєї країни.

Хан — титул правителя у багатьох країнах Сходу.

Хартія — документ, який засвідчував права чи привілеї.

Хрестові походи — підтриманий і організований католицькою церквою масовий колонізаційний рух під гаслом визволення від мусульман Гробу Господнього.

Християнізація — навернення у християнську віру.

Хроніки — твори, в яких послідовно за часом зображено перебіг історичних подій.

Цензура — державний або церковний контроль за змістом художніх творів і наукових праць.

Централізована держава — держава, яка керується з єдиного центру.

Церемоніал — розпорядок урочистих прийомів, процесій тощо.

Церква — 1) організація духовенства, базована на церковній ієрархії. Спільність віруючих, поділених на духовенство й мирян (рядових віруючих); 2) православний храм (у католиків — костел).

Церковна ієрархія — піраміда церковних посад, порядок підпорядкування нижчого духовенства вищому.

Церковний розкол — поділ однієї церкви на кілька (наприклад, християнської на католицьку й православну) за розбіжностями у вірі й обряді та, особливо, через незгоди серед керівництва церкви.

Цех — об'єднання ремісників однієї чи близьких спеціальностей.

Цеховий статут — правила, що визначали життя цеху.

Чалма — чоловічий головний убір у східних народів.

Чашники — учасники визвольного руху в Чехії XV ст., які боролися проти німецького засилля та домагалися реформи церкви.

Чернécтво, чорне духовенство — ті духовні особи, що селилися в монастирях і давали обітницю (добровільну обіцянку) жити в

ності, послуху, не одружуватися. Життя чернецтва вважалося ви-
ім виявом духовного подвигу.

Чернечі ордени — організації ченців, кожна з яких керувалася влас-
ми чи запозиченими церковними правилами (церковним статутом).

Чинш, обрók — плата земельному власнику за користування землею.

«**Чорна смерть**» — найбільша епідемія чуми за всю історію Європи.

Шаріат — настанови й правила, за якими живуть мусульмани.

Шедéвр — зразковий виріб.

Шейх — в арабських країнах голова роду, сільський староста; му-
гьманський богослов і правознавець.

Шеріф — королівський чиновник у графствах Англії.

Шляхта — польські середні та дрібні дворяни.

Шóлом — металевий чи шкіряний головний убір, що захищав
ову рицаря.

Яничáри — турецькі воїни з представників завойованих турками
юдів, охоронці султана.

Ярлик — грамота ординського хана, що давала право на князю-
ня.

РЕКОМЕНДОВАНА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА З ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

Середньовічна художня література:

Мифы и легенды Европы
Песнь о Нибелунгах. Песнь о Роланде
Скандинавские сказания о богах и героях
Тисяча і одна ніч: Вибрані казки
Рабле Ф. Гаргантюа и Пантагрюэль
Сервантес М. Дон Кіхот Ламанчський
Чосер Д. Кентерберийские рассказы
Шекспир У. Трагедия о короле Ричарде III

Література Нової та Новітньої доби:

Алтаев А. Черная Смерть: Повесть из флорентийской жизни XV в.
Гершензон М. А. Робин Гуд: Историческая повесть
Говоров А. А. Последние Каролинги
Гюго В. Собор Паризької Богоматері
Дюма А. Галлия и Франция; Робин Гуд; Графиня Солсбери; Изабелла Баварская; Жанна д'Арк
Ивашкевич Я. Красные щиты
Конан Дойл А. Сэр Найджел; Белый отряд
Ладинский Ант. Когда пал Херсонес (Голубь над Понтом); Анна Ярославна, королева Франции; Последний путь Владимира Мономаха
Оливье Ж. Колен Лантье
Парницкий Т. Аэций — последний римлянин; Серебряные орлы.
Приключения Робин Гуда
Свет Я. М. Алая линия
Скотт В. Граф Роберт Парижский; Ричард Львиное Сердце (Талисман); Айвенго; Перская красавица, Квентин Дорвард
Стивенсон Р. Л. Черная стрела
Франко І. Захар Беркут
Хаггард Р. Братья; Прекрасная Маргарет
Шишова З. К. Джек-Соломинк

БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК

Абеляр П'єр (1079 – 1142 рр.). Видатний мислитель середньовічної Європи. Попередник схоластів. Шукав підкріплення віровчення розумом, тому неминуче впадав у ересь. Церква засуджувала його за «зухвальство, з яким він копається в божественних таємницях». Написав блискучу пам'ятку середньовічної літератури — «Історію моїх бідувань». Йому заздрили, його переслідували. Помер у Ключнійському монастирі.

Алкуїн Флакк Альбін (бл. 735 – 804 рр.). Видатний представник «Каралінзького відродження». Заснував при дворі Карла Великого школи, бібліотеки, майстерні з переписування книг. Ратував за навчання дітей не лише богослов'я, а й «людських наук» — грамоти й філософії.

Аль-Біруні (973 – 1048 рр.). Видатний середньоазійський мовознавець, історик, математик, астроном. Писав арабською мовою. Написав фундаментальну працю про Індію.

Альфред Великий¹ (бл. 871 – 900 рр.). Король Англії. Невтомно вів боротьбу проти набігів норманів-датчан. Утворив на північному сході Англії країну датського закону — Денло. Видав нову збірку законів. Уперше запропонував податок у Англії («датські гроші»). Опікувався освітою, наукою.

Болеслав I Хоробрий (992 – 1025 рр.). До 1025 р. польський князь, опісля — король. Прилучив до своїх володінь Краківську землю — завершив об'єднання польських територій у єдину державу. У війні з німцями зберіг незалежність Польщі. 1018 р. здійснив військовий похід на Київську Русь, щоб посадити на київський престол свого зятя Святополка, і ненадовго заволодів Києвом. Невдовзі зазнав військової поразки від київського князя Ярослава Мудрого і відступив.

¹ Тут і надалі вказуються роки правління монархів та пап.

- **Василій II Болгаробойця** (976 – 1025 рр.). Візантійський імператор. За його правління Візантія піднялася на вершину своєї могутності. 1014 р. завоював Болгарське царство і знову прилучив до Візантії Балканський півострів, відторгнутий від неї слов'янами. Розширив кордони Візантійської імперії від Вірменії до Адріатики, від Дунаю до Євфрату.
- **Війон Франсуа** (1431 – після 1463 р.). Французький поет, «останній вагант». Рано осиротів, став названим сином священика. Вчився в Сорбонні, був учасником «війни» між школярами і городянами Парижа за межовий камінь. Знався зі світом обідранців і волоцюг, неодноразово потрапляв на лаву підсудних і у в'язницю. Писав зворушливі вірші про своє буремне життя.
- **Вільгельм Завойовник** (1066 – 1087 рр.). З 1035 р. — герцог Нормандії. 1066 р. розгромив військо англійського короля біля Гастінгса і коронувався на англійський трон. Перерозподілив англійські землі на користь нормандських і французьких феодалів. Склав «Книгу Страшного Суду» — здійснив перепис англійського населення.
- **Генріх II Плантагенет** (1154 – 1189 рр.). Син онуки Вільгельма Завойовника і графа Анжуйського. Від матері успадкував Англію, від батька — чималу територію Франції. 1151 р. одружився з Алієнорою Аквітанською і отримав за нею Аквітанію. Заснував Анжуйську династію (чи династію Плантагенетів). Здійснив низку реформ, покликаних посилити королівську владу. Марно намагався підпорядкувати короні церкву Англії. Сварився з архієпископом Кентерберійським і був звинувачений церквою в його вбивстві. Зрештою відмовився від зазіхань на церковну владу.
- **Гус Ян** (1371 – 1415 рр.). Чеський мислитель. Глава Празького університету й проповідник Віфлеємської каплиці в Празі. Засуджував торгівлю церковними посадами й індульгенціями, ратував за богослужіння не латиною, а чеською мовою. Його звинуватили в ересі і спалили. Страта Яна Гуса викликала піднесення в Чехії гуситського руху за церковні перетворення й проти німецького засилля в країні.
- **Данте Аліґ'єрі** (1265 – 1321 рр.). Видатний італійський поет, автор «Божественної комедії» («божественною» її назвали захоплені читачі). У цьому творі Данте описав уявну подорож спільно з римським поетом Вергілієм по трьох царствах потойбічного світу — пеклу, чистилищу і сонячних небесних сферах. Цей провісник нової європейської літератури відтворив у поемі багатьох видатних людей Середньовіччя, тогочасних володарів дум.

- **Жанна д'Арк** («Орлеанська Діва») (бл. 1412 – 1431 рр.). Народна героїня Франції. Під час невдалого для країни перебігу Столітньої війни очолила французьку армію, змусила англійців зняти облогу Орлеана, забезпечила коронацію дофіна Карла VII в Реймсі. Підняла бойовий дух французів, завдяки чому вони почали перемагати англійських зайд. Потрапила в полон до ворогів, англійці звинуватили її в ересі і спалили в 1431 р. Через 500 років по цьому церква проголосила її святою.
- **Жижка Ян** (бл. 1360 – 1424 рр.). Діяч гуситського руху, полководець, народний герой Чехії. Гетьман таборитів. Помер від чуми.
- **Ібн Сіна** (латиною — Авіценна) (бл. 980 – 1037 рр.). Видатний середньовічний арабський медик, філософ, поет. Його праця «Канон медичної науки» була підвалиною європейської медицини до XVII ст.
- **Іван III** (1462 – 1505 рр.). Великий князь Московський, «Государ Всія Русі». Завершив складання єдиної Руської держави, що її наприкінці XV ст. назвали Росією. Прилучив до Московського великого князівства низку удільних князівств і Новгородську боярську республіку. 1480 р. унезалежнив Московську державу від Орди. 1497 р. видав Судебник — перше загальнодержавне законодавство.
- **Карл Великий** (768 – 814 рр.). Король (з 800 р. — імператор) франків. Видатний державний діяч, полководець. Перемігши в боях лангобардів, арабів, саксів, аварів та ін., утворив імперію. 800 р. папа Лев III коронував його імператором Заходу. Опікувався релігією й культурою. Історики нарекли його «батьком Європи».
- **Карл Мартелл** (бл. 688 – 741 рр.). Майордом франків, «майже король». Здійснив військові походи на півночі країни та в Аквітанії. Переміг іспанських арабів у бою біля Пуатьє (732 р.). Здійснив знамениту бенефіційну реформу, що на перших порах сприяла централізації держави й започаткувала середньовічне рицарство.
- **Оттон I Великий** (936 – 973 рр.). Перший імператор Священної Римської імперії (коронований в Італії 962 р.). 955 р. розгромив на території Німеччини войовничих угрів (мадяр), поклавши край їх набігам на країни Заходу.
- **Тимур (Тамерлан)** (1370 – 1405 рр.). Полководець і правитель Середньої Азії. Утворив обширну імперію зі столицею в Самарканді. Розвалив Золоту Орду, розгромив війська османського султана Баєзида I Блискавки. Здійснив походи в Індію і Китай.
- **Тома Аквінський** (1225 чи 1226 – 1274 рр.). Монах-домініканець.

Твердив, що віра і розум не протистоять одне одному, що справжнє знання можна почерпнути і з Святого Письма, і з наукового пошуку. Його вчення стало основою католицького богослов'я.

- **Феодора** (500 – 548 рр.). Візантійська імператриця, дружина імператора Юстиніана, колишня циркова актриса. Владно втручалася в державну політику, дипломатію, церковні справи. Її накази виконувалися в Імперії беззастережно. Допомогала убогим, особливо знедоленим жінкам. Дітей Юстиніану не народила.
- **Філіпп II Август** (1180 – 1223 рр.). Король Франції. Брав участь у Третньому хрестовому поході (1190 – 1191 рр.). Дуже розширив королівські володіння в державі й посилив королівську владу.
- **Філіпп IV Красивий** (1285 – 1314 рр.). Король Франції. Посилив вплив корони на папство — переніс осідок римського папи до французького м. Авіньйон. За погодженням з папою Климентом V заарештував тамплієрів і вчинив над ними судову розправу, забравши в державну скарбницю їхні багатства. Вперше скликав Генеральні Штати, започаткувавши в державі станову монархію.
- **Фірдоусі** (бл. 940 – 1020 чи 1030 рр.). Видатний персько-таджицький поет, автор героїчного епосу «Шах-наме» — «Книга царів».
- **Фрідріх I Барбаросса** (1152 – 1190 рр.). Імператор Священної Римської імперії. Брав участь у Хрестових походах. Завоював південь Італії та о-ів Сицилію.
- **Хлодвіг** (481 чи 482 – 511 рр.). Король франків. Здійснив обширні завоювання в Галлії. 496 р. першим із європейських монархів прийняв християнство латинського обряду. За його правління складено «Салічну правду» — перший збірник законів франків.
- **Чосер Джеффри** (1340? – 1400 рр.). Родоначальник англійської поезії й англійської літературної мови. Славу здобув своїми «Кентерберійськими оповіданнями», в яких правдиво зобразив представників різних прошарків тогочасного англійського суспільства.
- **Юрій Долгорукий** (бл. 1095 – 1097 – 1157 рр.). Давньоруський князь. Князував поспіль у Ростові, Суздалі, Києві. Велів звести дерев'яні стіни Московського Кремля. Помер у Києві. Долгоруким його нарекли літописці за постійні втручання у справи київського князівства.
- **Юстиніан**. Імператор Візантії (527-565 рр.). Здійснював активну завойовницьку політику. Велів зібрати розрізнені римські закони у велику збірку — «Звід цивільного права». За правління Юстиніана в Константинополі спорудили величний храм Софії.